

OLÁH GÁBOR

**BARANGOLÁSOK
ERDÉLYBEN**

*

KELETIEK NYUGATON

HARMADIK KIADÁS

DEBRECZEN, 1919
KIADJA CSÁTHY FERENCZ MAGYAR TUDOMÁNYEGYETEMI
KÖNYVKERESKEDÉSE ÉS KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA

Debreczen sz. kir város és a tiszántúli egyházkerület könyvnyomda-vállalata. 1919—553.

BARANGOLÁSOK
ERDÉLYBEN.

— 1906. —

Heine beutazta a Harz-hegységet s megírta; Petőfi beutazta az északi felföldet s megírta; Kazinczy beutazta Erdélyt s megírta; én is beutaztam Erdélyt, mit tehettem mást: megírtam. Tudom, hogy Heine szellemességét, színgazdagságát, Petőfi üdeséget el nem érem; akkor hát miért indulsz taposott utakon? — kérdezheted tőlem nyájas olvasó. Nem tudok rá mit mondani. Épen olyan dolog ez, mintha azt kérdeznék tőlem: miért születted, hiszen már milliárdan születtek előtted s talán jobbak és szellemesebbek is? Miért vagy hát nagy egyéniséged mellett annyira sablonos, hogy születesz, mint más? Kell! Ez az egyetlen válasz, amit adhatok. S még szelídítő velejáronak hozzácsatolom ezt a szép szerelmes szót: Egyszer. Igen, egyszer meg kell születnünk, egyszer szerelmesnek is kell lennünk, egyszer meg kell halnunk, egyszer útirajzot is kell írunk. S érdekes, hogy ezekben az „egyszeres” eseményekben a nő az indító ok; nőtől születünk, nőket szeretünk, nőkért vagy nők miatt halunk — s nők kedvéért útirajzolunk. Óh Goethe! mindig érzem határtalan nagyságod, mikor szavadra gondolok: Das Ewig-Weibliche zieht uns hinan. Az örök női! Az én debreceni lustaságú pennámnak is ez ad most szárnyat, hogy legalább az erdélyi hegyekkel egyszint magasan repüljön. De harmadszor csenget Emlékezetem, ez a friss kordinahúzó: s képzeletem színpadján felgördül a függöny és megjelenik a hát-

térben az idős Valóság, karöltve a fiatal Költészettel. Kedves-sűgóm: ravasz Leleményesség, vigyázz, fülelj! s ha a szereplők akadozni találnak, sűgj hangosan, de tisztességesen, ildomosán, de határozottan, fűrgén és tisztán, hogy a színpadon levők minden betűdet értsék, a hallgatóság pedig ne is tudjon rólad!

I.

Rekkenő melegben szálltam fel a Nagyvárad felé lihegő vonatra. Püspökladányig harmadmagammal szenvedtem egy fél kocsifűlkében. Jó név ez, hogy „fűlke”, mert ez a fűlke úgy át volt fűlve, hogy nyári komondornál lomhább nyelveléssel hevertem végig azt a rövid utat. Egyik útitársam pap volt és vehemens pártember; másik útitársam asszony, szelíd és alkalmazkodó. Az egyház férfia valami választásról beszélt, szentebb lelkesűtséggel, mint Máté evangéliumáról. A magyar típusú sirató lélekkel láttam benne. Krisztustalan, mázsászavakkal verte a gyalázat sarát az ellenpárt jelöltjének, irt effigie, arcába; elmondta parasztnak, nevét helyesen leírni nem tudónak, ribanc népség kolompos szamarának, minden rossznak, semmi jónak. A bibliai olajos korsónak volt ez a derék ember párja: belőle a gyalázkodás nem tudott kifogy. A szegény asszony — mint megbűvölt médium — elalélva itta, nyelte, fuldokolta az aranyszájából ömlő ostorozásnak zűrzavaros szótengerét. Én ismerem Kent gróf szókincsét, amellyel a pimasz Oszvaldot nyakonveregeti: „Gazember, semmirekellő, tányérnyaló, aljas hetvenkedő, silány, kócipor, három öltözékű, száz fontos, piszkos harisnyájú gaz kölyök, nyúllal bélelt, pofperből élődő, fajtalan tükörmászó, kotnyeles, felpiperézett bitang, háromszilvafás rabszolga, gaz-lator-koldus-gyáva-kerítő-keverék, rimától szakadt ipszilon, haszontalan betű” — azonban útitársam járt olyan iskolába, ha nem jobba, mint Kent gróf. Ha fejem égboltozatnyi, szemem

rajta csillagmilliárdnyi: mind sarkig nyitottam volna bámulatomban, így csak egy ember tud még káromolni, kit megneveznem tiltja a szemérem. Óh Krisztus! most érzem már szenvedéseidnek krisztustalan temérdekségét: hiszen téged is pártember papok vittek a Golgotára!

Püspökladányon aztán kedves meglepetés hófehér galambja szállott szegény, meggyötrődött szívemre. Egy kocsi-ban utaztam Debrecentől egy fiatal szerelmespárral, anélkül, hogy tudtunk volna egymásról. Most aztán összekerültünk. Együtt nyargaltunk Váradig. A szende, szép kis menyasszony álmos volt; én azzal mulattattam, hogy valamiképen a szántóvetőt búzakereszttel, az államférfiakat aranykereszttel, a megváltókat fakereszttel jutalmazza a bölcs végzet már Petőfi Sándor szerint is: azonképen a fiatalságnak rózsakeresztet tűzet a nyakába Hymennel és az örökké szíveket pároltató huncut kis Ámorral. Tetszett az okoskodásom mind a két félnek. Nekem pedig tetszett a mennyország félig nyitott kapuja előtt izgatottan álldogáló fiatalok édes-kedves zavarodottsága, amint szoktatgatják le egymást holmi apró-cseprő hibákról, hogy az élet beláthatatlan folyamán mentől kedvezőbb szelekkel úsztassák boldogságuk törékeny csolnákát az örök cél felé... Jaj istenem, milyen furcsa lesz, mikor majd én is vőlegényi minőségben váltok jegyet Kolozsvárra, vagy Rómába, vagy épen Parisba! Ah, ez szédít, mint a badacsonyi bor. . .

Nagyváradon elbúcsúztam a fiatal pártól. Ők kart karba öltve repültek tovább, mint a szerelem összeszokó gerlicéi. Engemet pedig egy két méteres ember várt az állomáson méteres karokkal. Aladin volt ő, a bűvös lámpású magyar, az ezeregyéjszakainak keletről magyar ugarra vetődött párja. Őt szemelte ki útitársamul a végzet, kit görögösen a halhatatlan istenek felett állónak hiszek. Aladin volt ő, a szép-zavú énekes; méreteiben néhai való Szent László királyunk-

kai versenyző; ötvenezer ember közül is egy pedagógus fejjel kitoronyló. Legendák keringenek testi és lelki nagyságáról. Trieszti ezredben kezdette szolgálni kétlelkű hazáját; de két hónap múlva elbocsátotta a hadügyminisztérium, mert képzeletet meghaladó profuntot fogyasztott és határtalan számú zubbonyt, nadrágot repesztett szét nem e világba való tagjain. A színházban, mikor ült, lepisszegték a háta megett ülők, hogy minek áll? A kiskerítésű alföldi gazda összeremtette, hogy nem sül ki a szeme bajuszos létire berenát mászni! Nagy volt ő, mint a rhodoszi Kolosszus. Ha úgy él, hogy szobrot érdemlőleg hal meg, sohasem gyűl össze annyi pénz, amennyiből természetes nagyságú ércalakja kitelnék. S e nagy emberben gyermeki lélek hancúrozott. Vándor hegedős módjára barangolta a két hazát. Szerelemnek is szaggatta rózsaít. A vallomásoknál nem pusztá sablonból, hanem célirányos kényszerűségből szokott térdre hullni, így egyenlítően ki a közte és Közte levő merőleges tagozatbeli különbséget. Behatolt Madách misztériumába és Budapest kultuszminisztériumába, amott rejtett gondolatokat, emitt rejtett pedagógusi állásokat keresvén. Dalai komolyak, mint a magyar ember, lassan lépők, mint a magyar ember, hosszú életűek, mint a magyar ember. Nehezen szül, mert szívéből jobbkezefejéig hosszú utat kell megtennie az embrió-gondolatnak, de szülőttei egészségesek, élnek, virulnak, sőt rabszolgák módjára jó pénzen el is adatnak.

Nyakunkba vettük aztán Szent László városát, köves Nagyváradot. Mindenfelé kínos feltűnést keltettünk. Az utcákon, mint gyönyörű színesen hullámozó áradat, esti korzóra gyűlt gömbölyű asszonyok, ruganyos járású leányok rajlottak. Vitünk heves, tüzes szemcsatákat.

Szeretem az asszonyoknak ezt a galambszerű magok kellettését. Benne van ebben az egész rendeltetésök. A nő, akármit beszél is Ibsen, örök díja marad a férfi küzdelmének.

Próbál önállóságot is, próbál egyéni pályafutást, de azért csak bokréta ő a hím kalapján. Mint Heine dalolja: Szép költemény a női test, a természet nagy albumába az Atyaisten írta be, ihletése pillanatában. Nekünk, férfiaknak, az az életünk, hogy könyv nélkül megtanuljuk ezt a nehéz, ötszörösen-hatszorosan rímelt költeményt. Sokan az első sornál tovább se jutnak; ezeket irgalmatlanul megbuktatja a szigorú pápaszemes magister: Sors úr. Sokan bemagolják szajkó módra, de nem értik; ezek vannak a legtöbben. Néhányan meg is értik s ezeknek kihull a hajók.

Bizony szép asszonyok dolgában Várad nem enged Debrecennek; szép házak dolgában meg le is veri. Van egy pár igen csinos, stílszerű palotája. Debrecenben még nem tudják: mi az a stíl? Az öreg civisek pennaszárnak gondolják. Várad olyan, mint egy középkori magyar mente, melynek elavulhatatlan abaposztójára a huszadik század modern zsinórzatát, meander-díszítését kezdi varrni valami ügyes kéz. Utoljára majd nem látszik az ódon szövet a gazdag hímzés-től, de azért az tartja az egészet. Debrecen pedig olyan, mint egy divatja múlt virágos szűr, amely unicum volt a maga korában; de a viselői nem viselték gondját, a szépliliomok lefoszladoztak, hófehér posztója mocskos hamuszürke lett a sok kézbeletörléstől s az egész remekmunkát megnehezítette a zsir. Várad utcáin már az új idők futkározó gillotinja, a villanyoskocsi is ugyancsak csengetődzik. Debrecenben még most is a „mezítlábos gőzös” köhög ki a nagyerdőig.¹ Ez a két város mindig versenyzett egymással; ezidőszerint Várad fut elől egy jó hosszal. Csak egyben nem éri utóli Debrecen: öreg kollégiumában, mely a magyarok életében van olyan fontos, mint a rómaiakéban a Capitólium.

Egy könyvesboltban megvettem Ibsen „Brand”-ját,

¹ 1906-ban; most már van villanyosa.

Aladin pedig Várad „Útmutató”-ját, aztán a páratlan Káptalan-sort léptük meg. Épen 324 lépés ez a hosszú folyosó, Most kezdem érteni ennek a magyar közmondásnak az értelmét: „Nem káptalan az ember feje!” Meg lehetne még hosszabbítani, hogy a rideg angolok eljárjanak a csodájára. A káptalan diplomoma azért haragragerjesztően érdekes, mert a két tornya közt felháromszögellő tűzfalon undok kétféjűsasos címer dísztelenkedik. A derék váradiak le akarták már lopni, löni, górálni, de a püspök urak nem engedték. Nemes istenbarátai! Elődeitek a mohácsi csatában a magyar haza ellenségeivel ontatták tiszta piros véröket, — ti meg a haza ellenségeinek kedveskedtek ilyen időtmúlt bálványképeknek Isten házára szegezésével? Szégyen reátok! Nem érdemlitek meg azt a gondozatlan voltában is gyönyörű parkot, mely a káptalan sárga épületét, mint viruló menyecske a pergamentképű barátot, mosolyogva átöleli ... De hó! mit beszélek? Ép most olvasom, hogy a váradi káptalan kétféjű sasa lerepült a templom homlokzatáról! Ha az egész Magyarország sorsát példázza: az idén nem veri el a jég a vetésünket! Add Uram, magyarok nagy Istene, hogy úgy legyen! Én pedig visszavonom előbb elkiáltott kárhoztatásomat.

Hanem a váradi káptalan parkja mégis csak gondozatlan. Pedig kár meg nem becsülni a virágokat. A természetnek gyönyörű gondolatjai ök, Isten keze írta a föld porába. Vagy talán elvarázsolt leányok, akik a megváltó nagy szót várják, mikor a bűvölet lehull róluk s velünk egy életet élnek. Hiszen a virágok is éreznek: minden reggelre harmatot sírnak, mert éjszaka álmukban igazi leányok voltak megint. El tudnak pirulni, el tudnak sáppadni; szerények és büszkék, szemérmesek és kihívók. Lelkük is van, mely túléli őket: elszálló édes illatuk. Vájjon az emberi lélek is nem hasonló-e ehhez a láthatatlan valósághoz? Gondolkozatok csak, skeptikusok!

Püspökfürdön él Európa csodája: a lótuuszvirág. Egyip-

tom a hazája, a Nílus neveli: ki tudja, hogy került hozzánk? Aladin barátom bűvös lámpájával kifürkészte ezt a titkot is; valami léha keleti tündér kóborgott hajdan e langyos tónál, bizonyosan szerelmes volt valamelyik páncélos váradi lovagba, zilált hajából ittas csók közben lehullt egy lótusz. Ez volna aztán a maiaknak ős Éva anyjok. Mint szép fehér tündérleányok, hallgatóznak, ringatóznak a víz színén; nagy kerek zöld kötőjüket magok elé terítették s úgy hallgatják a vízbogarak zümmögését, meg a nyugati cigánybanda muzsikáját. Aladin párhuzamot vonva a lótusz és maga közt, rokonnak mondja vele magát. Őt is valami keleti tündér hagyta nálunk, mondja. Pedig tekintve germán kék szemét, vörösszőke haját és bajuszát, németesen lágy bariton orgánumát, inkább valami Minnesänger lehetett az őse, aki Eckart és Burgund balladáját pengette a váradi urak lakomáinál.

Füspökfürdőről Félixfürdőre gyalogoltunk. Ez nekem szebb. Úgy látszik, másnak is, mert itt sokkal többen nyaralnak. A gyógyító meleg forrás két mesterséges nyílason buzog ki nagyon is természetesen és melegen; alig állja az ember keze. Minden nap tizennégy millió liter vizet buzog ki. Egész Magyarországnak egy napra való ivóvize. Felfogják, lehűtik és úgy fürödnek benne szegény köszvényes emberek. A közös fürdőben nagy énekszó zeng, valamelyik írástudó rákezd, a többi dúdolja utána. Eszembe jutott Arany János találó mondanása: az embert, ha nem is a vallás, Istenhez téríti az oldalnyilallás. Alkuvás a mi egész életünk; legbecsületesebb még a zsidó kalmár, mert az csak emberekkel alkuszik; de hányan vagyunk, akik az Istennel alkudozunk napról-napra, egy kis pénzért, egy kis dicsőségért, egy kis halhatatlanságért. Ki győzne ennyi száznak eleget tenni?!

II.

Az emberi élet szekerébe két paripa van fogva: a Kíváncsiság és a Dicsőségvágy. Telivér jószág mind a kettő, csak az a baj, hogy az egyik fölfelé, a másik mindenfelé akar rohanni. Ezért borulunk fel kivétel nélkül mindannyian. A kíváncsiságot Éva esete óta asszonyi gyarlóságnak szoktuk bélyegezni, pedig kalapot kell emelnünk ez előtt a hibánk «lőtt. Enélkül nem járnánk gőzösön, nem ismernénk a Mars csillag mezőit, nem hordanánk aranyláncot, aranykeresztet, Ariern tudnánk, hogy Debrecen — dobre zem, azaz jó föld. A kíváncsiság az a Jákob-lajtorjája, amellyel bevesszük a hetedik eget is. Természettudományok nem volnának, ha az emberek oldalát kíváncsiság nem törné. A gyermekből soha nem lenne ember, ha kíváncsi orrát bele nem ütné mindenbe. A kíváncsiság a legnagyobb áldása Föld csillagunknak a nap-sugár után.

Eme legnagyobb erényünk vitt engemet is Erdély szíve felé. Három koronás váradi szalmakalap, kék lüszter öltözet, sárga bőrtáska, kék gummiköponyeg, öreg kampós esernyő, meg egy hónapra való kíváncsiság volt minden vagyonom. Aladin bűvös lámpásán kívül barna karbonárit kanyarított nyakába s ezzel olyanná lett, mint egy lábrakelt óriási kucsmagomba. Én, mint kis kéksötét szárnyú paizsbogár. mászkáltam árnyékában. Arcunk örömtől, szemüvegünk a naptól ragyogott. A Rév felé révedező gőzsnek épen női kocsijába löködtünk be s kezdtünk angolul csevegni. Manfred szavával küldtem lelkemet egy buja, keleti arcú hölgy szívébe: *Astarte, my beloved, speak to me!* De nem szólt hozzám, csak a kocsi ablakát bámulta s rajzolgatott párastalan oldalára láthatatlan jeleket. Óh, lettem volna bár kocsia-blak

üveg! Mért is nem éljük Ovidius átváltozásainak gyönyörűségei korszakát!... A feketebajuszú kalauz azonban kikergetett bennünket a hölgyek kedves és meglehetősen meleg köréből, mint eleinket a lángpallosú angyal a paradicsomból. Futottunk Aladinnal, mint Coriolanus a számkiűzetéskor, vagy mint Jellasics serege amaz emlékezetes futáskor. Rév falunak az őrházánál ki is ugrottunk a sebességét nullra redukált gőzösből s ruganyos léptekkel indultunk a hírre kapott barlang felé; oly ruganyos léptekkel, mint egy kis keleti népnek dicsőségesen uralkodó császára, az Ister folyam mellett.

Lelkem templomban mintha vasárnapot harangoznának láthatatlan szellemek. A Királyhágó leggyönyörűbb pontjára értünk. A Körös mesébe illő völgye ölel át Rév és Vársonkolyos között. Királyoknak érezzük magunkat e felséges teremben, melynek oldalai merőlegest égnék szökő vörös sziklatáblák, kék selyem mennyezete a felhőtelen égboltozat gyémántcsillárja a világokat betündöklő nap, zöld bársonyos rengői a lankás dombok, szőnyege a selymes fűvű mezőség, testőrgárdája a mozdulatlan komoly fenyők, udvari zenészei a ligetek zöld páholyából láthatatlan zengő madarak, királya: Én magam! I. Én! ahogy a fejedelmek jelölik magukat. Csak egy hiányzik: a királynő. Mikor ezt elgondolom, szomorúságra hajlik a fejem, arcomnak bánata árnyat vet a csillogó teremre, szememnek harmata esik meg a lágy fűvet s drágagyöngyökön taposnak utánam sáros lábú emberek. Jövel, te álmaim tündére, királynőm! Szívem nagy kapuját a fűre szerelem sarkig kitérte, szenvedélyem sokszínű lobogói feléd integetnek, dörömböző szívem veri mély döngéssel fehér paripádnak az ünnepies ütemet. Jövel, míg az ifjúság koronája ragyog fejemen! Mert az emberi élet rövid, mint a tegnapi elmúlása ...

Ti alföldön született s alföldön halt emberek, nem is-

álmodjátok, milyen mostohán bánt veletek a szeszélyes természet! Ne higgyetek Petőfinek sem abban, hogy az alföldnél nincs szeretni valóbb tájék. Hiszen az ő írásai is kétszerte szebb képekben festik a hegyek, völgyek változó világát, mint a kibontott levélhez hasonlította alföldet. Már a mesékben is tündér hegyeket, babonás várakat, barlangokat jár a gyermek képzelete. Ugyan, mondjátok, nem érdekes-e felnyílt szemmel látni azt, amit gyermeki képzeletünk homályos fátyolán át csodáltunk. Csak búzát ne keressetek ezen a felséges vidéken. A Természet esztétikus; kimondja és bizonyítja, hogy ami szép, az nem hasznos! Búza nincs. Az az egyenességet szereti, az hozzátok szegődött, fehér-gatyás, rezespiros arcú alföldi emberek. Szabolcska Mihálylyal tűnölődtem: „Miből sütik itt a kenyeret?”

A Körös, mint valami rakoncátlan fiú, huncutkodó kanyargással futja futását a hegyek lábánál. A meredek, marcona sziklák, ezek a ráncos, sovány, szigorú magisterek, fanyar szemmel kísérik a hancúrozó, örökké fecsegő patakfiú minden moccanását; egy-egy nagy fenyőpálcát rengetnek kezökben, mintha azzal fenyegetnék a zabolátlan növendéket: „kikapsz, ha jól nem viseled magadat!” A veres, fekete csikós sziklafalak alját örökké szivárgó víz mossa. Mintha a munkában levő Föld izzadtsága csurogna ki testének pórusain, számláihatatlan barlanglyukon. Szép zöld tóvá verődnek a vékony csermelyek; a repedezett vén sziklák kéjelegve áztatgatják benne köszvényes lábukat, mint a Félix-fürdő vizében a kornyatag emberek. Fent, vörös sziklafalba építve, áll magasan a „Tündérvár”. Mint a fecskéfészek, úgy van odaragasztva a függőleges kőfal párkányzatára. Romja látszik csak már ott egy hajdankori mesés, képzeletet meghaladó merész építménynek, amit delejes holdas éjszakákon tán az erdei villik, vagy a barlanglakó tündérek raktak a maguk mulatságára. Vagy talán emberek laktak ott valaha.

Talán valami örült, vagy szerelmes, vagy költő építette oda, magát sokra tartó mátkájának megnyeréséért? „Az örült, a szerelmes, a poéta: mind csupa képzelet”. Két ablak még tisztán kivehető a megmaradt bástyafokon. Talán épen abból nézték a „két barát”-szikla feje fölött feltündöklő csillagot, a szerelmesek csillagát...

A Tündérvár bástyájától jobbra nagyot ásított egy sziklaóriás s máig úgy maradt a szája, ahogy eltátotta. Barlangüregje meg-meghördül néha s tiszta nyála, mint üde forrás, bugyog ki redves fogai közt. Hosszantartó, meredek ciklopszi fal védi a völgyiséget a fentnyargaló légi szellemtől. Ez a fal tele van lyuggatva, mintha a földcsillag őskorában itt próbáltak volna építkezni azok az óriás lények, akiknek csontvázánál döbbenve áll meg a huszadik század hangya-tudósa és álmodik száraz koponyájában nagyszerű álmokat. . .

Veres csíkok futnak végig tetőtől-talpig a szirtoldalokon; mintha vérpatakok rohantak volna ott alá valaha, egetostromló lények harcviharában. Másik oldalon nem ilyen kopasz a föld; zöld bodor fűrtjét Nagymagyarország felől jövő szél zilálja. Az egész völgy olyan, mint egy szép álom. Kedves és hallgatag, de némán is beszédes, mint a márvánnyá kövült görög istenasszonyok.

A szabad természet gyermekké teszi a legkomorabb embert is. Úgy látszik, Rousseau is öregnek találta a maga korát, mikor a természet ölére utasította. Aladint sem hagyta jó vére pihenni. Egy gazdátlan csolnak, amely ott ringott a a zöld tó sása közt, vadregényes gondolatok sarkantyúját ütötte lelkébe. Hajrá! Mint az őserdők bölénye, csörtetett át flamingó lábaival tüskén, bokron. Magával ragadta sárga krokodilbőr táskámat is; benne a bajuszkenőm, bajuszkötőm, cipőtisztító, borotvám, borotvafenőm, fogkefém, fogporom, tintásüvegem, pennám, papirom, jegyzetes könyvem, haj-

kefém, szappanom, istenem, poklom, mindenem! Boldog: isten, ha most ez a krokodilusbőr megérzi a víz szagát s abban a hitben, hogy itt a Nílus: beleugrik! A hideg verejték gyöngyözött hátamon forró júliusi délután. A Hosszúkéz elűnt szemeim elől táskámostul. Nagy idő múltán vészkiáltás csap fölön — a rhodoszi Kolosszus bajban van! Odarohanok, hát látom, hogy táskámat háta megé illesztve a csolnak párkányára, egy ötméteres korhatag fagallyal próbál evezni. De nem megy. Beszorult a tó közepére. ..Ments meg, ha istened van!” — kiáltotta Homérosz hőseinek a hangján. Nagy ügygyei, bajjal és kampós esernyőmmel rángattam iszaposra. Fülig sár, pocséta a nagy ember. Tüszköl, mint a macska, kinek orrát a tejbe nyomta tökéletlen gyerek. Nagy vergődéssel partra vánszorog s megátkozza az elrothadt karót. Én összetett kezekkel adtam hálát Poseidonnak, hogy a krokodilus nem ugrott a Nílusba.

A Kolozsvar felől jövő gyorsvonalat, mint egy őrült, óriás vaskigyó, rohant ki a közeli alagútból s vágatott Várad irányában füstölgő torokkal. Mély bámulattal nézem mindig az <ilyen érc-szörnyeteget. Hogy lüktet, hogy dohog, hogy döng, hogy süvölt, hogy vág keresztül égen-poklon, mintha öntudata volna a buta gépnek. Óriási szívének ütőjén ott tartja gyöngge ujját a parányi ember, aki eperszem se volna haragjának s igazgatja, szabályozza az új világ döngő behemótját, melynek nincs vég és nincs határ, sem hegy, sem víz, sem rengeteg. Ilyenkor lelkem egész fellobogásával hajtom meg zászlómat előtted Ember! Nagy vagy, erős vagy, okos vagy, bár arasznyi lét gyűrűje zár körül.

Két alagúton átmenve, vízesésre bukkantunk. Tizenegy méter magasságból zuhan a mélybe egy öngyilkos kis patak. A révi barlangot átfolyó Stiksz ez. A mély járású Köröst új híd fekszi által; átdobogunk rajta, mert sokkal kényelmesebb, mint az Alsirath borotva hídjá, melyen a szegény meghalt

muzulmánoknak kell átsuhanniok a hetedik égbe, a hurik ölébe. Minket nem huri, hanem egy úri kutya fogadott. Bársony, aki minden látogatóval bejárja a révi barlang rejtelmait. Kalandokat szerető kis dög lehet. Úgy járja a lépcsőket, mint a madár a levegőt. A fogadóban megváltottuk a jegyet s két acetilén-lámpás kísérővel beléptünk az alvilág kapuján, melyet Czárán Ede nyitott meg a boldog halandóknak. A büszkeségünket itt zsebre kell tenni, mert csak mély alázattal meghajolva sompolyoghatunk végig már a tornácon is. Herakleitos bölcs mondását juttatja mindjárt eszünkbe a nyakunk közé csepegő víz: Panta rhei. Minden folyik. Bizony, folyik az élet, folyik a szó, folyik az orrunk vére, folyik az orosz forradalom, folyik a világbékekongresszus és folyik a cseppkő is szakadatlanul.

Mintha a meggyötört föld itt izzadná nemes gyöngyeit, kíváncsi szemektől elrejtve, már talán évezredek óta. S ez a rög, ez a merő föld: álmodik. Csodálatos és felséges álmai vannak. Ezeket önti alakba, nagyobb leleményességgel, mint a francia bohózatírók és erősebb logikával, mint Hume az okság gondolatát. Nagy bölcs és nagy költő a természet egyszere. Maga a kigondoló, maga az anyagotadó és maga a megalkotó. Ezért minden munkája olyan harmonikus. S aztán olyan szerény, mint a régi fiatal költő, mikor első ízben kopogtat a szerkesztőség ajtaján. Madách mondása jutott eszembe:

Homályban ül,
 Mi egy világot rendít és teremt.
 Mert látásától megszédülne a fej.
 Csak ember műve csillog és zörög,
 Melynek határa egy arasznyi lét.

Évszázadok, tán évezredek lassú, látatlan teremtmő munkájának eredménye ejt egyik bámulatból a másikba. Könnyű a halhatatlan Természetnek! Kiszabott életidő nem sietteti,

nem izgatja. Ösnyugalommal teszi egyik csepp atomjai mellé a másikat. Bezzeg nekem, szegény rövidéletű bogárnak, üstökön kell ragadnom a pillanatok századrészét is, ha azt akarom, hogy éppen nyomtalanul mégse enyésszem el.

Nem értem, miért szeretik a barlangelnevezők annyira Mohamed próféta nevét, életét, öltözetét. Ez a magyar barlang is Mohamed nevével van tele. Itt a turbánja, palástja, ágya, bölcsője, koporsója, szakála, kardja, ija-fia, megdöbbenő pazarsággal. Hát nem volna a magyar regevilágnak száz, meg száz olyan alakja, jelenete, amelyekkel nagyon is lehetne magyarázni ezeket a csodás alakzatú cseppköveket? Hol van Árgirus királyfi és Tündér Ilona? Lehel, Bölcs, Botond? Réka és Ildikó? Bankó és leánya? Szilágyi és Hajmási? Vagy: Szent László, Mátyás király, Toldi, Kinizsi? Be kevés bennünk az a híres magyar önérzet, amelynek nagyobb a füstje, mint a lángja. Hanem a föld alatt valók talán még szebbek, mint a föld felett valók! Jókai regényei rajzottak lelkemben, mikor halvány lámpavilágnál bukdotunk a Purgatórium öblében s hallgattuk: nagy messze, bent, mit penget kobzán a barlangok incselgő szelleme?

Réven túl már oláhnak áll a világ. Sonkolyos pusztáját oláh sihederek nyargalásztak lóháton. Nem is tudtam, hogy ez a móc nép érti ezt a nomád művészetet. Pedig nem. neki való, mert úgy ül rajta, mint a majom a nagy dobon. A régi katonanóta is azt mondja: „Hadd viselje a bakkancsot az oláh, kár is volna lovat adni az alá”. Három nép tud igazán lovagolni: az arab, a spanyol, meg a magyar. Ez a három egy lélek lovával, mikor szélnek ereszti, vagy kényesen táncoltatja. Elődeinket sem hiába nevezte a megrémült idegen kentauroknak. Sárosy Gyula mondta meg, mi a magyar huszár: a világ első katonája. Különben ő csak Napóleont ismételte.

Az alkonyat Csúcsán ért utól bennünket. Csúcsa derék magyar kis város; van hitelszövetkezete, vendéglője, patikája,

borbélyüzlete. Tehát: az egész világ kicsiben; mert hitelezésből, evésből-ivásból, betegeskedésből és borotválkozásból áll a mi örök életünk. A község keleti határán, menedékes hegy lábában áll egy kedves kis mórba oltott gót kastély. Szerelemre pirosuló rózsák ölelgetik körül, mint Murillo angyalai az égboltozat felleges oszlopaít. Úgy áll ott a virágtengerben fehér csarnokával, mint egy földreszállt istennő a mulandóság legszebb leányai közt. Az épületeknek is van lelke í Láttam én már kackiás, kihívó, szerény, szégyenlős, gögös, irigy, nyíltszívű és sötétlelkű házakat. Mintha a bennök lakók képét sugárzanák ki a világba. Ennek a kastélynak nagyon boldog lakói lehettek. Belopóztunk ligetébe, mint Tasso lovagja Armida tündéerkertjébe. Vártuk, hogy egyszer csak mi is fürdő tündérlányokra bukkanunk. Azonban az -egyik fordulónál egy hatalmas, ülő kutya meredt ránk. Na, ha ez a nadrágunkba kap, szomorú lesz az esteli csillag! Egy percig kutyaszemet néztünk a modern Cerberusszal; csodálkoztunk, hogy nem ugat. Ujjunkkal pettyengetve közeledtünk hozzá, — hát akkor látjuk, hogy a roppant kutya kőből van: szobor. Istenem! hát nekünk lesz-e valaha, szoborunk? Nem hiszem, mert ahhoz kutyahűség és kutyaalázat kell.

Zöld lombok árnyán fehér asztal, fehér lóca; köröskörül sugalmazó csend, csak a lélek hallja a föld óriási szívének dobogását; arcunkhoz hajoló virágok, valami elmámorosító illat — ezt a helyet Isten is versíró helynek teremtette! Elhatároztuk Aladinnal, hogy mihelyt rendes tanárok leszünk, ilyen kedves helyen ütünk sátrat és írunk, míg csak birunk.

Eszembe jutott ekkor gyermekségem. Gatyaszáros fiú koromban a hászijára jártam verseket, meg színdarabokat írni. Az öreg kormos kémény volt íróasztalom, egy zöldszemű kandúr a múzsám, egy csomó szalma a babér. Édes anyám, ha teregetni feljött, sokszor kizavart és lezavart álmodzásaimból. A földszinten nem igen rághattam a penna-

szárat, mert az udvari gyerekek untalan réjáltak s magamnak is lovat kellett vakarnom, kocsit kellett mosnom. Egy jólelkű pap előre megmondta: lehet ember belőlem, csak verseket ne írjak. Édes anyámék készpénznek vették a szavát, örökösen üldöztek, mikor gondolatoktól kotyogós fővel elkezdtem valamelyik zurdékban kotlani. Azért másztam tizenkét lajtorjafok magasba. Már akkor megvolt bennem a magasratörés ösztöne. A hászijából Helikonnak kell lennie valamikor. . . Éjjelre a „Vig-Vadászkürt” nevű szomorú, elhagyatott fogadóba szálltunk. Egy kifordult ajkú sároni virágszál látott el bennünket szóval és marhasülttel. Az éj folyamán látományaim voltak. Mikor a tizenkettőt üti a toronyban, mintha belebbent volna ajtónkon Jozafát völgyének Csúcsára szakadt rózsája s mintha mély álmokat alvó Aladin társamnak száinyakat ragasztott volna vállaira, hogy szálljon vele a tamarin ligetekbe. Csalogatta csemegével. Két szeme oly nagyra nőtt, mint két petróleumos lámpa. Sesegés-susogás rajlotta körül, a haja a szélcsendben is erősen lobogott. Egyszer csak lehullt róla az övező lepel, két petróleumos szeme kialudt, az ajtót mintha becsapták volna — s elenyészett. Egész éjjel zuhogott az eső. A levegőben száguldó boszorkányhad siratja ilyenkor a boldogok álmát. Duncan királyt ilyen bagoly-sívitós éjszakán gyilkolhatta meg Macbeth. Aladin is hanykolódnai kezdett a díványon. A kakasok hajnalra kukorékolnak. Felöltöztünk s fülíg gombolkozva, egy esernyő alatt vágattunk az állomásig; s mint a nyers tészta a fűtött kemencébe: úgy vágódtunk be a Bánffyhunyadi felé köhögő vonatba.. Vala pedig ekkor szerdán reggel öt óra.

III.

Bánffyhunyadi, talán tiszteletünkre, elállt az eső; hanem a határt felleg és párázat borította, úgy, hogy a Vlegyásza ködnaplanába burkolózva szunyókált valahol a nyugati ha-

táron. Bánffyhunyadi kalotaszegi helység; a férfiak kék honiban járnak itt, a leányok sárga keszkenőben, felhajtott piros abronszos szoknyában, meg piros csizmában. Én azt tudtam, már csak a színpadon él a piros lábbeli. Kedves, üde képpel mosolygott ránk az' ébredő város. Nagy, tohanya bivalyokat fognak itt szekérbe s lassú nembánomsággal húzzák a jármot a szarvasmarha-világ eme szerecsenjei. Bocskoros, szurtos hajú mócok tekeregnek a magyar utcákon. Egy kocsmából fületreszelő muzsika jajgat ki; vásáros oláhok mulatnak ott Domne Zeu nagy dicsőségére. A Bánffyhunyadi házak magyar-székely stílűek; kapujok, tűzfal helyett álló hászija deszkázatuk sokszor művészi faragású. Egyet le is rajzoltam a társam naplójába.

A „Tigris” szállóban leszereltünk s egy természetes magyar Hebe tejjel itatott bennünket. Örökös csett-csatt, susárlás, jövés-menés, kereslet és kínálat verte nyugalunk galambját untalan el. Aladint elnyomta az álom, az ártatlan álom, mely a gond kuszált szövedékét kibontja, mely minden nap élte nek halála, búk fürdője, sebzett szívek balzsama; a nagy természet második étsora, főtápszerünk az élet lakomáján — mint ahogy Shakespeare mondja. Nagy feje lefittyent, mint viseltes kabátnak meglazult gombja. Orrának orgonája mélyen zengő dallamot vert. Én a merengés csolnakán ringatództam. Szemeim tárgyatlan, párhuzamos nézéssel néztek a semmiségbe, mint Rafael sixtusi Madonnája. Amint így hangtalan-kódunk, egyszer csak bevetődik egy hangos kis ember. Akárcsak a Szentiván-éji álom Zubolya. Mellénk teperedik nagy magabiztában. Homéroszi, isteni naivsággal pergeti el, hogy ő Kudor Márton volna, vásárbeli eljáró, melléknevén: Duni, mert hogy a Dunán szokott kereskedni; s nem volna-e a nagyságos uraknak (már hogy nekünk) valami szándékunk? Igen becsületes alkut csaphatnánk. Vásárló uraságoknak nézett bennünket Dunán kereskedő Kudor Márton uram. Mi

leszakítottuk boritaltól homályos szemérről a tévedés fátyolát és garaboncás deákoknak láttattuk magunkat. Aladint különben mondatlanul is annak nézte minden jótét lélek. Kudor uramat hevítette a barátság és az alkohol, nekimelegült a beszédnek, az unalom taposó malmát keringelvén mokány eszének fáradt csikóival. Időközben betámított Kulcsár András-komáját is bemutatta; ez meg Vackorhoz vala igen hasonlatos. Aladin azonban unni kezdte a mulatságot, írni akart, magam is, leintettük azért pergőnyelvű Márton uramat, hogy nem szabad beszélni, mert igen fontos dolgokat írunk. Megkérdeztem nevét, s figyelmeztettem, hogy felírom, tehát ügyeljen magára. Kudor koma nagyott nézett, gondolkozott, kiment. Kisvártatva bejön, kérdi illedelmesen: „Szabad-e már beszélni?” Nem szóltunk. Végre a Tigris testes szakácsnéja megunta az izgágalkodást, ajtót mutatott Duni sógornak. S azután minden megorrontás nélkül elenyészett, csak azt hangoztatta: semmi bűn nem nyomja a lelkét, hát ne írjam fel. Furcsa a magyar ember!

Aladin egyet szunyókálván, arra serken, hogy a messze látóját Csúcsán hagyta a Vig-Vadászkürtben. Nesze neked / Azért pedig vissza kell menni, mert édes anyja előre megmondta, hogy ha elveszti, hátul köti a sarkát szerelmes magzatának. A dolog szeget ütött a fejünkbe. Még ingyen ebédünk sincs, ma Kolozsváron akarunk hálni, még Csúcsára is vissza kell vezekelni s már tizenegyre jár a déli idő - Üstökén kell ragadnunk a napot, mint a debreceni talyigás szokta üstökén ragadni pókoslábú lovát, hogy szeretetének jeléül atyailag megrángassa.

A nap gyönyörűen mosolygott kékselyem páholyából, mint egy fiatal királynő a színház díszhelyéről. Udvarhölgyei, a szelíd bárányfelhők, ragyogásától mosolyra derültek s fehér fátyolukat kecsesen lebegtették. A föld újult az eső után, mint a moszatos gyerek fürdés után. A mindenségnek ez az

üdesége átrezgett belénk is. Vidoran vágtuk az utat Ravasz nagytiszteletű uramék háza felé, olyan szándékkal, hogy ott marasztaljuk magunkat, nagy kérve, egy szóra, ebédre. Marasztottak is; azonban piros kendőnk, a szemérem, vagy micsoda, nem engedte, hogy ott abrakoljunk. Pedig kiáltott belőlünk a fékezhetetlen örült: az Éhség, aki dühöng, vért is ont, ha jól nem lakik. De mégis eljöttünk, étlen. El! És oly büszkeség dagasztotta keblünket, mint Hannibál katonáit az Alpok megmászása után. Ah, legyőzni magunkat: nem nagy győzelem; legyőzni az Éhséget: a győzedelmek győzedelme!

Ebédeltünk hát a magunk pénzén, a Tigrisben. Hideg leányzó tálalt igen ízetlen ételt. Csak a leány lett volna melegebb, vagy az ebéd ízesebb! De a leány volt ízletes és az ebéd meleg. Óh, hogy a melléknévi jelzők is oly végzet-szerűen kavarnak össze gyakorta!

Ebéd után nagy társam csakugyan gőzösre szállt és visszakozott szépelemkű Csucsára. Délután négy órára jött vissza a Kolozsvárnak menő vonaton. Mellé ültem. Piros volt, mint a rózsaujjú Hajnal és éhes, mint Falstaff Jankó. Megvallotta, hogy rosszul járt nagyon, mert a messzelátó ugyan megkerült, de Sáron rózsája nem adta vissza ingyen. Gyarlóság: asszony a neved! — vigasztaltam én. Ő nem szólt semmit, hanem megevett hat kiflit egy hímnemű héber kosarából. Haj, megmondta már azt a római költő, hogy a harcoló Amor is csak jóllakott hassal csatázik. . .

A gőzösünk pedig csattogva vágatott a völgyiségben rejtőző Kolozsvár felé, mint hajdanta Szent László meglelkesült vasérclova a Királyhágón. Ragadott bennünket Erdély szíve felé. Dobogását mintha már messziről hallottuk volna. Valami csodálatos, kéjes érzés van az ilyen rohanásban. Érezte Petőfi is, mikor először ült vasparipán. Hát a kutya nem rohan a vágató szekér után? Hát a gyermek nem

kapaszkodik a saroglyára? Olyan szekér után szaladunk leg-lelkendezőbb buzgalommal, amelyik nem vészen föl. Azt gondolom, az emberben lappangó haladás-érzet bont bennünk ilyenkor szárnyat s kiáltja: Előre! Előre! Tempevölgyebeli szelíd, lankás dombok köszöntenek két felől; nagyhajú fák hajbókolnak igen barátságosan; de a vaskígyó nem sokat ád rájuk, köhögve, dübörögve, sívítva siklik el mellettök. Vágtat velünk szemközt az egész világ. Mintha a holt kövek is megelevenülnének! A görög hitregék édesbájos korszakát éljük! Ez a rohanás a léleknek is szárnyat ad. Ismerek magyar költőt, akit a rohanó gőzös inspirál. Igaz, hogy ez különös a stereotip magányba verődéssel szemben; de hát boldog állapotos asszonyok is elszülik néha a vonaton magzatukat. Nincs már lehetetlen a nap alatt!

IV.

Kolozsvár! Mátyás és a szép asszonyok városa! Szeretettel gondolok reád, mert mosolyogva fogadod az idegent, mint az erdélyi udvarházak nemzeti asszonya. Szerellemmel gondolok reád, mert tebenned lakik egy kis aranyoshajú leánygyermek, akinek láttam szíve kibomlását s aki szebben mosolygott rám, mint a májusi hajnal. Lelkesedéssel gondolok rád, mert a múlt idők nagy szellemei járnak barátságos utcáidon s az ember untalan emlékekbe ütközik.

Szocialisták forrongására értünk Kolozsvárra. Itt is lobog már a veres zászló, lobogtatják a nagy tőkére kardot fent proletár toreádorok, múlandó életünk bikaviadalos porondján s vadulnak is tőle a hagyományok és született nemességek felbőszült bikái. Vérbeborult szemű közönsége ennek a nérői mulatságnak a Világ, a milliárd fejű Világ, aki sokatmondó hallgatással, vagy még többet mondó üvöltéssel kíséri a véres játék jelenéseit s magatartásából előrelátható, hogy a

bikaölökhöz csatlakozik. Sokan vitatkoznak, jogos-e a szocialisták törekvése, vagy jogtalan? Ez a hatalmas vörös áramlat pedig nem sokat törődik a létjogát hánytorgató porszemekkel, hanem harsogva vágtat keresztül Európán nyugatról keletnek, meghömpölygeti árjában a fehéreket is, a feketeiket is, úgy, hogy vörössé lesz minden, ég, föld, emberek! A Mars csillagtudósai izgatottan vizsgálják majd messze-látójukon a Földnek ezt a felséges és rémes új hajnalhasadását; a Hold pedig pirosba borul tőle, mint egy vérbe hullott halvány rózsza.

Három napot töltöttünk Kolozsvárott, három érdekes emberrel ismerkedtem meg. Az egyik a kis cigányképű Jancsika, aki hajdani örmény őseinek létere nem alföldi vendégszeretettel ölelt körül bennünket. Erdélyben még szívesebbek az emberek, mint a Királyhágón innen. A debreceni civis vendégszeretete úgy viszonylik az erdélyi emberekéhez, mint az én szalmakalapom a Wekerle cilinderéhez. Mind a kettő véd eső és nap ellen, csakhogy másminémű egyik is, másik is. Vitatkozásra szülték szellemeket hívó Oszkár barátunkat, aki filozófiailag képzett ember voltában is el van keseredve azon, hogy a legszebb, legideálisabb leánytermet is mivé dimatlanodik a terhesség korszakában! Neki hát az volna az elve: szülessünk; de úgy, mint a gyümölcs a fán. Igaza van. Istentelenség a milói Vénusból Puskás Klárit formálni. De már ez ellen nem tehetünk. Harmadik ismerősömmé Kovács úr lett, aki Aladinnak irodalmi keresztapja. Épen azidőtájt került haza Olaszországból s merészen vallotta, hogy Michel Angelo nagyobb szobrásznak, mint Shakespeare költőnek. Mindenesetre ritka ember, mert van érzéke a monumentális iránt. Michel Angelo szarvas Mózes szobrát én is gyermekes aggó-« dalommal néztem mindaddig, míg egy derék tudós ki nem derítette, hogy a Mózes szarvai félreértésből nőttek, mert

Michel Angelo a héber „öklelődző” jelzõt nagyon is konkrétul értette s szarvakat rakott a tíz parancsolat égből lehozójának. Mózes csak hatalmas, de nem szarvas.

Kolozsvárnak, ennek a született múzeumnak is van két monumentális dísze. Egyik a főtéren álló Szent Mihály-templom, amelynek a tornya úgy keresi az Istent, mint az égbe-törő imádság. Másik: a mellette álló Mátyás-szobor, a magyar szellemnek egyik legszerencsésebb alkotása. Nekünk is lett volna Fadruszban egy Michel Angelonk, ha el nem éri a nagy magyarok végzete: a korai halál. Úgy ül hatalmas vaslován Mátyása, ez a reneszánsz uralkodó, mint Colleoni, a híres condottieri. A csatalovat már csak Verrocchio felfogása szerint faragják a szobrászok, maga Fadrusz is. Nem szeretem a királyokat, de Mátyás nagyságát érzem. Gyönyörű négy magyar típus áll őrt talapzatánál, a diadalmas csatákból hozott zászlókat lelkesült hódolattal letevő vezérek. Kettőnek nevet is adott már a nép, balról a nagy szakálú, királyára mély áhítattal néző ősz vezér: Magyar Balázs, a mellette éljent rivalló: rettenetes Kinizsi Pál. Bizony, ezért a szoborért érdemes Debrecenből is elzarándokolni Kolozsvárra, annál is inkább, mert Magyarországnak olyan kevés a jó szobra, mint a jó papja. Fadrusz halhatatlan művészetét abban találok, hogy erőt, nagyságot végtelen egyszerűséggel tud kifejezni. Az ő stílusa olyan, mint a Biblia nyelve: széles vonású, ropant súlyú és tele költőiséggel. Miért kellett ennek az embernek is élete delén lehullania?

Nem régen Debrecenről mondta ki hivatalosan a magyarok belügyminiszterje, hogy nem intelligens város. Kimondhatná újabban Kolozsvárról is; mert Alkibiades bűne szállt egynémelyek lelkére: letördelték a zászlórudak végét, meg az egyik vezér sarkantyúját. Olyanforma tünet ez, mint a debreceni Csokonai szobor esete; erről meg az aranyozott betűket, évszámokat lopták le állítólag a deákok. Erre már csak

nem mondhatjuk: alkalom csinálja a tolvajt! Itt a tolvajok csinálnak alkalmatlanságot.

Egyik este látom, hogy a nyári színházban „A londoni koldusokat” játsszák. Eszembe jut, hogy negyedik elemista koromban ebben a darabban léptem színpadra Debrecenben. A gaz tanítót megverő iskolás gyermekek egyikét játszottam. Ellenállhatatlan vágy vitt a színházba. Végignézttem a darabot; egy csapat gyerek zajongott most is az első felvonásban. Izgatottan kerestem köztük magamat.

Megnéztük az immár bezárt régi színházat. Felmentem rozoga színpadára: az üres nézőtér, mint egy kihalt város meredt reám. Jelenések kápráztak tündöklő lelkem előtt. Úgy tetszett, hogy a régi magyar színművészek sora, néhai való Kotsi Patkó Jánostól kezdve E. Kovács Gyuláig, felvonul előttem a halhatatlanság díszében, mint Richárd előtt meggyilkolt áldozatainak szellemsora. — Hosszú, hosszú volt ez a sor és lelkem nagy szomorúsággal olvasta végig őket; pedig én nem oltottam el életüket. De feltámasztani sem támasztanám őket, hogy még egyszer végig szenvedjék azt, amit végig szenvedtek. Legszomorúbb a színészek végzete. És én is színész akartam lenni valaha.

Igen, a színpad világa eleitől fogva úgy csalt engemet, mint a holdkórost a hold fénye. Gyermekkoromban társulatom volt, amely magamcsinálta színműveket játszott a szabad kandallós pitarban, rendszeren görögtűz mellett. Később Bánk bánt nyaggattam tanulóársaimmal a kollégiumnak egyik oszlopos tantermében, vasárnap délutánonként. Azután nagy vakációkban, törekvő iparoslegényekkel szövetkezve, népszínművekben játszottam ügyvédek, városi tanácsosokat. Mikor az egyetemre kerültem, művészet és nyomorúság karöltve hajtott a Nemzeti Színház statisztáinak táborába. Lettem egyetemi statiszták kapitánya. Játsszunk vagy harmincan a tömeget; „Coriolanus”-ban a sokfejű vadállatot; „Julius

Caesar"-ban a színe változó démoszt; „Csongor és Tündében a keleti kalmár szolgálhadát; „Az ember tragédiájában először a Miltiadest megkövező athénieket, azután a francia forradalom nadrágtalanjait, végül a londoni jelenet akasztófára kerülő munkásának szuronyos őreit; „Thurán Anná"-ban széppességi polgárokat, a hírhedt „Monna Vanná"-ban pedig éhező pisai polgárokat. Akik láttak bennünket ezekben a darabokban, azt mondják, a pisai kiéhezett polgárokat domborítottuk legélethűbben. Művészi tiszteletdíjunk 1 — 1 korona volt; ez három esteli vacsorát jelentett. Oh, boldog ifjúság! óh, te tarka álom! Hova szállsz, hova szállsz könnyű szárnyaidon? Nyomorúságod is gyönyörűbb, mint későbbi korunk gyönyörűségei, mert még akkor ideálok vezetnek, zsebünk, hasunk üres, de tele a szívünk, a lelkünk! Később zsebünk és hasunk megtelik, de kiürül a szívünk, meg a lelkünk. Innét a nagy változás!

Hogy színész mégsem lett belőlem: bajuszomnak köszönöm. Sajnálom leváogatni. S úgy jártam, mint Toldi Miklós házassulandó korában: megmaradt a bajusz, elmaradt a mátká, az én mátkám a ragyogó szemű Thalia. Hanem az aktív színészkedés teréről a passzív színészkedés mezejére léptem: színdarabokat kezdtem írni. Meg is buktam mindjárt bemutatóban. Van tehát reményem, hogy nagy színműíró leszek belőlem, mert a nagy színműírók rendszeren bukással kezdték pályájukat.

Aladin barátom, aki két méteres, beleszeretett Kolozs-váron egy kis cukrászleányba, aki másfél méteres. Kedves, szelíd gyermek volt, maga is cukorbáb az édességek között. Szeme tengerszem, feje aranyvirág, az ártatlanság ködfátyola lebegett fölötte. Ahányszor arra jártunk, bementünk csak érte is; ettük az édességet és néztük az édest messziről, messziről .. . Óh, szép vagy, nő! Ilyennek festheti mennyország angyalát is képzeletünk. Legalább én az angyalokat csak nőneműeknek tudom elképzelni.

Vitkozásaink folyamán felmerült az emberi mulandóság kérdése is. Nagy költők nagy gondolatokban töprengettek ezen. De engemet legjobban meglepett Aladinnak egy hat soros verse, melyet ő palóc sírfeliratnak esküdjözik, de szentül hiszem, hogy maga írta. Egy két hónapos korában elhalt gyermek fejfáján állana ez a mélyértelmű vers:

Két hónapot éltem csak ezen a földön,
A többi időmet a föld alatt töltöm.
Azért hát szüleim, ne szomorkodjatok,
Hogy ez a kicsi baj megesett rajtatok.
Csak olyan az ember, mint az ürge madár:
Kibújik a libból s elkajja az agár.

Kolozsváron nemcsak Mátyás született, hanem Petőfi is járt. Emléktábla jelöli azt a szállót, ahol lakott. Alig van Magyarországnak valamire való városa, amely ne őrzene Petőfi emlékét. Petőfi! Mikor ezt a nevet hallom vagy olvasom, a lobogó lángnak képzeete villan fel lelkemben, egy olyan-sajátságos képzet, melynek színe van: piros, melynek heve van: melegít, szimbolikus jellege van: megszálltatást jelent. Petőfi lehet az igaz költő, mert neve azt a szent háromságot villantja föl, amelyből a költészet istensége áll. Ez a bíbor-piros szín: a mindenható képzelet görögtüze, mely gyémánttá teszi a hulló csöppeket, viruló leánnyá a fehér virágot, piros rózsává a leányt, éggé a földet és földdé az eget. „Szent örületben a költő szeme földről az égbe, égből földre villan.” Ez a hév: a haláltalan szívek melege, melyeknek porából is virágok teremnek. Az a hév ez, mely milliókat állít talpra, s mikor meghalt: ezrekké vált, nem elenyészett. Az a megszálltatás: a bibliai szentlélek kettős tüzes nyelvével rokon, csak a költők tudnak szólni minden nemzet ismeretlen nyelvén. Ez a szentháromság a Petőfi lényege. Petőfire büszkébbek lehetünk, mint Hunyadi Jánosra; mert Hunyadi csak nagyszerűen ölt, de Petőfi nagyszerűen teremtett. Ő érte ismernek

bennünket tőlünk távoleső nemzetek. Ő a mi legdicőségesebb címerünk a nagy világ elé vonulásunkban. Petőfi áll az egyetemesség olyan fokán, mint Shakespeare: ő lírai költőnek, Shakespeare drámáinak: a legnagyobb. Kiapadhatatlan forrása lesz a festőknek, az esztétikusoknak, a reformátoroknak, a szerelmeseknek és a könyvkiadóknak. Elpusztíthatatlan tőke ő; még a Föld legnagyobb tékozlója, a magyar nemzet sem tudja elkölteni soha.

V.

Ismeritek a magyar Abderát, a minden furcsaságok városát? Nem Rátót az, hanem Torda! Csak Torda mellett támadhatott hasadék földi ember szavára, csak a tordai hidat bámulja mormolva még a folyam is, csak a tordai malac megy farral a vályúnak s esik mégis fövel bele, csak a tordai kéményseprőnek támadhatott az a bolond gondolata, hogy leereszkedjék kötélén Balika-barlangjának kürtőjébe s benne szoruljon örökre, mint a jóllakott róka a keskeny lyukban; csak a tordai polgármester mondhatta nagy önérzetében, mikor a mennykő távollétében beleütött Tordába: „Egyszer teszem ki a lábom, már is baj történik”.

Csepergett az eső, mikor átdobogtunk az Aranyos hídján, Erdélynek eme remek alkotmányán, melyet 1804-től 1815-ig készítettek a derék tordaiak „nagy költséggel, de nagyobb gondnal s legnagyobb közhaszonra”. Fedelet is húztak rá, hogy meg ne ázzék a rajta átmenő. Temérdek gerendázat cikkcakkozza be az egészét és át van itatva valami jóféle tehénszaggal. Az emléktáblája így kiált a jámbor utazóra: „Csudáld itt utazó a természet bajnokját, a mesterséget, ezt a víz győző remek alkotmányt, melyen maga a folyó is herculesi erő alatt mormolva bámul”. Megvallom, magam is mormolva bámultam ezt a furcsaságot.

Dániel Károly uramék ősi kúriájába hajtott bennünket a kesernyés júliusi éjtszaka. Ismeretlen létemre sallangtalan barátsággal fogadtak, vendégeltek. Vacsoránál valahogy szóba került a szellemidézés, asztaltáncoltatás is. Meglepett, hogy rajtam kívül majd mindenki foglalkozott már ezzel a falusi mesterséggel. Még Oszkár barátom is, akit pedig Kolozsvárott erős logikájú embernek ismertem meg. Azt állította, hogy szemeláttára arasznyira emelkedett föl egy asztal a szellemidézés órájában. Aladin bevallotta, hogy az édes anyja is a spiritizmusba kábult bele annyira, hogy szívbjait kapott. Általában ideges, beteges asszonyi lelkek játéka ez az önáltató és önkínzó játék. Endori boszorkányok és szalacsi asszonyok mindig teremnek. Én csak hallgattam, mint ahogy az édes anyámék babonás visszaemlékezéseit szoktam hallgatni a boszorkányos fazékkettéhasadásról, a pénzes kondér vándorlásáról, felvillanó lidérctüzekről, fekete kandúrrá változott s álmunkban megnyomó vén bábáról. Babona, babona! A költészet fattyúhajtása, a túlhajtott képzelet izgalomálma. Poe Edgar tudta ilyenekkel borzongatni a maga és jámbor olvasói hátát.

Hogy a kísértetek nyomását lerázzuk, kirándultunk öten a Berkes patak völgyébe. Amint Várfalvánál az Aranyos völgye összeszűkül, gyönyörű zöld göndörfürtű dombok, hegyek gömbölyödnek az ember elé. Egyik-másik aluvó nagy állatnak tetszik, aki magábarogyva alussza a haláltalanok álmát. Egész kopaszon feketélik a nagyfejű Barát-szikla, mellette egy testesebb fekete személy, akit a barát szakácsnéjának titulál az örökifjú népi képzelet. A szeszélyesen ficáncoló Aranyos úgy ürög-forog ezek közt a vén sziklák közt, mint a virgonc unoka kopasz nagyapái ölében. Fent egy tető régi római castellum helyét hirdeti, onnan védelmezték volna Aeneas derék utódai az Aranyos aranyvölgyét.

Régen ismerem a „vadregényes” jelzöt, de csak a Ber-

kes patak völgyében láttam hozzá először a valóságot. Mint a hegyek tréfás tündére, ugrál kaptatóról-kaptatóra, vagyis inkább buktatóról buktatóra ez a makrancos kis patak. Mi a vízében, kövekről-kövekre ugrálva, kaptattunk felfelé, tíz víz-esés magasságig a hegyhasadékban. Levetkeztünk minden kultúrát és minden ruhát, isteni meztelenül lubickoltunk a második vízesés gyűjtötte kis tóban. Örökös morajlás, fecsegés, mély erdők zúgása adja a zenét a természetnek ebben a csodálatos templomában. Itt elfelejti az ember még adósságait is. Ősemberi voltának egész nagyságában ragyogott Aladin, fent egy sziklaormon, mint a hegyi vizek óriás Tritonja; mellette a feketebőrű Jancsika, mint egy modern gnóm. Fürdőitek a libabőrbe borító vízben. Én jajgattam, hogy meghülnek és kihülnek örökre! Hiszen úgy ólálkodnak bennünket körül a nyavalyák, mint juhok aklát a szikrázó szemű farkasok. Egy kis nátha kezdi s nagy tüdővész végzi. Óh Rousseau! miért is nem tanítottad meg Pestalozzival karöltve a világot arra a nagy tudományra, hogy aljas lábunk kényesebb, mint felséges fejünk, és ha Láb ötekintetessége reumát kap vagy náthát szerez: a Fej őmagassága sínlyi a legjobban. Régi, régi faj volt az, mely egyszer hült meg csupán s nem volt melege többé azután. Horatius a nátháskodók századának nevezné dicsőséges huszadik századunkat.

Másnap reggel a híres sóbányát látogattuk meg. A tárnába lemenetel előtt fejünkbe nyomtak egy-egy kiérdemült szalmakalapot, ránk adtak egy-egy piszkos fehér vitorlavászon köpenyegét, markunkba nyomtak egy-egy szál gyerityát s megindultunk az alvilágba. Először száznolcvan ölet mentünk a hegyoldalba vízszintesen befelé, azután kezdtünk szállani lefelé. Siket csend ásított mindenütt, mert nyáron nem dolgoznak itt a bányászok. Mint egy óriási koporsó, boltosuk felettünk a hegy kivájt méhe; az árva fény úgy pislogott örök sötétjében, mint a csillag az űr határtalansá-

gában. Só és só mindenütt. Rettentő lehet az az éhség, mely idekergeti a nyughatatlan embert. A bányaréim 1860 óta nem háborgatja a bányászokat; pedig bizonyosan ott leskelődik a néma ködben s valamikor még megrázza ezt az óriási falansztert, vagy vízbe süllyeszti hegyestül az egész alkotmányt, mint tette már köröskörül vagy négy helyt. Az átláthatatlan óriás terem közepén felfüggesztett deszka a bányászok harangja; ezt szokták verni megszabott időközökben., amikor imádkozásra gyűlnek valamennyien.

Felmentünk a Mária Terézia idejében ásott, lefelé szélesedő, tölcseralakú tárna karzatára; a vezető megmutatta azt a helyet, ahonnan egy gyermek apja, anyja szemeláttára lezuhant a feneketlen mélységbe. Azután ligroin nevű folyadékot töltött lámpásába, meggyújtotta s úgy locsolta bele a Dante poklába; a tűzsugár kékes lobogással, kígyótekervényben zuhogott le, mint elolvadt csillag a menny boltozatáról, sejtetve az iszonyatos falak alatt tátongó örök tömlőcöt. Gyönyörű látvány volt! A tüzet különben is imádom. Ha lány szemébe nézek, rendszeren csillagokat látok, amelyek nemcsak ragyognak, hanem sütnek is.

Még érdekesebb a visszhangos tárna. Két szótagot ver csak tisztán vissza, azután ismétli ötször, tízszer, tizenötször, végeszakadatlanul. Mintha valami incselgő szellem bujt volna meg a sókövek közt s üzne játékot a mindenre képes emberrel. Aladinnal aztán halálra is ingereltük a visszhang feleselő szellemét. Orgonáltunk, jajgattunk, sóhajtoztunk, kacagtunk, hahotáztunk, füttyöltünk, daloltunk, szavaltunk, kongódeszkát rugdostunk — és a visszhang feleselte vissza mind, megtizennégyszerezve. Mikor egy nagyot sóhajtottunk vagy nagyot jajdultunk, a rettenetes mélység úgy sóhajtott, úgy jajgatott ezer torokkal vissza rá, hogy az emberben megfagyott a vér. Igazán, csak Dante Pokla juthat eszünkbe, mikor ezt a túlvilági hangzavart józan füllel halljuk. Dobó-

gásunk szaggatott mennydörgésként morgott, dübörgött vissza ránk. Az egész óriási tárna kiszélesedő tölcser alakú, a belevágódott hangnak keringelve lehet lejutnia, ezért ismétlődik meg annyiszor.

A sóbányából a sósfürdőbe kutyagoltunk. Torda körül van vagy három-négy ilyen leszakadt bányából támadt fürdő; az egyiket Dörgőnek hívja a tordai nép. Isten szabad ege a boltozata ezeknek a feneketlen fürdőknek. Megfürödtünk. Aladin úszott, mint egy óriás angolna. Én a tutajon nyavalyogtam, mint egy pápaszemes tavi pók. Aladin húzgált ideoda könyörületből. A halhatatlan istenekre mondom: nem tudok úszni sem a vízben, sem az életben. Egyszer el kell merülnöm valahol, az holt bizonyos.

Délután két órai erős gyalogolással befúrtuk magunkat a nagyszerű tordai hasadékba. Szinte összenyomja az embert ez a roppant kilátott földszáj, mely hangtalanul ordít a magasságos égre. Micsoda erők tülekedtek itt, hogy ilyen nyomokat hagytak maguk után! Hasadás az egész, mert az egyik oldalon levő domborulatnak a másik oldalon homorulat felel meg. Ha egy új földforradalom összezáródnék az egész, mint egy óriás befogott szája. És mi, torkában bolygó hangyanépek, oly nagyszerű koporsóba lennénk temetve, melyet irigyelhetne a Tisza ágyában aluvó Atilla, vagy ég-föld közt lebegő Mohamed próféta is.

Baloldalt sziklába vágott úton törtetünk előre. A hasadék alját a Hesdát patak csörteti át. Három hidat vertek rá; az utolsónak már ellopta a karfáját valami éhes oláh. Felettünk csaknem egetzáró, merészen ívlő sziklaszálak állanak őrt. Legszebb és legfenyegetőbb köztük az Angyalszárny nevű; mintha Belláinak félszárnya csattogna odafent a zergék világában, vergődve, földhöz láncolva, örök Prometheusként. Mellette a Patkóskő, melynek tetején látszanak Szent László

urunk nem kis lovának patkónyomai. Ennek a tetejéről zuhant le egy vakmerő zergevadász. Felséges utat tehetett meg leletlen teste, míg lehullócsillagozott a mélységbe. Haj, magasból még esni is dicsőség! Ez a zergevadász is szerencsétlenségének köszönheti, hogy halhatatlanná vált. A Patkóskő oldala óriási síkklap, Gigász gyermekeknek való iskolai palatábla. Aladin társamnak szertelen gondolata támadt: oda kellene bevésni méteres betűkkel ezer szóban a magyar nemzet töiténétét. Szerintem helyesebb volna ide a Szent László legendáját; a magyar nemzet történetét pedig a Vaskapu falára. — Talán a Gigászok, a Titánok innen ostromollak meg valahajdanta az eget, azért hányták úgy össze-vissza ezeket a rettenetes parittyaköveket. Az Angyalszárny alatt kürtölyuk fúrja át tündérkapu gyanánt a sziklaszálat; mintha valami óriás ércbíró bujt volna ott át, mikor a Jupiterdöntők farkára hágtak.

A harmadik hídnál, egymással szemközt, két barlang sötétlik fent, harminc méter magasan. Egyik a Balika vára, másik a Leánykő. A Balika várát bejártuk gyertyavilág mellett. Az eleje valóságos kövár volt valaha; a sziklafalba ragasztott kőfal nyomát, egy fülke romját még most is láthatni. Bent két ágra szakadt az elővár; jobbra és balra, felfelé menedékesen fűrődik be a hegy hasába, Isten tudja, hova viszen. Nem mentünk be messzire, mert sáros, lucskos a talaj. Azt tartják, itt tanyáztak a Rákóczi korabeli Balika világból számkivetett rablólovagjai, fittyet hányva e még akkor megközelíthetetlen tündérvárból istennek, embernek. Adorján Manassét is itt hátlatja meg Jókai a szép Blanka hercegnővel, mikor Toroczkó felé törekesznek, a fellázadt oláhság testén át. Balika várában van az a kürtőforma lyuk, melybe az egyszeri tordai kéményseprő beleszorult s ott is veszett. Gyászsorsa megütötte szívét a tordai unitárius papnak, pennaforogató Gyöngyösi Jánosnak, elannyira, hogy leoninust

kanyarított rá, mondván: „Jobbra de balra forog, sír szeme, könnye csorog”.

Öreg este lett, mire visszavergődtünk Tordára, mert határtalan barátomnak lépjébe állott az „ördöglövés” vagy micsoda.

Nyavalygósan vánszorgott a rettenetes kavicsos úton vékonytalpú szandáljában. Nyögött olyanokat, mint a lyukba szorult tordai kéményseprő. Másnap reggelre azonban ember lett. Megköszöntük kevés hangú Dániel bátyánknak a szíves látást s megeresztett inakkal indultunk Várfalva felé, át a világhírű tordai hídon, Erdély remek alkotmányán.

VI

Az ember szépérezése fordított arányban áll teste fáradtságával. Nem új törvény, de magamtól jöttem rá, mert tapasztaltam. Meglehető meleg délelőtt vágtuk meg azt az utat, amelyen két nappal előbb a Berkes patakhoz rándultunk ki. Felettünk a légi szellemek hamuszínű felhőkből vontak sátort, amelyen át a Nap, mint óriás félszemű ciklopsz, hunyorgott le ránk. De hamarosan kitámadt a világűr ravasz Odysseusa, egy haragos komor felleg képében, villámragyogású vasával kiszúrta az óriás szemét és a Nap, mint a germán hitrege égő Baldur-hajója merült el a levegő sűrű párázatának már cseppekké olvadó tengerébe. Kékes színű ködök lebegtek a távoli Székelykő oromzatán. Az Aranyos, mint ezüst zsinórzata a völgség zöld palástjának, élénk csillogással kanyargózt Torda irányában. Aladin, a Cyrano gaszkonyi vitézeihez hasonló gémlábú sas, csodalény, hangtalanul vágta rettentő patáival az országút fehér porát. Vitt magával, mint Jupiter egyik holdját. Hasztalan nyekeregtem neki, hogy kíméljük a cipőnk talpát meg a szívünket, mert ez a kettő okvetlen szükséges a hosszas gyalogoláshoz.

Mentünk, mendegéltünk, mint a civilizáció számkive-ttetjei, mint Plautus önkínzóí. Az aranyosvölgyi emberek megbámultak bennünket. Aladin volt a barna ember, én a kék ember. Sínfalván átsínlottunk, Várfalván vártát ütöttünk. Itt egy fontos történeti mozzanatot kell följegyezni. Itt ettem meg annak a tizennyolc tojásnak első hármát, amely tizen-nyolc tojást két napi utam egyetlen eledelének mondhatok minden költői távlatítás nélkül. Úgy látszik, erre csak a tyúkok tojnak lelkiismeretesen.

Borrévhez közel, fent a sziklaháton áll egy magános köszál, mint az Aranyos völgyét vigyázó őrkatoná. Mindenre szertársam el is nevezte Székelyőrszemnek; azért, mert innen-fogvást már úgy mászunk befelé az oláhlakta vidékbe, mint a csík a káposztába. A ripacsos Pokolkő fenyegetve nézett le ránk; bosszantotta, hogy mi már nem szédületes szakadékjain kísértjük az istent, hanem alatta suhanunk el, az oldalába vágott nagyszerű szekérúton. Hajdanában odafent jártak a szegény vásáros emberek, sokan beleszédültek a Pokolkő fekete torkába. Azóta még mindig emberhúsrá éhes.

Letértünk az Aranyos mentéről a kedves Torockó kedvéért. A magyarságnak egy tiszta kis szigetje ez az oláhság szennyes tengerében. Úgy húzódik meg a Székelykő oltalmában, mint pajkos gyerek az édes anyja szoknyája megett. Torockón még az Isten is egy; tiszta unitáriusok a lakosai. Ok nagyon okosan úgy gondolkoznak, hogy a legfőbb csakis egy lehet, egy és megoszthatatlan. Uralkodót sem túrnak kettőt magunk felett, hát a mindenható személyét minek daraboljuk háromfelé? Egy az Isten, akár a Tűzben lássuk, akár a Természetben, akár megszemélyesített atyában. A szentháromság egyvolta nagyon bajos dolog, mert vagy a három nem egy, vagy az egy nem három. Van az unitárius hitben valami erős matematikus józanság. Ezért is a torockóiak kereskedő, vállalkozó szellemű népek; köztük nem él

meg a zsidó, mert olyan élelmesek, mint a zsidó. Szász vér is csörög egy kicsiny az erőkbén. Mindegy! Magyarok talpig. A ruházatuk meg gyönyörű, talán legszebb egész Magyarországon. A torockói leány, mikor felöltözik százötven pengős ruhájába, olyan, mint egy virágos rózsafa.

Meglátogattuk özvegy Borbély Mártonné asszonyomat, mert neki van a legtorockóibb háztartása. Nem is lakóhely már ez, hanem néprajzi múzeum. Remekbe csinált, kifestett ágyak magasra vetve; szabad tűzhely, a padlás alja tele felaggatott rúdravalókkal, kalotaszegi varrottas-féle szövetekkel; ódon székek, régi ízű képek. Az egyikben német ifjú búcsúzik szerelmétől, Borbélyné asszonyom úgy magyarázta, hogy Petőfi Sándor az, mikor a csatába indul. Legyen neki az ő hite szerint. Én a Petőfi nevére megint lángba borultam. Borbélyné asszonyom nagyon büszke a házára; szeretné, ha holta után is így maradhatna fenn, hadd őrzené az ő emlékét arra járó emberek előtt. Íme: a halhatatlanság vágya ott pislálkol a torockói öreg asszony lelkében is! Hát én ne ragadjam meg a mindenható palástja szegélyét két kézzel, kiáltván: Uram! nem bocsátalak el, míg meg nem áldasz *í* Bizony, az ember gyermekeiben vagy munkáiban próbáljon élni tovább holta után is. Mert ez a halhatatlanság, nem a gyermekmesék mennyországa.

Borbély Mártonné asszonyom átélte a „szomorú időket” is.

— Jaj, rossz napok voltak azok. Kimenekültünk ide a szemtől-szemben levő erdőkbe. Felettünk a hegyeken tanyáztanak az oláhok. Azután elmúlt minden: az urak kibékültenek; hazajöttünk. Ne adjon az Isten többé olyan napokat.

Azt mondom rá: Amen.

Másnap reggelre kelvén, hatalmas szépségben bontakozott ki a hajnali ködből a szemközt magasló Székelykő. Mint Erdély fejedelme, levetette szürke palástját, napot tett koro-

nának fejébe, göndör fehér fellegetek övezett fel hermelinpalástul; hajnali pirulát mosolygott szigorú arcán s megrengette kezében óriás fenyő kormánypálcaját. Leült trónjára és nyugalommal nézte, hogy indul meg lábánál az élet. Zsámolyául zöld szőnyeges dombok szolgáltak, amelyeken kecskenyájak legelésztek homéroszi kedvességgel. Lent a pásztor furulyálgatott felséges árnyékában. Az én lelkemet is szokatlan boldogság ölelte körüli; elgondoltam, ki él hát igazabb életet: a torockói kecskepásztor, vagy Flammarion, ki az egek egeit vizsgálja? S azt találtam: hogy egyik nem különb a másiknál, mert a föld mindkettővel forog.

Hogy az Aranyos völgyébe visszajussunk, egy ezer méteres hegy nyakán kezdtünk Vidaly felé mászni, minden iránytű nélkül. Engem a toroczkói pásztor heverő nyugalma annyira rabul ejtett, hogy nem akartam kötélnek állani. Kön-cölösködtem, mint a debreceni gyerek, ha nincs ínyére valami. Vízsintesen megyek, de függőlegesen nem. A fáradság ijástólfiaától ott ült a nyakamban. Végre is megindultam Golgotámra. Lassan másztunk, mint a házát hátán vivő csigabíga. Ibsen fanatikus Brandja bezzeg nem így vág neki a dörgő havasoknak, mikor a láthatatlan Isten hallhatóan hívja. Neki volt hite, nekem nem. Hiszen csak egy fehér ruhás leány állt volna a hegy tetején! Mindjárt vidorabban követtem volna határtalan társamat, aki úgy neki nyúlva sodorintott felfelé a lelketrázó úton, mint az ezermérföldes testű Leviathan.

Két órai keserves kapaszkodás után elértük a hegy medeken leeső másik oldalát. Lent, mint egy leszakadt panoráma, szédítően csalogatott a völgyiség ködön áttetsző képe. Láthatatlan patak mormolta hozzá az andalító zenét. Hej, nagy komédiás a természet! Megindultunk aztán lefelé, mint Szentbernát-hegyéről az iker-lavina. A felfelé kétórai utat leelé félóra alatt tettük meg. Isteni szerencse, hogy le nem hullócsillagoztunk valami szakadékba. Bakkancsunk keserve-

sen sírt a gyalázatos úton. A hegyi fák pedig gúnyosan bólingattak, amint elloholtunk mellettök. Gondolták: milyen bolond az ember! Ahelyett, hogy gyökeret verne valahol, fut, szalad untalan, mint a csavargó katáng, se országa, se hazája. Óh kedves fák! Érzem és értem beszédetek óriási igazságát; mert ezt az igazságot úgy hívják: hazaszeretet. De mi lenne belőlünk, ha szülőhazánk tornyán túl sohasem látnánk? Fák lennénk, virulnánk talán boldogan, de öntudatlanul, mert a tudás patakját nem innánk soha, sohasem! S aztán, a mi lábunk is csak gyökeret ver e földön, mert más csillagba vivő szárnyat nem adott nagyon is szerető istenünk . . . Azért, ti fák, ne gúnyolódjatok. Sorsunk egy a tietekkel.

Az Aranyosba futó patakok mutatták az utat Vidaly felé. Vidaly nyomorúságos oláh falu; húsz-harminc szétzavart kunyhóból áll. A kultúra messzebb van innen, mint Makó vitéz Jeruzsálemtől. A pópa épen keservesen óbégatva temetett valami jobblétre szenderültet. Már az nem fizet több stólát! Talán ezt siratta a jámbor istenembere. Sivár itt a vidék, mint az ifjúságát kéjekre váltott fővárosi gavallér. Madárfütyü nincs az erdőn, legfőlebb vízomlás a sziklán. Kedvesek ezek a meredeken levágtató patakok. Mint a szánkázó gyermekek télen a magaslatról, úgy rohannak ezek is a mélységbe. Csakhogy tömérdek követ legörgetnek, ha megharagusznak; mintha a völgyéget akarnák megostromolni.

Topánfalva lebegett előttünk cél gyanánt a reménység fényes ködében, mint a bolygó zsidók előtt a ködoszlopban rejtőző vezérlő Jehova. Az Aranyos mentén kutyagoltunk, meglehetősen törötten, szótlanul. A folyónak pedig be nem állt a szája, egyre fecsegett-csacsogott, mint a messze földet látott gyermek. Haj bizony: hónán kívül a fiú, hónapban a patak! Aladinból is kifogyott a humor, mint a felfordult butykosból a spiritusz. Ekkor éreztem először, hogy a két oldalt mogorvaskodó hegyek rámnehezdednek. Gondolatban az alföldi róna-

ságot kiáltottam vissza, hol homokvárat épít s ront a szélvész. Sem vízesés, sem nyírerdők, sem az újat mondó kanyarulatok nem bírtak felüldíteni. Mentem, mint a fölhúzott gép, ütemesen.

Este hat óraker értünk be Szolcsvára. Két kocsmája van Szolcsvának, egyik oláh, másik zsidó. Az oláhba zsidók járnak, a zsidóba oláhok; tehát én is az utóbbiba mentem. Egy unitárius cigánylegény ácsorgott a tornácon; addig kerülgetett bennünket, míg kibőffentette, hogy látásból ismeri a hosszabbik tekintetes urat, 1901-ben találkozott vele Szászvároson. Határtalan irigység fogott el. Íme, milyen szerencsés fia az apjának ez az Aladin! Két méteres voltárol megismeri még a csecsemő is. Alakja a legegyszerűsebb lépcső a népszerűség hegymárára. És az ember olyan, hogy rendkívüli testben rendkívüli szellemet is lát. Elborulva húzódtam meg árnyékában; lelkem előtt vérpanoráma lengett, a jövők jelenései.

A fogadó udvarán szerelmes libák kiabáltak kádárt, kádárt! Aladinnak ez a hang roppant szúrta a keblét: szította a fogát és hömmögött. Nekem pedig jól esett, karutcai házunkra, emlékeztetett; hajdanában édes anyámnak is így gágogott ott ötven libája. De jaj, elmúlt a szép idő, mint Bánk bán mondja Melinda koporsójánál. S nekem a szolcsvai zsidó kocsmáros udvarán kell ezekre gondolnom! Óh Sors! be kaján vagy! Kajánabb, mint Ábeltőlő Kain!

Részeg oláhok gajdolása mellett hajtottuk fejünket héber párnákra. A tyúkokkal szálltunk nyugvóra, mert előttünk lebegett lord Byron tanácsa: koránfekvés a legjobb arcpirosító! „Nekünk pedig pirosaknak kell lennünk holnapra, mert szép hölgyekkel lesz találkozásunk.

VII.

A rózsaujjú Hajnal, ez a piros szép leány, kitérte keletnek minden ablakát s föleresztette azt a sugárzó, izzó léggömböt, amelyet Napnak hívnak a földi emberek. Lassú méltósággal szállt, szállt a zenith felé; úgy omlasztotta ránk teremtő melegét, mint Krisztus szíve hajdan a határtalan emberi szerelmet. Bennünket pedig oláh furmányos kocsi zötyögtetett Topánfalva iránt. Magyarország sorsa jutott az eszembe: mi, magyarok ülünk a kocsiban, de janku ivadéka fogja kezében a gyeplőt! Az úrhatnámság rabjai vagyunk s ebre bízzuk a hájat. Azért ögyeleg a szekerünk majd túled, majd hozzád.

Már Tordától kezdve kísértett bennünket a lupsai szép kocsmárosné híre. A kíváncsiság véresre sarkantyúzta oldalunkat. Szép asszonyért juhászkutya is lesz az ember! Forrongó vérrel toppantunk be a lúpsai aligállóba. Nyílik az ajtó — s majd hanyattesem, de nem a bámulat gyönyörűségétől, hanem a csalatkozás bosszúságától. Begördül Erdély legkövérebb házi állatja, a második Puskás Kalári, aki három gyereket szül egy nekifohászkodásra. Araszos szalonna rengett méteres csípőjén, tokája kettős vagy hármas, alig tudott szuszogni. Ez a lupsai szép kocsmárosné?! A velünk jött sánta oláh legény nagyokat vihhantott a markába. Mi mérgünkben enni kértünk. S mit adott a lupsai tökvirágszál? Tojást! Talán Erdélyben nemcsak a tyúkok, hanem az asszonyok is -----óh! óh!

Útközben azonban találkoztunk egy igazán szép asszonnyal. Kocsin ült. Mint a piros pipacs, vagy mint a bazsarózsa, égett már messziről. Az ura, vagy a szeretője, fejét olébe hajtva aludt a rekkenő melegben. Óh édes boldogság

lesz-e nekem valaha ilyen királyi párnám? A kocsisunk olyan formát mormogott: rossz személy . . . Bolond beszéd, bolond beszéd! Mintha egyikőnk rosszabb volna a másiknál. Az asszony élete a szerelem. A szerelmet nem lehet sem törvényesíteni, sem törvényteleníteni. Az felettünk áll, mint Isten a világok felett.

Mire a nap olyanná lett, mint a hervadt rózsa, elértük kedvelt Ithakánkat, Aranyosparti Topánfalvát. Véres volt az alkonyat, vérbe hanyatlott le a nap, mint a magyar vértanuk feje. Itt kelt ki hajdanán az a veszett hidra, melynek Hóra és Kloska volt a kettős szája. Ezeken a domboshátú, békés hegyeken gyúlt ki Jankunak, a havasok királyának jeltüze, mint leszállott véres csillag. Innen zörgette a legyilkolt magyarság jajkiáltása a megnyilthatatlan egeket. Itt vágatott keresztül fekete hadával a romlás angyala, előtte élet volt és virulás, utána halál és szörnyű némaság. Szegény magyar, szegény magyar! be rosszul tudsz élni, be jól tudsz meghalni! Te vagy talán a halál kiválasztott nemzete.

Az Aranyos partján, zöld lombok árnyában áll egy nyaraló; vidosan mosolygott ránk, mint a fürdőző szalmazözevgy régen látott urára. Fél lábát csakugyan az Aranyosban áztatja. Itt lakik a topánfalvai szolgabíró, aki Aladinnak unokatestvére. A szolgabíróné, ez a kedves, filigrán kis asszony, majd hogy a lelkét is elébünk nem öntötte. Fehér szobájában úgy repdesett körülünk, mint egy szép rózsaszínű pillangó. Mikor csepp gyermekét szívére ölelte: Madonna volt bambinójával. Óh, az anyaság szentsége előtt alázattal hajtom meg fejemet mindenkor. Nem csodálom, hogy az isteni Rafael valami földöntúli csodát látott a gyermekét ölében tartó anyában. Kedves, kedves virágos rózsafák! akkor vagytok legszebbek, mikor az első gyümölcs megéri rajtatok. A leány: bezárt bimbó, a fiatal asszony: kinyílt mennyország.

Bealkonyodott már. Egyszer csak világosság támadt a

félhomályos szobában. Aranyos szőkehajú kis lány jött be, pirosan és üdén, mint a májusi hajnal. A fiatal asszony öcsse: Tusi. Azt a gyönyörű korszakát éli hajadon életének, mikor a leánygyermek először ébred nőiségének tudatára. A koránérettnek látszó Tusi szégyelli lányvoltát; irigyli a hancuzó fiúkat, fiú szeretne maga is lenni. Van is benne valami hetykeség, de az olyan, mint a galamb fejringatása, több benne a báj, mint az erő. Óh te kis bolond! hiába kiáltasz kézzel-lábbal ellent nemednek, csak az vagy már, akinek édes anyád szült: siheder leány. Azt tartom, az ember tizenhárom-tizennégy éves korában éli át a legkényesebb pillanatokat. Ekkor tudja meg, rendesen frivol színezésben, hogy az embert nem gőzös, nem is gólya hozza a világra, hanem születik kinnal, mint a kutya, a ló, a tehén kis fia. Az édes anya szentséges fogalmát ekkor eszi meg először valami rettenetes árnyék, amit a repeső gyermeki lélek szárnya *olyan* nehezen, olyan ritkán tud elúzni imádása tárgyáról. Ilyenkor vigyázatok legjobban ezekre a kis szőke virágokra; fehér lelkük gyöngé még arra, hogy az életbelépésnek ezt a szomorú misztériumát megrázkódtatás nélkül tudják elviselni. Nagy tragédiák játszódnak le ilyenkor parányi szívekben. Mert semmitem fáj úgy, mint beletörődni abba, hogy ott, ahol mi az oszlopos, tündén, biborragyogású, angyalos mennyországot hittük gyermeki szívvel: nincs sem fényes csarnok, sem angyalok, csak sötét határtalanság . . .

Aranyoshajú, szőke Tusi! Felföldi múzsámnak fogadott kedves kis leány! Bimbózó virágszál a csevegő Aranyos partján! Csak hidd, csak tartsad te magadat fiúnak! Egy-két esztendő elmúlásával eljön reád a nagyszerű kor, mikor majd szégyellsz a fiúk szemébe nézni; a boldog altatás véget ér, véred minden cseppje azt kiáltja: leány vagyok, a fiút sóvárgom! Ez az élet nagy költeményének örökösen visszaterő refrénje. Ne is szegyeid magad; hiszen nincs semmi

szégyellni való ebben az életben, mert nem vagyunk semminek az okai, csak okozatai egy rajtunk kívüleső ős oknak.

Délelőtt bevetődünk a konyhába, az asszonyok életcsináló műhelyébe. Hát ott sűrög-forog a csalánba takart pisztrángok közt egy kis őzszemű leány, Irénke, a főerdész tartott gyermeke. Maga volt a nevelési béke, lelki nyugalom. Körülforogtuk, mint a tűzimádók a pislogó tüzet. Szemem,, mint két vadászeb, futott nyomába; vágyam, mint sólyom űzte szüntelen. Szeméből a leszállt, mennyboltozatnak mélységes kékje tündökölt reám. Fehér ruhája suhogott, mint a galambok szárnya. Olyan volt, mint a csodaszarvas, akinek fényes kereszt ragyog a homlokán s a vadász nem mer rálőni. Játszottunk véle, mint két pajkos fiú egy bábbal. Falusi kis leány örül az ilyen széptevésnek, A felleget menybolt azonban rosszat láthatott dévajkodásunkban, mert haragosan dörmögött a szohodoli hegyek felett. Talán még zivatar is lesz...

Itt tudtam meg az újságokból, hogy Rembrandtnak most van háromszáz éves születési évfordulója. Sajátságos, magába-rogyott, befelé való életet élt ez az agyas fejes ember, akit olyan anyagból kovácsolt három Isten, mint a mi szegény Fadruszunkat. Rembrandt művészete egyszerű, mert maga az élet: fény és árnyék az egész. Ebben benne van a mi legnagyobb bölcsességünk, amit Thalestől Schopenhauerig százan meg százan próbáltak kihüvelyezni: sötétben botorkálunk s egy-egy pillanatra ránk hull az Élet napjának aranyos sugara. Bennünket, kis embereket is valami nagy Rembrandt állított be a földi lét meglehetősen szürke keretjébe, sötét gyászfekete háttért festvén alá. — Érdekes, hogy Rembrandtnak is sok szeretője volt, mint a legtöbb nagy festőnek. A képzelő erő heves szerelmek táplálója.

Egy délután kikocsikáztunk az abrudbányai út mentén dübögő aranyúzó felé. Aladin, mint óriás inasom, a bakon látránkodott, én a kis szolgabírónéval bent hegyeltem a ko-

csiban. Repült, repült a két egészséges csikó, mint a szerelmes gondolat. A szép asszony piros napernyője szinte lobot vetett a szélben. Engem pedig elfogott a rohanás láza; részegülve ittam a rám zuhogó levegőtengert. Hajrá! Hajrá! Mint Phaeton az ég boltozatán: robogtunk végig az Aranyos mentén. Átrepültünk a topánfalvai hídon; a lovak is szerelmesek lehettek, mert patkók helyett madárszárnyak lengettek a sarkukon. Alattunk zajlik a sebes folyó — eh! ha most átugratnánk a korláton és szállanánk a vizek kristály fenekére, onnan hullámok karján ringanánk tovább, mint a lelőtt madarak! ... A fiatal asszony féltében mellém szorult és mosolygott, mint a gyermek, ha elvágta az ujját. Én égtem, lobogtam, mint szent Antal a pusztán.

Gyönyörű vasárnap kelt ránk. Ennek öröme borbélynál borotválkoztam, pedig én szeretem magamat koppasztani, nem úgy, mint Byron, aki a férfi borotválkozási kínját egyenlőnek mondja a nő gyermekszülési kínjaival. Lett volna csak asszony, majd másképen beszél!

Valami heten indultunk útnak, hogy felfedezzük a meszes Lucia-barlangot. Jött az aranyos hajú kis Tusi is; szereti a férfias multságot. Én nem másztam fel a meredek hegyoldalba, hanem az Aranyos partján levágtam magam a zöld fűbe, egy gyönyörű ligetes völgyoszoróban; lerúgtam a cipőmet is, hogy könnyebben menjen a versírás. Szemközt a szigeten vasárnap reggeli dicséretet zengettek a madarak az Úrnak, akinek oroszlán ordítja rettenetességet erdők ligetes rejtekein. A habok olyan vasárnapi ünnepiességgel fodroztak a szelíd part mentén, hogy még a halak is több áhítattal kaptak a horog után. Jött a Hajnal, piros vőlegénye a lányálmot álmodozó Földnek s kék ködökből font fátyolt menyasszonya lombkoszorús homlokára; fátyolán harmatcseppek gyöngyöztek gyémántragyogással. A vőlegény megcsókolta menyasszonyát, a Föld elpirult s édes kéjtől reszkettek a völgyek. Víg mada-

rak, erdei cigányok, rázendítették a nászhimnuszt. Ez andalító zenére a sziklák elámultak s örömüknek könnye patakká növe csurgott le redves, ráncos arcukon. E könnypatakokból tündértavak támadtak, hattyúk úsztak át dalolva rajtok. S e tündértavak mély szívéből, nyári éjek álmaképen, virágok felseltek. Az én lelkemre is rászállott valami rózsaszínű felleg, s lassankint elkezdett esni belőle a csendes elandalodás hajnali permetege, amelynek ritmusából verssorok születtek. Szeretem a magánosságot, mint a madár a száraz ágat; szeretem, mert a nyugalomnak teremtő nagy órái vannak. Csak akkor unom magamat, ha mással vagyok. Mire vissza-került a meszes társaság, már a cipóm lábamon, két új vers a zsebemben volt.

Vasárnap délután nagy társaság gyűlt össze a tiszteletünkre. Ürültek a poharak s teltek a fejek, mint ahogy Heine mondaná. Egy úr nagyszerű előadást tartott a méhek csodálatos társadalmáról; ezek a kis szuronyos, sárga frakkos bogarak, hamarabb megoldották a szociális kérdést, mint mi, a föld büszke urai.

Méhekhez illő szorgalommal szórtuk az udvariasság csinált rózsáit a kis őzszemű Irénke lábai elé, ő kecsesen mosolygott, mint a lámpák elé hívott színésznő. A jó erdélyi bor szívélyesítette elmésségünk fel-fellobogó lángját s megkezdődött az az amabilis confusio, mikor húsz ember egyszerre beszél, senki sem hallgat a másik szavára, de mindenki nagyszerűen mulat. A szerelemnek bor ad szárnyat, a bor a bátorság kapunyitója. Szép Ilonka is akkor vész bele egészen Mátyás királyba, mikor felhajmallik arcán a nemes bor tüze. Előttünk is rózsaszínben fátyollott a főerdészék agancsokkal díszített nagy ebédlője. Ostromoltuk Aladinnal Irénkét, mint a görögök Trója várát. Én egy arcképét el is csentem az asztaláról. Aladin ezen való fájdmát a kezé-ügyébe került kétméteres havasi kürtbe dudálta.

Este az asszonyok közrefogták határtalan társamat, hogy mulattassa őket is. Aladin aztán oda vágta a gyepelőt képzelete és dévajtsága paripájának nyakába, megnyitotta groteszk bolondozásainak kimeríthetetlen tárházát és dalolt, színészkedett, bohóckodott, pikánskodott, adomázott, hogy az asszonyokról majd lehullt az ing, a szoknya. Sokat megenged a nő a férfinak, ha formásán tudja előadni. A franciák ebben az utolérhetetlen mesterek. — Én, haj! mint egy fatuskó ültem egész este Irénke mellett, annyit se bökkentettem neki: hálpaklacs. Éreztem, hogy Aladinnak áll a világ, bevontam vitorlámat. Fájts az is, hogy múzsámat, a kis szőke Tusit, elültették mellőlem rossz szemű asszonyok. Messziről nyújtogattam rá a nyakamat, mint Tantalus az elérhetetlen víz után. Aladin még elszavalta Antonius beszédét a holt Caesar felett, azután nyugovóra szálltunk, mert tizenkettőt vert a vasnyelvű éjféls. Aludni hívek, szellemóra ez! ... Mi ketten a negyedik emeleten, a toronyban háltunk. Ha tűz üt ki azon az éjszakán, Aladin nem szavalja többet Antonius beszédét holt Caesar fölött, hanem felette mond búcsúztatót a topánfalvai prédikátor.

Másnap elbúcsúztunk a kedves családtól. Én csak most kezdem szeretni az életet; gyermekkorom, fiatalságom gyötrelmek és küzdelmek láncolata volt. A szeretetnek, bizony, ritkán melegegtem tüzénél. Most, hogy idegen emberek nyitják ki előttem szívöket, lehull rólam a vaskos ridegség páncélruhája, szívem kopársága virágzásba bomlik s örömben néha, mint Horatius dalolja: eget verek fejemmel! Óh szép vagy élet, csak meg kell érteni! Virágos kert ez a nagy világ, eleven virágai a ránkmosolygó nők, édes odaadással kínálják magokat: szakassz le és tüssz a szívedre! Milyen bolond voltam én eddig! Bekötött szemekkel ödöngtem a paradicsomban és egyebet sem tettem, csak virágokon tapostam, gázoltam. Most? Lehajlok értök és feltűzöm őket szívemre.

Aranyoshajú kis Tusi! Bimbózó virágszál az Aranyos partján! A te gyermeki naiv lelked megújított engemet. Mikor majd barna hajam kihull, vagy őszre válik, lobogó kandalló mellett sokszor gondolok reád. Akkor majd valami csodálatos melegség rohanja át didergő testemet, azt gondolom, a rohogó kandalló tüze melegít, pedig a rád emlékezés lobogtatja meg akkor is véretem. Szép voltál, mint a nyéréji álom! Én álmodtalak esnem felejthetem álmomat. Még most csak báb vagy, de jön a nagy Tavasz és pillangóvá bomladozol. Ezt a kibomlást, lelkednek lángbaborulását szentebb örömmel bámulom, mini északfény fellángolását ötven tudós a póluson.

VIII.

A topánfalvai szép napok emléke úgy kísért bennünket további utunkon, mint az éjszakát a rózsaszínű hajnal. Szótlanul haladtunk; mert a mély érzéseknek ritkán van hangja s akkor sem fecsegő. A délutáni nap erősen verte a hátunkat, míg megeresztett kantárszárral vágtuk a jó fehér port Kerpenyes felé. Mellettünk az Abrud-patak mocskos-hamuszín vize futott le fáradtan az Aranyosba; erejét kiadta az aranykallók kerekének hajtásában, most bosszús, mint a keveset kereső brádi bányász, aki a sztrájk veres zászlója alá épen e napokban sorakozik. A zúzok egyhangú, ütemes dobogása messzire elkísért és már messziről szaladt felénk. Hangtalan, elnyútt paraszt olahok görnyednek naphosszanta a mosó mellett. Nyomorúságos élet ez itt, az aranyak gazdag országában!

Kerpenyesen átmenve balra vágunk, Verespataknak. Az odavezető egész útvölgy zakatoló kallókkal van tele. Mintha egy megbolondult város házanként százfele szaladt volna s keringelne valamennyi a saját tengelye körül: olyan hatással

volt reám ez a szomorú tájék. A természet olyan viruló s az ember oly sápatag itt! Erős asszony mellett gyöngye férj. A hegyek közül gyűjtőtavakat eresztenek le s azok hajtják ezeket a faalkotmányokat, mint az emberi szív gépezetét a mindenfelől összefutó vérerek. Ott áll a francia Arnaud-társaság telepe is, gazdátlanul, mint a dobra kerülő ház. Sokat markoltak a nemes franciák és keveset szorítottak. Gimnazista nyelven szólva: megbuktak. Az egyesek bányászata virágzik a kincstárával egyetemben, amelyet úgy rajlanak körül, mint a csipegő csirkék az anyakotlót. Nagy az aranyéhség, nagyobb, mint az életé.

Verespatak maga gyalázatos egy helység. Büntetésül ide lehetne toloncolni a magyar társadalom számkivetettjeit, Erdélynek ebbe a Szibériájába. Utcái görbék, mint a rossz ember lelkiismerete; kövezete lelketrázóbb a Spinozát kiakolbólító zsidó átoknál. Pedig a tájéka gyönyörű; lilaszín ködben úszó hegyek harapdálják körül az ég kerek almáját; távolról a Vulkan úgy kéklík ide, mint sírjából kikelt óriási szürke szellem, aki szemlét tart sorsosai felett. Nem messzire sárgálík-fehérlík a Csetátye (Eród), ez a meztelen, kopasz szikla, amelynek a belét úgy kirágtá már az ember az aranyért, mint az édes almáét a kukac. A rómaiak is rajta hagyták kezük nyomát ezen az ördöggövéleleten. Megszimatolták a sápadt fémet s összeturkálták az ágyát, mint a feküdni készülő ártány a szalmavackot. Nemes rómaiak fent az égben! Ne nyilazzatok rám haragotok villámával e becsutelen hasonlatért; de földetdurkálásotok olyan huszadik századbeli kufárokká vedlet benneteket, mint azt a szutyakos oláh parasztot, akinek egész szókincse ennyiből áll: „Szára bunye!” Immár tinektek is jóéjszakát!

Útközben Thespis kordéja nyikorgott el mellettünk. Szegény vándorkomédiás vonult kiverve Verespatakról, sötéten, de nem akaratvesztetten, mint Milton égből lehajigált

lázadó angyalai. Kenetlen szekere siratta helyette mostoha sorsát. A szekér után kecske meg szamár baktatott, a társulat primadonnája és buffója. Istenem, mikor még a magyar színészet is ezt az utat járta!

Verespatakról két óra járás Európa egyik Csodája: a Detonáta nevű két bazaltszikla. Változatosság kedvéért ide lóháton rándultunk ki. Az volt a lovaglás! Ismeritek úgy-e, a Petőfi juhászát, kinek földig ér a lába, mikor szamarára pattan? Na hát, ilyenek voltunk mi, különösen gémlábú Aladin. Ha igazán hű és szemléltető hasonlatot akarnék mondani: csak a nemes Don Quixotte lovag és szolgálja Sancho Pansa jutna eszembe. Nyeregbe ültünk, mint a középkor vasas lovagjai. Dárda helyett suháng volt a kezünkben, megfontolt járású paripáink noszogtatására. Az én Pegazusom szürke volt, a társamé pej. A szürke csak ment valahogy, de a pej Magyarországot játszotta. Aladin kijött a sodrából, megsarkantyúzta tordai szandáljával, füle közé vágott csihépuhéjával s akkor meg ijedtében majd leült a jámbor csataló, mint a Bencze háts paripája. Én kacagtam halálból, úgy, hogy a szürkémre is ráragadt a nevetetnék s röhögött szerepefelejtett társára. Így vágattunk át vagy tizenhárom Bucsumfálván. Óh, ti hazátfoglaló magyarok! Nem csordult-e ki kacagástól könnyetek, látván bennünket, keres utódokat, korcs lovakon korcslovagolni? Könnyű a Pegazust megnyergelni, mikor az embernek jól fog a pennája; de a hegyi mokányló pogányul megdűröcköli négy óra alatt lovagjának legnemesebb részét.

Két órai hittyes lovaglással a Detonáta alatt voltunk. Csodálatos játéka ez is a természetnek. Nagy fensikből két bazalt-bibircsó bukkan ki, mint vérmes ember homlokán a szerelmi pattanás. Mikor a mi vénhedő földünk viharos ifjúságát élte, dúrta ki gyomrából ezt a száz méternél magasabb s felfelé szélesedő sziklatömböt, hogy tilalomfa gyanánt áll-

jon ezen a dimbes-dombos vidéken: erre ne járj ember, mert megüt a mennykő! Csakugyan, zivataros villamos időkből ide szoktak potyogni a menny kövei. A Detonáta fedetlen fővel állja a koppantásokat, meg se pissen belé.

Felmásztunk a tetejébe. Mindenekelőtt felírtuk nevünket a kilátó fatorony szemöldökfájára. Egy kicsit hancúrozunk is; de csakhamar felöltöttük a komolyság álarcát, mert gyulafehérvári diákok tünedeztek föl a hegy hátát bodrozó lombok között. Aladin kilépett a torony ablakán s egy szirtfokra ült, onnan lógatta tekintélyes lábát a semmiségbe, mint a világjáró angol a világ végén. Elővette térképét s kezdte megállapítani, hány méter ez a hegy jobbra, hány amaz balra. Engem egy kicsit rázott a hideg miatta; istenem, ha lepottyan, én leszek felelős érte! De a bolondok jó szelleme megőrizte. Rólam is leszakadt a hideg, mert gyönyörű kép lebegett alattunk és körülünk. A reggeli köd, mint egy átlátszó tenger, elöntötte az egész határt; a kék hegyek, mint óriás madarak úsztak s el-elmerüitek hullámaiban. A diákok nótára gyújtottak. Lent a hegy lábánál, a vendéglőbeli nagykutya csodálkozva szimatolta: honnan jönnek ezek az égi hangok?

Hazafelé menet versenyügetést rendeztünk. Egyszer azon vesszük észre magunkat: eltévedtünk, mint a csodaszarvast űző Hunor és Magyar. Már csak az hiányzott, hogy valami tündérberekben rábukkanjunk Belár és Dul bűbájt tanuló leányaira. És a halhatatlan istenekre, majd hogy úgy nem jártunk! Valamelyik Búcsúmba vezetett bennünket Vénusz istenasszony. Egy üde képű oláh fáta hamarosan elállja az utunkat, megsimogatja békétlen lovaink orrcimpáját s lemosolyog bennünket a nyeregből. Vagyis csak társamat. Becujikkoltatja lovát, kipányvázza a pihenő fához, gazdáját pedig beédesgeti egy kis bálmosra. Most kaptam csak észbe: ez itt Ogigia szigete, ez a fáta Kalipszó nimfa, a

hosszú lovag pedig a leleményes Odisszeüs! Hát én? Én meg talán Hermész vagyok, az istenek követe, aki mindjárt tovább bolyongásra szólítom a fehérkarú nimfa barlangjából a sokat túrt Laertesfiút. Amint lóháton így tünődöm, mint egy újkori Kentauros, egy vén oláh asszony, egy nőnemű Pandarus, lábamnál fogva erővel le akar cibálni paripám-ról. Mivel szende szürkém nem volt képes rúgni: én rúgtam meg kezét gyöngéden. Vácsét kiáltottam, mire Aladin is kiperdült és nyeregbe zörrent. Sarkantyúba, vagyis sarokba kapva Pegazusainkat, elszáguldottunk a verespataki úton, visszaimádkozhatatlanul. A kipirult oláh fáta nézett, nézett utánunk szakadó kendővel, mint újkori Elza, újkori fehér Lohengrinjei után. . .

Ez a kis kaland nőtte a májunkt, sőt szárnyakat adott, mert még aznap délután legyalogoltunk Abrudbányára. Ez már kellemesebb kis város, mint az ördögiojta Verespatak. Csinos piaca van és igen élelmes református temploma, t. i. az istenházának hátulsó oldalában kereskedők üzletei virítanak. Az istenházában csárda! És miért ne? Szinte joggal kérdezhettem Petőfivel. A templom a léleknek, az üzlet a testnek szolgálhat enyhére. Szomorú, hogy manapság a vallás is kezd pusztá üzletté finomulni.

Egetverő útitársamnak egy szippantásra öt ismerőse akadt ebben az ismeretlen tartományban is. Ők azután megmutogatták Abrudbánya nevezetességeit. Legérdekesebb az öreg Apaffy-ház, melynek a homlokára íme ez írás vagyion bevésve:

„Ezerhatszázhetvenkettőben ezen hely
Apaffi Mihálytól lett Tanuló Műhely
Ezerhétszáznegyvenhatba ujjított
Meg, s egészen fából talpra állított
Kőből rakattattam Ily renddel fokára
Hogy tartsak és legyek az Ekkla hasznára”.

Az „Ekkla” szellemes rövidítése az ekklézsiának. Poetica licentia.

Nagyivó Apaffynak ez a városa még arról is nevezetes, hogy képviselője mondta volna a következő mélyértelmű programbeszédet: „ígérni nem ígérek semmit; de amit ígérek, azt megadom”. Ezeket hallván, igazán nyugodtan hajthattam a fejemet fogadóbeli vánkosomra.

IX.

Az Aranyos, mentén élvezett tömérdek tojás most tette meg a hatását, ezen az éjszakán. Lelkem átrepült az álmok elefántcsont kapuján, az ígész képeket mutogató Vénusz fogta kézen s voltak gyönyörű látományaim. Azt szokták mondani: hízó disznó makkal álmodik. A bucsumfalvai idill én rajtam is tetemes nyomokat hagyott. Úgy jártam, mint Horatius egyik útja közben, mikor éjfélig hasztalan várt szava nem tartó violájára: immundo somnia visu nocturnam vés-tem maculant ventremque supinum. Eheu!

Hanem azért már korán reggel útban voltunk Zalatna felé. „Hintó” vitt bennünket, ahogy az erdélyiek titulálják az egyszerű fédéres bérkocsit. Úgy feszítettünk benne Aladinnal, mint két cső tengeri egy zsákban. Ő ugyan gyalog szeretne menni utolsó útjára is; szítta a fogát most is, mint egy ifjú Harpagon, a vitelbér miatt.

Sajátságos őszi reggel volt. Mintha az Ősz, ez a talpigéző ködruhában ifjúsága tűnt tavaszát sirató vén kisasszony, korai látogatásra kukkant volna be a javakorát élő Nyárhoz. Nedves ruhája olyan hűvösséget hajtott, hogy cinkét fogott az orrunk. A támadó nap, ez a fiatal ragyogó király, még nem bírta szétverni a nehézkes ködök táborát. Ott hömpölyögtek az Abrud patakot szegő hegyhátakon, mint a megölt Éjszakának halvány szellemei. Viaskodtak egyideig az

aranykocsin közelgető nagy úrral, de az sugárnyilaival leverte őket. Menekültek az elgyalázott szellemek, behúzódtak menedékes völgyek katlanába; aki pedig nem tudott már kereket oldani, felakasztotta magát az erdőség fájára, ahogy Petőfi látta valahol.

A lovak egyhangú ütemben vágják a völgyi utat. A hosszas csend rászáll az ember lelkére, megüli, elveszi a hangját, mint az éjszaka a duruzsoló világét. Ilyenkor a lét és nemlét kérdései lopózkodnak be a lélek nyitvahagyott ajtóján. Én is ringatóztam gondolataim csuda tengerében mint Csokonai. Mi az élet? Mi a halál? Petőfi Sándor frappáns felelete, mint ostorcersdülés, csattant fülembe: az élet rövid béke s hosszú harc és a halál rövid harc s hosszú béke. Mire született az ember? Mi az életünk célja? Voltaire még kesernyésen ennyit mondott: „A legyek azért vannak teremtve, hogy a pókok megegyék; az emberek pedig: hogy a gondok elnyeljék”. Ma már Flammariion magában az élésben látja az élet célját. Ez szépecsenszög visszhangja a Schopenhauer mélységből kiemelkedő gondolatának: az élet célja a faj fentartása. Akármit higyjünk is, igaza van Byronnak: „Az élet két világ között lebeg, mint rezgő csillag éj s nappal határán. Hullámzanak a mély évezredek, s mi buborékként pattogunk el árján, roppant tömegben; és nem magasabb itt népek sírja, mint egy pici hab”. A büszke Karthago hatalma, Róma s erős Babylon leomlott! . . . De azért utazni jó, míg el nem pattan a szappanbuborék; hiszen a halál is utazás ama nem ismert tartomány felé, honnan nem tért meg utazó. Ezt meg Shakespeare Vilmos mondja.

Hogy mi az emberi élet? láttuk egy útszéli csárdában, ahova tejelni tértünk be. A csárdás, aki szerette a bort, mint Falstaff Jankó, ott feküdt félig gutaütötten a vackon, meg-némulva, bárgyún, mint egy darab fa. Neki már mindegy

lét, nemlét, álom, halál. Az öntudat bezárta nála boltajtóját; képe nagy betűkkel hirdette: itt már semmit sem árulnak Felesége, ha kikapós asszony, mindenesetre jól járt: örök lakatra vert szájú ura be nem vádolhatja soha a bírónak! Kikapós asszonyok, itt a példa, okuljatok! De ti is ám: eszetekvesztett alkoholisták!

A Gyalu Mare nevű hegység nyakára kezdett felkaspaszkodni csengős-bongós két lovunk. Az Abrud patak egyszerre csak eltűnt mellőlünk. Gyönyörű völgyben kaptattunk tovább, 950 méter magasig. Innentúl kanyargós szerpentinúton ereszkedtünk lefelé. Mellettünk száz meg száz méter mélységben vadon erdővel borított völgy hallgatott. Óriási egyenes szálfák törtek fel belőle a hegy kalapjáig. Gondolom, ezek a fák az erdővilág legambiciózusabb tehetségei, akik miniszterségre, sőt talán halhatatlanságra is törekeshetnek. Ha sok vitorlás hajója volna Magyarországnak, innen derék árbofcfák kerülnének ki. De így nem használhatják másnak, legfeljebb — akasztófáknak.

Engemet különös érzés szokott meglepni az erdőkben. Úgy érzem, mintha roppant tenger alján, korállok és rostos növények szövedéke közt mászkáló bogár volna az ember. A madarak ez óriási tenger szárnyas halai. Fent a fellegek a víz fodrozó habjai. A nap mintha a tengeren úszó égő hajó volna. És érzem fölöttem a teméntelen víztömeg nyomását; majd hogy meg nem fulladok. Elérhetetlen vágy szikrája reszket bennem: felszállani szárnyakon, mint a madár, e szörnyű tenger színére, hogy meglássam: micsoda élet van azon túl? — Talán a kormányozható léghajó feltalálása eszméjének az emberiség közt szétosztott miriádnyi része moccan meg ilyenkor bennem.

Leereszkedtünk az itt gyermekkorát élő Ompoly patak völgyébe. Iskolás fiú módjára hancúrozik végig a sziklafalak lábánál. Közben töltözik tudományokkal: új, meg új patakokkal.

Zalatnán már le is teszi az „érettségit”, jobb partján merészkedik egy nagy bivalyfejű kopasz szikla; nem tudom, mi lehet a gyomrában: az emberek már félig elrágták. Mindjárt Zalatnával átellenben domborodik fel a „Zsidóhegy”, ez az óriási vakondoktúrás, amelyről azt tartja a népképzelet, hogy az özönvíz után itt feneklett volna meg Noé apánk bárkája. Tehát ez az Ararát hegye! Akkor meg az erdélyiek Noé unokái, azaz vitézlő izraeliták! Ezt alighanem a szombatosok fundálták ki. Mások azt állítják, hogy Decebál római császár itt öletett volna le húszezer zsidót, mert nem bízott bennük. Ez megint antisemita fejben fogamzott. Az ember nem tud eligazodni, melyiknek ne higyen.

Zalatnán megnéztük az aranybeváltót. Szomorú, hangtalan emberek ödöngöttek e sokféleszagú műhelyben, mint a jövő kor tudósai Madách falanszterében. Kezünkbe nyomtak egy háromkilós aranypogácsát, azt mondták, hétezerkétszáz s egynehány koronát fizettek ki érte. Csodálatos, még csak a szemünk se rebtent meg belé. Míg az ember az aranyifjúsághoz számítódik, mi gondja a holt aranyra? Könnyebben látunk most a cigányasszonyban is Helénát, mint sápadt aranyban földi boldogságot. Bezzeg hatvan esztendőskorunkban vadulnánk érte, mint a spanyol bikák a toreador véres posztójától. Rosszul van az élet berendezve! Örökös macbethi zavarban szenvedünk: előttünk semmi sincs, csak ami nincs! De mit tehetünk mást? Turgenyev Bazarovjával suhintunk egyet a levegőbe: basta! — A vegyelemzőben pedig azt mutogatták meg, hogyan olvasztják ki sok mismás anyag közül a pucér aranyat. Olyan ez a sárga fémnek, mint a purgatórium a fekete-sárga lelkiismeretnek.

A kőfaragó és kőcsiszoló iskola gyönyörű dolgokat állít ki. Önkénytelenül az ember élete ötlött eszembe, mikor láttam, hogy finomodik márvány, üveg simaságúvá a darabos, nyers hegyi kristály, hogy ölt szabályos alakot a dimatlan

kötömb a szurtos kőcsiszoló legények kezében. A világ is óriási kőcsiszoló iskola; mi emberek vagyunk a nyers kövek, ahogy a természet kiszül magából; csiszoló mestereink: a bánat, fájdalom, küzdelem, csalatkozás, diadal, szerelem és a sokat kárhozott iskolák. — Nagyon meglepett az elemi iskolás fiúk agyag mintázása. Kedves, naiv gyermeki lelkek gondolata gyűrődött kezdetleges formákba. De ahogy a gyermekek minden moccanásában van valami báj, mert természetes, úgy ezekből a miniatűr szobrocskákból is mosolyogtak ránk a kellem makkopáncs tünderei. Madárfészek tele tojással; hászija, hozzátámasztva a lajtorja; pipázó magyar fej; házi állatok, kis ház, kis kerítés — mind, mind apró emberek komoly megfigyelései. Magad szemével láss! ez a nevelés első parancsolatja.

A kohóban gyermekkori ismerősömrre bukkantam, aki most már bányamérnök. Nagy készséggel vezetett keresztül bennünket a szénkéneg-gyártó műhelyek labirintusán, mint Vergilius Dantét a pokol, purgatórium és paradicsom hármas nagy körén. Tüszköltünk, hápoztunk az ammóniák és kénszagtól, nagy öröme minden vallásos léleknek, mert ezzel bizonyosságát adtuk annak is, hogy a kénszagba szerelmes sátánnal nem állunk közeli rokonságban. Vezetőnk olyan szakképzettséggel, annyi technikus terminussal magyarázta ezt a szagos tudományt, hogy én nem értettem belőle semmit. Aladin rá-rávágott nagy fejével, mint áhítatos hívő arany-szájú papja beszédére.

Jurinics bányatiszt úr nyitotta meg előttünk ajtaját és szívét. Felesége, tiszta feketébe öltözött, fehér márványarcú nő, fogadott és tartott bennünket szóval is, sóval is. Mint a lemondásnak anyyala, járt-kelt a csöndes szobákban. Meghalt egyetlenegy leánya s azóta üres neki ez a felséges nagy világ. A virágos udvaron két fiú repkedett; az egyiknek gyönyörű szőke angyalfeje volt, de ördögi hamis szeme. Mind a kettőt

úgy tartják itt, a magánosságnak zajjal elverésére, mint néma szobákban a csevegő kanári madarakat. A mi bevetődésünk nagy forradalmat keltett a szomorúság várában. A márványarcú nő felocsúdott álmójárásából s lett nekünk, fáradt vándoroknak, étellel, itallal üdítő jó szellemünk. Férje kint meszterkedett az aranykallójában; csak azért is felkerestük naplement táján. Hat dobogós zúzó dömöckölte a terméskőbe rejtett aranyat. Oláh parasztok riszálták a mosót; egy asszony etette a zúzót, porontya a hideg, nedves földön Ádám-nadrágban sivalkodott. Senki se hederített rá, csak egy fekete kutya csókolta koronként nyakon. Jól kell vigyázni a ragadós kezű oláhokra, mert úgy lopják az aranyat mint az államférfiak az országkasszát. Azt vallja az a gügye nép, hogy az aranyat Domne Zeu adja, azért nem vétek lopni. Jurinics uram, hónaljig gyürkőzve, épúgy végezte a magáét, mint legutolsó munkása. Naponként nyolcvan-kilencven koronányi aranyat mosnak ki. — Két fáradt bányász szállt le a hegyek közül; pár szót váltott velők Jurinics úr, gazdag érre bukkantak. Az egyik sápadt volt, a másik egészséges. Jó szál legény mindakettő. Különösek ezek a föld alatt lakó emberek. „Jó szerencsét!” így köszöntek s mentek tovább a leszálló éjszakában.

A kohó záptojásszagú környezetében mutatkoztunk be egy zalatnai kis lánynak, a feketegyémánt szemű Király Erzsikének. Bemutatkozáskor, szokás szerint, elmormogtam nevetem s Pál Gábornak fogta fel filigrán fülecskéje. Beszélünk, beszélünk s hogy Aladin beszédközben többször idézi nevetem, felkiált a kis lány:

— Ó, hiszen azt az Oláh Gábort én ismerem hírből. Könyvet is adott ki négy társával.

— Én vagyok én — mutatkoztam be újra.

Erre aztán zavarba jött a kis leány és még szebb lett.

Vacsorára ő is hozzánk jött; hajnalt hozott magával az éjszakába. A bor megoldotta a nyelvünket; a lámpák ragyo-

gása valami csodálatos fénybe borította a fehér ruhás királyi leányt. Mélységes fekete szemébe már beleveszett volna a lelkem, mint megszárdult turista a Vezúv torkába, ha markos társam meg nem ragad. Pirosan kígyózó ajka a legszebb imádságos könyv volt; ha kinyílt is imádság volt, ha bezáródott is, imádkoztam volna belőle. Az Énekek Énekének gyönyörű szólamaival fürdettem lelkemet mámoros lelkében: Fátyolod alól bocsásd rám két szemedet, felrebbenő páros galambodat! Hajfürtöd göndör, mint a kecskenyáj, mely Gileád lankásán heverész. Karmazsinfonal drága ajkad. Fátylad mögül halántékd kivillan, mint gránátalma márványló szeletje. Nyakad Zionnak karcsú büszke tornya, ezer paizsul szépséged rajta függ . . . Ezután az következett volna: Datolyafürt mellednek bimbója, — de ezt már nem mondtam, csak belevettem az Erzsike feketegyémánt szemébe . . .

X

Az Éjszaka magára kapta fekete palástját és menekült a piros Hajnal elől. Lelkünk is visszazállt az álmok elefántcsont kapuján, elfoglalta trónját a holt nyugalomba merevült test fölött. A nap, mint diadalmas vezér, felhágott már a Zsidóhegy ormára; szárnyas őrállói harsányan trombitáltak a szendergő Zalatna fülébe. Bennünket siettetett a mérhetlen időt kimerő óra s búcsútlanul hagytuk el a virágoskertű házat, mert jó lelkiismeretű lakói még aludtak nem hitető álomnak ölében. Isten hozzád, fekete gyémántszemű királyi lány! Vájon lesz-e még veled találkozásom?

A kis műkedvelő gőzös begyesen kocogott velünk Gyulafehérvár felé, mint a csizmadia mester inasa, ha valami fontos üzenetet viszen. Dugig volt ez a mozgó akol vásárra menő oláhokkal. Szembe került velem egy magyar koponyájú, magyarul is tudó atyafi; mikor székelynek szólítom: kézzel,

lábbal tiltakozik, hogy ő móg, semmi más. Na, hogy az Isten öljön meg! — füstölögtem magamban. Te sem mented meg a magyar hazát! Aladin még jobban járt: a feketeszakállú pópa telepedett mellé. Ez az Isten embere először tetette magát, mintha nem is tudna magyarul; fülelt, vájjon nem terítjük-e reá vagy nemzetségére a vizeslepedőt? Mikor látta, hogy nincs veszedelem, meg méltóztatott szólalni magyarul is. Egyébként becsületes alaknak látszott; becsületesebbnek, mint a Rákosi Viktor garabói pópája. Vele volt górkakas módjára büszkélkedő felesége és sugár szép leánya. Ez már hasonlított az „Elnémult harangok” bűvös Flóricájához. Nem szólt magyarul egy árva hangot sem; bizonyosan nem is tudott. — A kocsi másik részében egy kerekkepű, parázs szemű oláh menyecskét adtak ölből ölbe a legények. A pópa mondta, hogy a bíró felesége ez a hittyes asszony. Nem tudom, Dante poklának hányadik körébe kerül majd a kis kedves?

A vasúttól balra maradt el a zalatnai vérengzésben legyilkolt magyarok emlékoszlopa. Úgy állt ott a mezőségen, mint egy eltemetettnek a sírból kinyúló csontkarja, mely az Istenhez kapaszkodik segedelemért. Az oláh nem fél, a magyar meg nem igen mérgesedik tőle. Néma felkiáltó jele egy szörnyen véres mondatnak, melyet köszörült vassal írtak magyar földbe elvetemedett románok.

Gyulafehérváron alig lehetett mozogni, annyi vásáros nép rajlott a piacán. Bukdostunk a tarka áradatban, mint két, hajóból kilökött, hírtvivő palack a tengeren. Sodort bennünket föl a végzet a várba. Kétféjű sas berzenkedik a kapu szemöldöke felett. Jó jel! Hangulatot ébresztő, mint a Dante pokla kapujának fölébe írt fekete betűk: „E kapun át a jaj-városba léphetsz . . .” Jajgatott is bennünk a nemzeti önérzet; de a fáradtság elnyomta jajszavát s némán léptük át a vár küszöbét. Felettünk diadalmas Károly császár ugratja kőlovát; azonban a vén Időnek nem imponál, megharagudott rá s el-

kezde már marni, tördelni lovát is, magát is. Újabb száz esztendő t bajosán ér meg őcsászársága. Nem siratja meg még a gyulafehérvári gyalogezred cigány trombitása sem.

A vártemplomának féltornyát Bem ágyúi döntötték le valaha, mikor az Apokalipszis csodáit nem szárnyas angyalok, hanem szárnyatlan emberek vitték végbe Erdély földjén. Ebben a templomban őrzik a Hunyadiak koporsóját. Nem volt lelkem bemenni s megnézni: a koporsókba és csontokba vetett hitem mostanában megrendült.

Felmentünk a könyvtárba. Szép rendben tartja a kezelője, de nem igen élő forrása a tudományoknak. Olyan, mint a magtalan asszony: életcélja nincs. A sánta házmester, vezérlő Vergiliusunk, egy pár láncos könyvet mutatott; többre nem becsült a ruhánk után bennünket. Lánc és könyv! Rabszolgaság és szabadság szimbóluma egybekötve! Borzasztó találmánya egy tolvajlelkű kornak. Engem a hideg bosszúság rázott tőle. A könyvtár felett csillagvizsgáló toronylik, van egy kis messze látója; padozatán pedig ott a délkör. A csillagvizsgáló különálló kis tornyában sötét kamarát és periszkópot állítottak fel ügyes emberek; abban visszaverődik a várnak színes tiszta képe s kivetődik egy asztallapra. Még az utcán járókelők miniatűr képét is jól kivettük rajta. Okos találmány! Ha az ember nem bízik feleségében, ide vonul s meglesi házatáját napról-napra. Ez a kis huncut gép mindent elfecseg. Csak egy a baj! Éjnek éjszakáján csütörtököt mond, mert akkor is híven mutatja a sötétséget, a bolond. Pedig Amor éjszaka végzi mesterműveit, tudnivaló.

Már Zalalnán felbítottak bennünket, hogy látogassuk meg Gyulafehérvár élő nevezetességét, az örökifjú Bolyai Dénest, a nagy Bolyai Farkas unokáját, a még geniálisabb Bolyai János fiát. Nézd meg az apját, úgy ismered meg a fiát! mondhatná egy új magyar közmondás. Bolyai János volt az a rettenetes ember, aki párbajt vívott mindenkivel, utoljára tulaj-

don apját is kihívta. Ő hozta be a korcsolyázás divatát Magyarországra. Szerette a sportot és az asszonyt; gavallér volt, de lángész; csodabogár, de nagy intellectus. Ennek a fia Bolyai Dénes, aki több hetven esztendősnél, de azért úgy pereg-pattog harmadik fiatal felesége körül, mint egy nászútra induló vőlegény. Ilyen embereket csak a Jókai regényéből ismertem eddig. Udvarias, mint egy südő diák; fürge, mint egy pincér; lelkesedik, mint egy honmentő; fiatal, mint egy csodagyermek. Kiválóan lobog benne az élethez való akarat igenlése, ahogy boldogult Schopenhauer úr mondaná. Végtelenül büszke Bolyai voltára, mintha ő írta volna a Tentament, sőt az Appendixét is. Őseinek lángszelleme révén subvenciót húz a Tudományos Akadémiától.

Ebéd után cimbalmozott a „menyecske”. Bolyai Dénes hátradőlt székében s egész volta azt ragyogta: nincs nálam boldogabb a két hazában! Igazán, mikor az ember jóllakik, még az ellenségének is megbocsát. Ilyenkor kell megkörménykezni pénzes nagybácsikat; ilyenkor sarcol a nő kedves férje urán; ilyenkor kopogtat a bukni készülő diák mathesis tanárja ajtaján; ilyenkor kötik a legtöbb békét civakodó nemzetek és civakodó házasfelek. — Hanem a zene kilopta az én lelke-met is. Jessicával igazán mondhatom: kedvem borong, ha hallok szép zenét. A hangok veszedelmes hatással vannak rám: leveszik lábáról akaratomat, ellágyulok, szétfolyok, mint a víz. Ilyenkor talán még váltót is lehetne velem aláíratni. Ilyenkor hatodik, hetedik érzékem fölébred s porától megtisztult, halhatatlan voltom átömlik maga is lobogó zenébe. Távoli érzések futnak által rajtam; ilyenkor átérzek nem tudott, nem látott hétpecsés titkokon. Hangfogója leszek angyalok dalának, istenek szavának! Nem látok, nem hallok, nem élek, de érzek, zengő testté váltan; s mint a harmóniás mindenség darabja: zengem dalom a nagy Minden morájába.

Délután repültünk Szászváros felé. A Maros termékeny

völgye, mint óriási versenypálya, nyílt meg előttünk; vágatott is rajta keresztül szelek szárnyán járó ércparipánk. A völgyet távolság kékjébe merülő hegyek határolják; mint mozdulatlan nézőközönség, bámulták eszeveszett futásunkat. A vén Retyezát sokszor mintha megingatta volna múltó módon fel-felrémlő ősz fejét. Az Aranyhegy morcosan domborította macskanyerges hátát, mint a kutyával farkasszemet néző kandúr. Csak a Decebál sziklája aludt hanyatt fekvve, kebelére kulcsolt kezekkel, mint püspöki ebéd után a sok jóval foltozott falusi plébános. Forró júliusi délután települt a kenyérmezei síkra. Egyszerre csak káprázatok veszik körül izgatott lelkemet. A dús mezőn táborló búzakeresztek átelevenülnek katonákká, szikrázó karddal és szikrázó szemmel nyomulnak egymás ellen. A vágató vasszörnyeteg ütemes zakatolása áthajlik rohamra terült lovasság dobogásává. Csaták véres panorámája bomlik ki lelkem előtt. Mint óriási fantom, földtől a mennyekig, rettentő Kinizsinek árnya magaslik föl; két kardja, mint tömérdek malomvitorla, zubog s le róla vérpataknak piros ikerje csorg; nyomán lélekszakadva vágat három halál. A dombokról utána viharfelhőként magyar hadak görögnek. Walkyrök szállanak föl a látóhatár fölött; fényes felhőkön, mint tündöklő paripákon vágatnak; lovuk izzadtsága gyönyöző harmatként pereg a mély völgyekbe; lengő zászlójuk a véres alkonyat bibora. Mire leszáll az éj, a germán hősrégék Hilde walkyrje átsuhan a csatamezőkön s csókjával új életre kelti az elhullottakat. Társai pedig a kinyílt menny kapuján kísérik a felséges Walhallába a megdicsőült hősokeket. Átrobognak Bifröst ragyogó szivárványhídján az istenek városába, ahol a fű növést is halló, sasszemű, erős Heimdall tiszteleg nekik, hatalmas kürtjét megfújva, mely az Istenek alkonyának is hirdetője lesz!

Óh lelkem, lelkem, hová tévelyedtél? A gyönyörű germán mithologia, mint rózsaszín fátyol, bekötötte szememet s a

feketét is pirosnak látom. Öldöklő koroknak véres szelleme kísért fényes nappal. Hiába öltözzük fel a műveltség minden ruháját — a köszörült kard csak kivillan alóla! S mikor kezünket imára művészettel kulcsoljuk: egyszerre, öntudatlan pihen meg — kardunkon.

Öreg délután léptettünk be Szászvárosra. Kihalt volt a város, mint vasárnap a malom. A végelgyengülésben szenvedő iskolának lovagtermében felfedeztük Dózsa tanár urat, ezt a Danton-koponyájú klasszikus embert, aki azután meghívott estebédre. Fürgé felesége, két hamar érett fia, meg egy hirtelen nőtt kis jérce lány: Annuska fogadott bennünket, lármás vendégszeretettel.

Alig fűjjük ki magunkat, ehol kacározik befelé egy kis feketekéjú ember, a tudóvész Gábor úr. Csak odaborul az Aladin keblére, igazán mondva combjára s úgy néz fel reá könnyek közt nevetve, mint a versenyt mászó gyerek a beszappanozott magas póznára, melynek tetején sok drága csemege integet, de amelyeket ő, hajh! el nem ér soha. Megesett a szívem ezen a halálra szánt emberen. Tudja, hogy hamarosan le kell számolni a földi élettel, azért hát maga vigasztalja magát legjobban. Eleven, elmés, kacagós, helyét nem lelő; ilyen emberre szokta a magyar szólás mondani: „vesztit érzi”. A házbeliek sokat is megengednek szegénynek; hadd tombolja ki magát, úgy sem viszi sokáig.

Vacsora után a háziasszony zongorához ült s elpengette mindenkinek a nótáját. Gábor úr a sok kacagástól rettenetesen köhögött; ugatott belőle a halál kutyája. Mikor szóhoz jutott, keserű nevetéssel jegyezte meg: „Ez meg az én nótám!” Mintha valami fekete madár repült volna át a szobán: mindenki megrázkódott erre az akasztófahumorra. Hanem azután újra táncolt a jókedv, kacagott a tréfa; az erős zeneszó elfojtotta Gábor úr köhögését. Én úgy éreztem, mintha koporsókon tivornyáznánk, eleven rózsákat taposva.

Aladin elemében volt. Karbonári köpönyegét vállára kerítve, nagy színészkedéssel szavalta el Kiss József „A tüzek” című költeményét. A társaság nagyokat kacagott rajta, mert mókának vette az egészet. Pedig ide úgy illett a kacagás, mint Lear király fejére a csörgő bolondsipka. Én emlékeimnek hamvában piszkálgattam a hunyó parazsat. Gábor úr pedig talán arra a szikrára gondolt, amely míg pislog, van élet; ha kialudt: jön a halál. Annuskának tizenötesztendő arcán megint más tűz lobogott: a felhajnalló lányságé, a szerelem diadaltüzének első kivillanása. Dózsa úr szemében a meglegegedés tüze sugárzott. Az asszonyok arca rejtelem; bezárt kapcsos könyv; abból nem tudtam kiolvasni semmit. Pedig tűz ott is lobogott.

XI.

Szászvároson úgy éreztem magamat, mint elátkozott királyfi a bűvölet álmát aluvó várban. Kihalt utcáin csak itt-ott imbolygott egy-két halovány szellem. Mintha az idő is megállt volna e tájon. Az unalom nagy szürke madara terjesztette ki szárnyát a magába rogyott Broos felett.

Szállj, lelkem, szállj innen kedvesebb tájakra! Szállj el a Sztrigyen átnyújtózkodó piskii hid felett, ahol hajdanában Osztrolenka véres csillaga, a kozákot korbácsoló kis Bem vezér, vítta piros csatáját fehér havas mezőkön; ahol kihajtott gallérú adjutánsa, a barna Petőfi is szembenézett az ágyú-torkú halállal. Szállj lelkem, szállj tovább a Cserna-patak völgyébe, arra a megszentelt helyre, ahol a nagyölő Hunyadi János, s a még nagyobblelkű” Hollós Mátyás taposta ezt a drága magyar földet!

Öreg délután dobogtunk fel a páratlan vajdahunyadi vár hosszú dobogóján, a kis Zalasd patak fölött. Menet, minden pillanatban azt várom, hogy a nyitott kapun egyszerre

csak kirobban ránk szemközt a nagy Hunyadi Mátyás, fényes reneszánsz kíséretével, patyolat asszonyaival, vasból gyúrt vitézeivel. Templomi megilletődés fogott el, mikor a tágas udvarba beléptünk. A komor falakra felfutott a zöld repkény; úgy illik rajok, mint hadastyán csákójára a babérlevél. Nagy csendesség hallgat a tömör építmény minden zugában. S ez a hangtalanság mégis többet beszél, mint a tudákos csácsógok egész dandárja.

Gyönyörű szép az újjáteremtett lovagterem. Öt felséges, vörös márványoszlop tartja gót stílusú boltozatát, két oldalán, három lépcsőfok magasan, mély ablakok; az ablakmélyedésben kő- és márványpadok nyújtózkodnak. Kedves terheket hordozhattak ezek a néma kövek: szerelemre hajnalló arcú, ölelésre domborodó termetű, sugár és szemérmes hajadonokat s barna szemű asszonyokat. Sok kedves szerelmi ügyet el lehetett intézni soron kívül ezekben az ablakfülkékben. S a három lépcsőfokon szinte látom a szemfüles, titkokat levegőben elkapó, huncut apródokat, akik közül nem egy volt halálra szerelmes országnagyok csillagjárású leányaiba. A nagy terem talapzata terrakotta mozaik; szebbnél szebb címerek vannak bele kirakva. Ezt a lovagtermet diszesítik majd az öreg Székely Bertalan mester művészi freskóképei, amelyeknek tárgyát a Hunor és Magyar mondájából vette. Akkor bámulatára járhat fél Európa.

Sándor József uram, a vár székelyvérű őrzője, elvezetett benii nket híven minden zegbe, minden zugba. A vár kápolnája még úgy áll, ahogy Bethlen Gábor fejedelem átalakította. Elég homályos hely; talán az istenséghez való közellét misztikumát próbálják a katolikusok e félhomállyal növelni. Feni karzatja is van, de a boltozat úgy ráhajlik, hogy az odagyűlt asszonynépség talán bele is verte a fejét. Akkor még az asszonyok jártak a karzatra, hogy egészen távol essek a férfiaktól.

A „Mátyás-loggia” nagyon sanyarú állapotban maradt fenn. Halvány freskók ködlenek a leomlott vagy összetört vakolaton; azt mondják: Mátyás szerelmi kalandjait ábrázolták azok sorozatos képekben. Na, gondolom, jó hosszú sort lehetett róluk festeni! Igen kedves, igen nyájas a Mátyás ötszegletű dolgozó szobája. Vakablak-mélyedések húzódnak a falba, ott valamit tartott a sasorrú fejedelem; talán könyveket, talán borosüvegeket. Ennek a szobának ablakából belátni a medveárokba. Bizony, ilyen is volt a régi jó időben, cirkusz helyett. Odaterelték egybe a rab vadakat a vadász urak s azok marakodásával mulattatták a maiaknál nem erősebb idegzetű hölgyeket. Ezt a különös mulatságot talán a spanyoloktól vagy az olaszoktól kívánták meg.

Felmentünk a nyolcszegletű Buzogánytoronyba. Az idekanyargó lépcső mellett támadt 1854-ben az a kegyetlen tűz, mely az egész vártetőt elhamvasztotta. Még akkor az egész vár osztrák és cseh patkánynépségnek volt összerondított tanyája. Öröködbe, Uram, igazán pogányok jöttek akkoron í

Az emeleten komorul a trónterem, mellette a fogadószoba. Itt ácsorogtak a XV. század protekcióit hajkurászó ágensei, ha ugyan Mátyás király adott valamit a protekcióra. Épen a lovagterem fölött, annak szakasztott ikertestvéreképen, áll az ódonság szürke köntösébe öltözött tanácsterem, ennek elhordták mind az öt márványoszlopát a Bach korszak patkányai. S ahol a Hunyadiak korában európai fontosságú török-hadjáratokat vitattak meg benszülött csata-oroszlánok: ott 1854 táján lopott zabot, gabonát hombároztak idegen szél idefújta sáska emberek.

Egy kis kiszögellő bástya-zugban néhai való jp Kapisztrán János szerzetes toronyszobájának emlékét őrzi a kegyelet. Nagyon szerény férfiú lehetett az istenes hős, mert alig lehet egyet fordulni rezidenciájában. Na, hanem táncvígalmakat bajosan is rendezett volt őkegyelme. Hanem ha

kint a szabadfúvású mezőkön, mikor pogány tarfejűeknek fújta a halálos táncnótát s azok úgy járták, ahogy a kis Kapisztrán fújta! Hány követőd lenne a mai ernyeteg korban, kistestű és nagylelkű János barát?!

A nagy vár zöméből egy hosszú kereszt-sikátor vezet a híres „Nye bojsza” (Ne félj) toronyba. Négy emeletre szökken fel ez a bástya. Azt tartják, Hunyadi Jánosnak ez volt a végmenedéke ozmánokkal vitt csataiban! Aki ellenség ebbe a toronyba elakart jutni, el is hullott egyenkint a sóhajok folyosóján. Valami halálos biztatás lappang a Nye bojsza kifejezésben; mintha végtisztességre menők noszogatták volna egymást a halál révén: „Ne félj, csak menj előre ...” Most már üres az egész, mint az öreg ember lábszárcsontja. Fent, a torony kalapja alatt tömérdek denevér tanyázik: ijognak-ijjognak rémletesen. A barangoló szél pedig visítva vágat be a toronyablakokon keletről s jajgatva búvik ki a nyugati oldalon. Mintha az elhullott pogányok szellemét zavarná még most is a Hunyadiak fel-feljáró lelke . . .

Újra visszatértünk a várudvarra. Ottantájon csatangoltunk, ahol Petőfi is járt, mikor lelkesedéssel köszöntötte az öreg Bem apóban Hunyadit visszaálmódó várat: „Fogadjatok be ti dicső falak!” Az udvar hátulján egy hetven méter mély kút őrzi azoknak a rab törököknek az emlékét, akikkel ásatta a sziklába ezt a kolosszális víztartót a vár kemény ura. Három török név múlómódon ma is látszik a külső falba vésve. Egy Hasszán volt közülök.

Beírtuk nevünket a látogatók könyvébe. Elandalogva ballagtunk kifelé, végig a hosszú dobogón, amelyen hajdanában, Hollós Mátyás korában, vidám vadásztársaság vagy csatára fegyverzett sasok szállottak Magyarország legszebbik várába. A Zalasd patak, mely körülfutja a várat, be sok mindentről tudna beszélni! Elmondaná azt is, hogy hajdanában ő hajtotta a vármalmot; belőle ittak a Huszárudvar nyer-

ges paripái. Ma már csak a vajdahunyadi gyerekek ha horgásznak benne paraszthalakat. Elmúlik minden, mint az árnyék. Levelek vagyunk az élet roppant könyvében; egyideig forgat bennünket valami rémletes kéz, azután megun, kitép; az enyészet szele szárnyára kap és röpít, röpít a határtalan semmisségbe . . .

*

Az volt a szándékunk, hogy másnap bejárjuk a gyönyörű Gyalár-völgyet s azután Petrozsényen át lemegyünk az ország határáig, átkiáltunk Romániába, megpirongatjuk a magyar földhöz idegen Duna folyamot. Ha pénzünkben tart, talán még egy kanyarodással a segesvári csatasíkon is elzúgjuk az „Egy gondolat bánt engemet”-et.

De az ördög keresztet vont számításunk elé. A vajdahunyadi vár megnézését követő éjszakán rámbocsátotta fekete táborát, forró lázban meggörgetett, majd fogvacogtató hidegrázást futtatott rajtam keresztül-kasul, tetőmtől talpamig. Egy kis hús esti szellő csapott meg a Nye bojsza ablakán s egész sámsoni voltom egyszerre csütörtököt mondott. Megfeneklettem, mint az oldalbordája tört hajó. Ki voltam keményítve becsületesen. Szárnyaim vértetten csapzottak alá; ólomlábomat alig tudtam egymásután tevegetni. Határtalan társam melankolikusán nézett reám; de belátta, hogy a hátára ő sem vehet. Mit volt mit tennünk? visszafordítottuk a szeke-rünk rúdját; Aladin Tövisnél elhanyaglott tőlem Topánfalvára, én meg, mint a vert hadsereg, búskomoran húzódtam hazafelé, Debrecennek. Másnapra elszállt a csásbaság, de már akkor Nagyváradon túl zötyögtetett a gőzös, Budapestre utazó temérdekét evő japán artisták társaságában.

Utazásom hát egyik legérdekesebb pontján szakadt meg. Vajdahunyadon kapott meg a történelem szelleme; sajna, itt csapott meg a láz is, mely mindenkit legyaláz. Bizonyosan

így szakad félbe majd az életem is valami fontos pillanataiban. A cél álom marad örökké s mint az elérhetetlenség csillaga: ragyog, csillámol a messzeség aranyos ködében. A felé tartó út, küzdelem és vergődés, csupa kedves izgalom, más néven: az élet. Talán a sorsunkat igazgató, kiismerhetetlen hatalom szántszándékkal lebegteti előttünk csak távolban viaskodásaink pályabérét; talán jobb is úgy, hogy el nem érjük sohasem. Varázsa, bubája így mindig megmarad. Ha egyszer eieinénk, nem volna célja életünknek.

Az elérhetetlenért való küzdelem: az élet maga; a nagyszerű, a fényes, vagy más hangon: a kisszerű, a piszkos élet. A szerelem bubája is a szűziességig tart; az odaadással már lehámlik angyalisága. Szébb az álom, mint az ébrenlét. Ha a mennyországot egyszer igazán megjárná valaki s visszatérne hozzánk, elmondaná, mit látott, mi van ott? — talán soha többé nem kívánkoznánk oda. A tudás nagy hatalom, lever vagy fölemel bennünket; de úgy tetszik, a hit még nagyobb, mert soha le nem ver, mindig csak fölemel! Milyen boldogok, akik hinni tudnak! Milyen boldog volt az én utazásom is Vajdahunyadig; mert erős hittel hittem, hogy átlépek az országom határát és bekiáltok Romániába.

Mindezt csak a magam lelke megnyugtatóására hánytorgatom. Mert bizony fáj, fáj az, hogy töredék maradt híres erdélyi barangolásom.

KELETIEK NYUGATON.

— 1908. —

Nemrégiben megbántottam a sokat bántott, szegény-Heine szellemét egy fordításommal, amelyben az Atyaisten lelkének ködalakját röpködtetem a vén Blocksberg fölött és vendéglő udvarán etetem a költőt magát. Hiteles híradások szerint Heine megfordult, sőt forgott sírjában, a párisi Montmartre temetőben, a Moulin-Rouge mellett. Ez bántotta az én hirtelen jó szívemet s eltökéltem, hogy bocsánatot kérek a nagy romantikustól, elzarándokolok Parisba. Régóta kuporgatom gáborfilléreimet a nyugati nagy útra s ez a szerencsés véletlen töprengéseimet a tett merész sudarába szökentette. Debrecen pora félig úgyis elhantolt már; parlagon; hagyott lelkem úgy sóvárogta az Életet, mint a zoltárbeli szarvas a szép híves patakot. Heine megbántott szelleme hívott, a rejtelmes, ismeretlen Paris csábított, homokos Debrecen taszított. Mennem kellett.

I.

Balsorsom megint erdélyi útitársamat akasztotta mellém trombitásnak. Én vagyok a hadsereg, Bodor Aladár tele-tűdős kürtösöm, aki sorompóknál és városi kapuknál közép-, kori módra bejelenti megérkezésünket. Egy hatalmas zászló az egész ember, Magyarország hármás színével; az arca piros, a gallérja fehér (ha fehér), a köpönyege zöld. Nem szól egy szót sem, mégis tudja mindenki, hogy — oroszok vagyunk; mert Salzburgtól Parisig és vissza, muszkáknak néztek Aladár révén bennünket.

Budapesten találkoztunk; megetettünk, megittunk, mint az okos alföldi paraszt nagy utak előtt. Óh, kedves Budapest, emlékezetes városom vagy te nekem. Benned voltam először szerelmes a tanítványom anyjába; benned arattam első irodalmi sikeremet; benned húztam ki három telet fűtetlen szobában; a te Váci-utcádon zörgött végig velem a mentők kocsija egy szép márciusi napon; neked adtam szűzi ifjúságomat s te tanári diplomát adtál érte cserébe. Azzal, amit odaadtam, mindent elvesztettem; ezzel, amit kaptam, semmit se nyertem. Emlékezetes városom vagy te nekem, Budapest.

A régi időkből, regék tavaszából kirémlett még egy pár pesti alak most is jövetelünkre. Láttam Titán Lacit, az őrült fűzfapoétát, akit az én humoros Pattantyús barátom Aischylosszal szokott összehasonlítani, hogy kicsaljon a nyomorulttól egy-egy koronát. Hozzánk csapódott Baja tiszteletes úr is, hogy százötven forintjával bizonytságot tegyen kultur voltáról. Ő lett harmadik társunk francia tudása révén.

Mikor a Vasárnapi Újságtól fölvettem előre egy versem vérdíját, összeakadtam a kis pirosképű Crescens-szel is, aki harmadik Bokrétánkat megdicsérte a Pester Lloydban, Kernmagyaroknak magasztosítván bennünket. Biztatott, hogy váljak ki az ötös handabandából, mert rajtam csak kolonc a többi; az egyéniség magában nagy stb. Azt modtam neki: jó. Láttam az új Vörösmarty-szobrot; úgy el van dugva, mint én Debrecenbe. Vörösmarty csizmája nagy; gondolkoztam: miért? Ok nélkül nem faragták ilyennek a taliánok. Rájöttem, hogy a képzeletét próbálták vele szimbolizálni; ez a csizma hétmérföldest lépő csizma; Csongor és Tünde ebben született meg.

Este tanácsokkal látott el bennünket egy Parisban járt hajrá-magyar; különösen az asszonyokat illetőleg voltak megfogadható tanácsai. A budai sváb Albekkert tizenketten

szidtuk egyszerre, mert németül gajdoltatott zengő ércembe-reivel és visszaszívta a tucát halpaprikást.

Unalmamban axiómákat faragtam: Az élet útja fölfelé visz, mert a végén mindannyian bukunk. A halál a legnagyobb gavallér: mindent végkielégít. Ha az angol a rideg ész, a francia a szépetkedvelés, a német a meditálás nemzete: akkor a magyart a bravúrok nemzetének lehetne mondani. Vagy nem tiszta bravúr az őshazából kiválás, az új hazaszerzés, a szentgalleni portyázás, Bizánc kapujának a döngetése, Hunyadi törökverése, az ősi alkotmány gavalléros eladása s ezer esztendőn át a magyaroknak Árpádtól Petőfi Sándorig jutása? . . .

A miniszterek útján zakatoltunk Bécs felé. Útközben kiszállottunk Pozsonyba. Ha félig német is ez a város, legalább kiemelkedett a porból, emeletes házai vannak. Engemet bosszant az alacsonyság, az egyszintre szabott sátor-táborhely. Solness mesternek vagyok az inassá: tornyokat akarok rakni, míg kezem biztos és fejem ép. Ha le kell zuhanni a magasból, vigasztal az esésnek nagysága is. Pozsony tele van királyképekkel, erkélyekkel, lelencgyermekkel és egy szál kitonban pattogó hetairákkal. Tehát lojális, németes,, szabadszerelmű és modern város. Van gyönyörű Dunája, hatalmas romvára, Mária Terézia szobra és kedves ligetje. A Duna bűvár Kundot, a vár régi királyi székhelyet, Mária Terézia a szegény Fadruszt, a liget pedig Reviczky Gyulát juttatta eszünkbe. Az emberek emlékezetét a természet őrzi meg legjobban. Állottunk az alatt a hatalmas nyárfa alatt, amelybe Reviczkynek egy kis verse van betáblázva. Vers, tábla, fa, minden egyszerű; milyen nagyot haladtunk azóta! Megdőlt a Reviczky híres mondása: „A világ csak hangú-lat”. Mert bizony nemcsak hangulat. Az élet: dráma, vagyis örök mozgás, örök cselekvés; minden élőnek járnia kell, jár az óra, jár az emberek szája, ránk jár az élet rúdja,

felettünk az idő eljár; járunk a szeretőnk ablaka alatt és járunk a temetőbe, ma még a magunk lábán, holnap a Szent Mihály lován. Aladárral együtt azon jártattuk az eszünket, hogy ma kell élnünk a magyar nyelv reneszánszát. Soha annyi új összetétel, annyi fogalomelváltozás, annyi törekvés színre és zeneiségre, sőt plaszticitásra, annyi tömörítés, annyi rejtett forrásból mentés, olyan tarkaság, zagyaság, mint manapság, nem bolygatta a magyar csendet Kazinczyék óta. Ma nem óvatoskodunk, mint Reviczkyék; a szavak ma szinte gránitkövekként döngetik ki a gondolatokat; máskor elsírják, mint a panaszos asszonyok, el káromkodjak, mint a bosszús katonák, ellehelik, mint a finom nők, vagy a fuvalom. Ma nem ember, akinek magacsínálta nyelve nincs. S ennél gyönyörűbb forradalmat nem ismerek; mert ez igazán az emberi lélek művészi forradalma.

Felettünk ősi nyárfákat zúgatott a Bécs felől vágató szél. Haj, magyarok, nekünk holnapra be kell vennünk Bécs várát! Élesre azt a szablyát, felporozni azt a gyújtócsövet, csizmaszárba azt a kést, lóvéknyának azt a sarkantyút, le a szemre azt a kucsmát, mert Bécs ellen megyünk. Vak Bottyán, Bezerédi, Béri Balog Ádám lelke zökkent belénk s a Rózsa vendéglő sivatag szobájában olyan harci látomásaink kerekedtek, hogy Aladár meg Miska összeverekedtek. De egy bús szalámi kibékítette őket. Míg ott csámcsogtak egy gyékényen, én a Rákóczi-kor szalonnát falatozó kurucait láttam bennök.

Mi sodor bennünket, magyarokat, örökké Nyugat felé? Micsoda titkos áramlat visz bennünket is, három szürke porszemet, a szentgalleni magyarok útján? Kell lenni valami rejtélyes hatalomnak, amely az Ural vidékéről betaszít bennünket Európa gyomrába, szívébe, fejébe; s addig-addig nyom nyugat iránt, hogy egyszer az Atlanti óceánba hullunk. Nekem úgy rémlik, a Pusztának, meg a Városnak mindhalálig való viaskodása ez. A puszta megindul, mert fel-

délibábollik előtte a Város, a titokzatos, a tüneményes, a márvány; csalja, csalogatja, mint a világszép asszony a szegény pásztorfiút. Mindig előtte lebeg, de sohasem ölelheti át; s ebben a kárhuzatos üdvösségben elszárad a délibábkergető. Hiszen nekünk, magyaroknak, igazi nagy városunk nincs is, talán nem is lesz; ha valaha lesz, nem magyar lesz.

Bécsset nem vettük be, Bécs vett be bennünket. Mikor tizenkét órát eléltünk benne, láttuk, hogy Budapest ennek a császárvárosnak népszerű kiadása. A Dunapartot azonban Budapest mintázza Bécsnek, meg egész Európának. De hol van a magyar Ring, a magyar Szent István templom, az a tömérdek lovasszobor, amit a mi szégyenünkre Bécs tombolt az utcáin? A Szent István templom olyanforma hatással szakadt a lelkemre, mint a Dante hármaskölteménye. Misztikum, isteni félhomály, a határtalanságból átszűrődő zene, megfoghatatlan színek játéka, az égbe iramló gót oszlopok: elkábították az én szegény paraszt fejemet. Ha itt sincs isten, hol az isten? . . . Bodor Aladár keserű bugással üstökös-csillagozott velem végig a Ringen: soha, soha nem hódíthatjuk meg ezt a várost magunknak! Soha magyar szót nem ültethetünk a zöldlombos erkélyű Rathaus csarnokába, sem a Graben aszfaltjába, sem a Hoftheater színpadjára. Nekünk itt mindörökké végünk. Vájjon Bécs alatt portyázó Sándor Ferkóéknak jutott-e eszükbe a nagy vígalomkor, hogy néhány pápaszemes ivadékuk majd könnyezve keresi nyomdokukat kétszáz év múltán, a Burg alatt, meg odalent a nem magyar Dunaparton? Óh rettenetes Bécs, te sima udvarnok Wien, hányszor küldtél ránk gyászt, jégesőt és piros halált! Hányszor rengetted kezekben a nehezen haló magyar Hydra levágott százfejét! Mennyi átkot raktunk rád imetten, álomban — és mind hogy lepergett rólad! Mennyi aranyunkat, verejtékünket beseperted hombárodba három-

száz esztendő alatt! Dicsőség tenéked, nagy Átkozott! Ha te nem ülnél a nyakunkon, ezóta a tunyaság ölt volna meg bennünket.

Az eget csöndesen síró fellegek feküdték átal. A szentelt víz bekergetett bennünket a komor Burg kapuja alá. Itt darvadoztunk, szegettszárnyú madarak, sokáig. Álmodtunk velünk, Árpád és Hány János ivadékaival. Mi lenne, ha Bodor Aladárt császárrá ütné valami vak végezet? Először is a szemközt pózoló Mária Teréziát leszállítaná királyi talapzatáról, elküldené oda, ahonnan jött és Zrínyi Ilnát ültetné helyébe. Ez egy. Baja Miskát fölkenne a Szent István templom főpapjává; papoknak az istene úgyis mindegy, fő a földi megdicsőülés, az élet koronáinak általa. Én meg az udvari színház igazgatója lennék s mindig a magam darabjait játszatom. Azután még örületesebb szárnycsapásokkal vágunk a de jó volna lehetetlent. A magyar ember a „ha” szóból született, én mindig úgy látom. Bizony, bizony föl-
teteles mondat a mi egész létünk.

Végig loholtunk a nem szép Dunaparton. Annyira böcs-méreltük, hogy a kegyetlen bécsi szél majd behányt bennünket a Dunába. Aladár diadalútja megkezdődött: itt már káromkodva csodálták kihágás számba menő természetét. Magyar bakák német szolgálókat ölelgettek; a szívem repdesett örömeiben: mégis hódoltatunk! Éjjel bécsi szeletekről álmodtunk; a tiszteletes úr iszonyúan hortyogott tőle. Én szelíden oldalba döfögtem.

II.

Vonaton nem igen szeretek fecsegni; az egymást hajtató kerekek muzsikája hangtalan álmodozásba ringat. A vérem lüktetése szinte bekapcsolódik a vasgép gőzhajtójába, úgy, hogy a rohanó kocsisor részének érzem magamat. A munkában lihegő test pedig nem pazarolja a szót. Két tár-

samat más anyagból gyúrták, elhúzódtak a beszédesek fája alá. Tiroli turisták jöttek-mentek az összekötő dobogón, feleségestől, gyermekestől, pirosan, egészségesen, vidáman, mint a szabad természet csontos fiai. Ezek az erős leányok erős anyákká lesznek, erős fiakat szülnek, erős nemzedék magvát vetik el. Ha én belügyminiszter volnék, a völgyet felvinném a hegyre. Nagyon hozzászoktunk az alacsonysághoz úgysis.

Linz tájékán jelenti Mihály barát, hogy arrább egy kocsival, valami kedves beszédű német asszonyka esett az Aladár hálójába. Na, már kezdi! — gondoltam magamban. Ez az Aladár rettentő hatással van az asszonyokra. Hatalmas tagozatja, tüzes vízben forgó szeme, izgató zöngésű, mondhatnám kéjes hangja: megzavarja a társaságába vetődött lélek harmóniáját és rendesen bámulatra, vagy gyűlöletre ragadja. Asszonyoknál gyűlölet és szerelem oly rokon, mint egy pár cipő; csak épen az egyik ballábas, a másik jobb-lábas. Ok vagy gyűlölve szeretnek, vagy szeretve gyűlölnék. De a mi kis német asszonyunk nem volt ilyen gyárilag készült asszony. Maga is tollat forgat, úgy ismeri Nietzschét, Schopenhauert, Haeckelt, hogy mi csak gyalogosan botorkáltunk utána. Linztől Salzburgig annyira összebarátkozott Aladárral, hogy útját megváltoztatva, kész volt bennünket követni.

Itt a szerelem!

Salzburgban kiszállunk, az asszonyka utánunk ugrik, nem megy Münchenbe. Hozzánk szegődik, mosolyog ránk és kérdi: hova megyünk? (Mikor azt mondom: ránk, hozzánk, csak írói többlest használok; ezt így értsd nyájas olvasó: Rá, t. i. Aladár-ra, Hozzá, t. i. Aladár-hoz.) A dolog kezd kényesen érdekessé lenni. Miska mosolyog, mint a vadalma, Aladár meg akar szökni (látszólag), én epikus nyugalommal várom a továbbfejlést. Egy kereskedő legény kaján vigyorgással gavallérságra inti legnagyobb társamat.

Ez már bosszantott engemet is. Kocsira kaptunk és bevágattunk, tudom is én, melyik fogadóba. Az asszony jön velünk. Lerázzuk a port, megyünk ebédelni — az asszony jön velünk. Eszünk, ő is eszik; hallgatunk, ő nem hallgat. Utoljára Aladár is nekimelegszik s nagyszerű vitát kavarítanak a gyermekek nemi felvilágosításáról. A szellemes kis asszony idézi Ellen Keyt, cáfolja, forgatja szókimondón, álszemérem nélkül, de mindig kedvesen, finoman. Ej, hiszen ez több kettőnél! Én bennem eddig állt az ütő, most megkonduktam. Azt akartam neki mondani, hogy a gyermektelen asszonyokból lennének a legjobb anyák s azt találtam mondani, hogy az anyátlan gyermekekből lesznek a legjobb asszonyok. Volt kacagás. Egy kis kutya az asztal alól rám ugatott. A német kutya megérzi, ha vét az ember a grammatika ellen.

Ebéd után a Mönchsbergen andalogtunk. A kilátó toronyból vizsgáltuk a magános tiroli hegyeket és a Schlossberg-ről idekomorodó várat. Milyen hamar átgyúrja az embert a környezet! A német szó, a tiroli népviselet, a hegyet nyergelő vár, fenyeserdők, folyó, hidak és sarkunkban egy örök beszélőgép asszonyka — félnap alatt osztrákformákká lágyítottak bennünket. Elfelejtettem, hogy nyolcvanötezer könyv vár otthon reám, hogy bizonytalan az egész jövőm, hogy Bécs lassanként elnyeli hazámat; csak azt éreztem, hogy fölöttem kék az ég, üde levegő csapkodja orcámat, mosolygó jámborok vesznek körül és befedez, a felséges Császár kegyelme. Óh, nyomorúságok nyomorúsága: te vagy, Ember! Te hengegő, te vas, te jellemes, te megalkuvó, te nádszál, te sok hűhó semmiért. Az vessen rád követ, aki különbet tud alkotni nálad.

A szabadgondolkozású hölgy le nem szakadt a nyakunkról egész nap. Milyen nyűgös három embernek is egy asszony! Hát még egynek három. Ezért házasodjam én meg, hogy cérnás skatulyába zárják a szabadságomat? Hogy ká-

bulásig darálja fülembé krajcáros lap-szellemességű mondókáit egy csinos üresség? Hogy pénzt kérjen tőlem sáfáranyra, fahéjra, mikor épen a hetedik csillagkörben vágat a fantáziám? Hogy mosolyogva hajlongó családi gépet csináljon belőlem egy hozománnyal szentelt veszedelem? Hogy vitázzak nálam ostobábbal s meghajoljak nálam kisebb előtt? Nem én, ha utolsó hímje volnék is a Földnek. Társuljon, aki társtalanságát nem bírja; én mégis Ibsennel tartok: akkor legerősebb az ember, mikor egyedül áll. Pedig szeretem a nőt, ahogy ember szeretni tudja; de csak addig, míg messze van tőlem, míg fölöttem áll; mikor leszáll hozzám és kisebbé lesz nálam, megutálom, hogy embernek születtem.

Halálra fáradtan vergődtünk haza. Aladár a tömérdék beszédétől már félszegre görbült, mint a megsérült léggömb. Vigasztalanul vitte magával bolygóját, aki már nem is gondolkozott, csak beszélt. Vacsoránál egy magyar család felüditett bennünket királyhágóntúli szavával. Ittünk magyarul 'és beszéltünk németesen. A kis német asszonykát bekisértük szobájába; Aladár összecsókolta kezét kisujja hegyétől a , könyöke bütykéig. Az asszonyka (kicsi volt, nem is szép) majd sirva fakadt gyönyörűségében. Párja nézett rá és bűgött, mint egy megvadult galamb. Annyira hangosan voltunk, hogy a szomszéd vendég nem birt aludni; ránk üzent, hogy tompítsuk jókedvünk hegyes szarvát. Még egy sóhaj, egy forró pillantás — elváltunk a csalatkozott, szellemes kis asszonytól; csak Aladárból zokogott fel még egy hétig az emlékezet.

Mentünk tovább, nyugat felé.

Istennek legkisebbik szolgáját, Mihály barátot nagyon bánthatta az Aladár asszonyi sikere, vagy valami más, szóval nekitámadott kegyetlenül, hogy őt semmibe sem veszi, csak úgy foghegyről beszél vele, róla. Épen a kedves zelli tó

partján szaladt velünk a gőzös; gyönyörű havasok, mint óriás cukorsüvegek bámultak be az ablakunkon; zengő patakok futottak versenyt izzásig hevült kerekünkkel; kolompos tehének báméskodtak a fekete, füstös csodára; az Istennek, akit én hiszek, magának az örök Természetnek a lelke ült a legparányibb fűszálakon is, hajnali harmat alakjában; a Föld mosolygott, mint a szépet álmódott szerelmes lány; búza- virágszínben kékellett a mennybolt nagy, kerek szemcsillaga, mint egy második isten ránkvigyázó szeme; reggel volt, üde, tiszta, tizenhatéves fiatalságú reggel — és egy pap, meg egy tanár keserves nekirugaszkodással marta egymást mellettem. Szavakat szórtak egymás szemébe, poros, útszéli szavakat, bár Aladár vasalt cilindert volt Mihályhoz, a szalmakalaphoz képest. A finom német utasok csodálkozva néztek ránk, temperamentumos magyarokra.

Soha nem tudom megmagyarázni, miért legcsatározóbb, legellenségeskedőbb emberek a papok. Ok, a hivatalos istennek szelídlelkű szolgálói, az erények fekete ruhás foglalatjai, miért oly nyersek, oly pártoskodók, oly egymást kanálvízbe fojtani tudók? Én nem tudom, csak látom. Ha nem volnának „fölszentelt”, emberfölköttek jelölt emberek: nem szólnék semmit. Én is görgettem az átkok és viaskodások kövét. De ők tanítóink volnának, példaadóink volnának szebb és igazabb életre. És hányszor emberebbek nálunknál, lefelé! Milyen mindakoporsóig gyűlölködők! Milyen vasárnapi hitűek! Milyen hazug színjátás az ő magasztos csirából fakadt hivatásuk! Mit, hivatás? Hivatal, hivatal, megfizetett és sokszor meg nem érdemelt hivatal. Becsület a sokasággal nem futó néhányanak.

Keletet nyugattól a tisztátalanság is elüti. Szégyellem leírni, hogy körülbelül a Lajta folyó a nagy határ. Azontúl nyugatra úri az élet, keletre szennyes az élet. Nem épen az emberek miatt, sokszor a földrajzi viszonyok is döntők. Ahol

hegy van, víz is van, a víz pedig a leghatalmasabb utca-seprő. A keleti síkságokat befújja porral-szennnyel a szél; az alföldi városok olyanok, mint a homokban fürdő szárnyasok. Mentől többet tisztálkodnak, annál piszkosabbak.

Innsbruck úri város, modern város. Júliusban úgy tele van turistával, mint a magyar keserűséggel. Annyi sugár szép lány virágozza be az utcáit, hogy az ember a tízezer szűz legendáját álmodja át. Arcbőrük finom-fehér, mint a lelkes márvány; csöppentett vérszínű rózsák úsznak tejében. Olyanokat sóhajtottunk utánok, hogy kabátunkról a gombok leperegtek. Tiroli viseletükben a férfiak is daliásak, regényhősformák; szadadság és egészség apjok és nagyapjok. Mi keleties idomtalansággal ríttunk ki közülök. Aladárt az ilyesmi nem bántja; esernyő alakú, rémséges csalmáját szemére vágja, megzöldült malaclópóját vállára kavarítja, külső zsebét telerakja kenyérrrel, sajttal és félliteres tejesüvegekkel, úgy, hogy mozgó vásárcsarnok az egész ember. Rohan, mint a Rostand gémlábú sassai, rohanat közben kinyújtja hatalmas vörös nyakát és kémleli zöld szemével a legolcsóbb kocsmát, a legnevezetesebb szobrokat és a legcsinosabb lányokat. Szimatja jó; csak nem kíméli töredelmektől sem magát, sem filigránabb társait. Baja Misi mindig félkilométerrel baktatott utánunk.

Tirol a szabadság hazája; mégis elárulták szegény Hofer Andrást és szobrot emeltek annak örömére, hogy Ausztria zsebébe dugta őket. Mentsen meg bennünket a magyarok istene az ilyen szabadságtól. Wahrmond tanárt is szélnek eresztették, meit volt bátorsága kimondani, hogy a vallásfelekezetek mesterséges korlátai akadályozzák az emberiséget haladásában. Szegény Wahrmond sokat tanult, mégsem tanulta meg azt, hogy a Világot egy nagy hármas hatalom igazgatja: Pap, Katona, Pénz; aki ezekkel ujjat húz, menthetetlenül elveszett.

Innsbrucknak az udvari templomát nagyon megszeretem, mert vallást és nemzeti érzést egyesít, akárcsak a XVI. század magyar énekmondói. Miksa császár síremlékét bent a templom közepén huszonnyolc vasszobor állja körül, gyönyörű néma gárdája a halhatatlanságnak. Aki Rákóczi fejedelemünket eldugta Kassa város templompincéjébe, megérdemelne huszonöt botot, de keserveset. Milyen ízetlen, szépről nem is álmódó, fakólelkű teremtések vagyunk mi, magyarok! Hogy verjük mégis a mellünket, hogy követelünk magunknak polcot és jövendőt Ferenc Józseftől és az öreg istentől. Van bennünk valami a csizmadia inas, a félreismert lángész és a köpködő kapás modorából. Rosszul férceit kabátjai, ¹ kapta nélkül csinált bocskorai vagyunk Európának. Nem csoda, ha jóízűeket nevetnek rajtunk.

Az Inn folyó balpartján hallgatja a fák beszédét Walther von der Vogelweide, a középkor legnagyobb dalosa. Nem hiába Vogelweide, a madarak, elegáns kis pintyökék, hűségi esküt is esküdtek neki, hogy soha mástól nem kérnek tanácsot: ritmusra, zeneiségre vonatkozólag, csak tőle, a hallgatóg bronztól. Lábai alatt, sziklakövek közül örökös forrás buzog, kedves szimbolumaképen az örökifjú költészetnek, a dalnak. Walther épen a lant húrjába kap, mint a mi Csonkaink. Sokat kóborgottak mindaketten, de Vitéz Mihálynak nem akadt II. Frigyessé, aki szerény birtokot adjon neki azért, hogy a lelkét rímekbe tördelte. Miért volt olyan bolond? Lehetett volna mesterember is, vagy hivatalnok. Szeretlek, Walther, mert ezeket tántorítottál el, hogy nem hallgattak istennek, sőt a pápának sem a szavára. Ez az, a pápának! Aki ma is fent ül még kopott trónján, fehér árnyéka egy hajdani vashatalomnak és azt hiszi, hogy ő forgatja a vele forgóvilágot.

III.

Az Arlberg havasai közt, mesébe való völgy ölében vágat velünk a vas Behemót. Alattunk mélyen egy égszínkék patak táncolja fiatalsága táncát, hófehér habgyöngyöket öltözve magára. Hosszú, hosszú alagutakon dübörgünk, csattogunk átal; Svájc kapuja ívellik fölöttünk, a nagy pallérnak, a Természetnek osztályozhatatlan stílusú alkotása. A röpülés megint vitára ajzotta két társam nyelvét; német módra határvonalat húztak trágárság és pikantéria, tanárság és papi hivatal közt. Ide már egy ugrás volt nekik a Biblia. Neki-mentek ennek a nagy Könyvnek és elkezdtek forgatni, zilálni leveleit, mint az olvasni nem tudó gyermek Petőfi költeményes kötetét. Megbízható-e a Biblia régiségtani szempontból? Ez volt a kérdés. That is the question.

Mihály pap: A biblia, öhö, nemcsak a világteremtésről ad tiszta és megbízható képet, kérlek alásan, hanem az Ararát hegy magasságából a vízözön függőleges nagyságát is ki lehet számítani, akinek csöpp esze és húsz ujja van! (Fölteszi cvikkerét.)

Aladár tanár (leveszi cvikkerét): Lássuk csak, lássuk csak. Ez képtelenség. Ki írta a bibliát? Állítólag az evangélisták. Kik voltak az evangélisták? Együgyű halászok, vámpénzszedők satöbbi. Tanultak ezek az emberek geographiát, földmérést, gömbháromszögtant, vagy csak planimetriát is? Szó sincs róla. Na már most, aki nem tanult valamit, nem is tudhatja azt, amit nem tanult. Ugy-e bár? Ergo, képtelenség, hogy ezek a halász, madarász, kanász emberek csak sejtették volna is az Ararát hegy tényleges, (erősen ismétli még egyszer) tényleges magasságát!

Mihály pap (mérge, eszébe jut egy professzorának a tanítása): Kérlek alásan, ez nem keresztyéni beszéd! A biblia

fölötte áll minden kicsinyes kritikának. A biblia isteni kijelentésen alapuló könyv s mint ilyen, szent. Azért tehát az Ararátnak, mégha tényleg nem olyan magas volna is, mint amilyennek a biblia mondja, olyan magasnak kellett lennie, mint az írásban áll. Ámen.

Aladár tanár: Lássuk csak. Ez mese. A földrétegből lehet az özönvíz magasságához vetni, de az Ararátnak semmi köze ...

Mihály pap (dühös): Eh, az Ararátnak igenis van köze!

Aladár: Nincs köze!

Mihály: Van köze! Azt a kutya szentséges mivoltát a...

Aladár (kacag): Hahahaha!

Mihály (mérgében sír és kezdi elől a bizonyítását).

Jó, hogy ekkorára deket mutatott a nap s megérkezünk Bregenzbe. Az egész kis város fel van lobogózva; ünnepet ülő dalárok dobszó mellett marsolnak a forró utcákon. A bódenti tó partján mozsárágyúk dörögnek; szentül meg vagyunk győződve, hogy a mi tiszteletünkre. A haragos zöldszínű tó, a zászlós gályák, az emberektől nyüzsgő móló, a távol kékjébe vesző hegyek sebesült lelkű Baja Mihályt is megvigasztalják; jól lakik és versbe kezd egy hajó faránál; egy hétig dolgozott rajta, de máig sem fejezte be, mert a Bódén szóra nem lelt magyar rímet; ajánlottam neki az „ódon” jelzőt, de udvariaságból el kellett volna fordítani a Bódennel való összecsen-gésért: óden-nek, ezt pedig Mihály pap sem bírja ki.

A „Karl König” begyesen hasította a színes hullámokat, vitt bennünket Constanz felé. A Nőé bárkája nem volt gazdagabb szállítmányban, mint ez a hajó. Emberek, állatok és emberállatok boldog vegyülésben hencseregtek rajta. Nem rossz szemű író az, aki minden emberben állatot lát. Csakugyan vannak lófejű, kutyafejű, majomfejű férfiak és macskafejű, jércefejű, disznófejű asszonyok. Aladár olyan volt, mint

egy rettenetes, villódzó szemű kandúr; Mihályt kövér tokás hízőnak láttam s olyan furesza volt szimatoló orrán a szemüveg! Árnyékomat a nap a hajófedélzetre vetette; nézem, nézem, hát olyan szomorú kutyafejem van, mint annak a rendje. Az egész hajó tele van színes, szürke és fekete ruhákba öltöztetett állatokkal! Jönnek, mennek, kávéat isznak, szivaroznak és nevetgélnek. Olyan kedvem kerekedett, hogy majd elkezdtem — isten bocsáss — ugatni és csóváltam volna azt, ami nincs.

Ott állt a vízen a Zeppelin léghajójának sajtóságos fészke. Istenem, aki megtanít bennünket repülni, az lesz a mi második Apánk. Nekünk a teremtővel szárnyatlan kötésünk van, talán valamelyik arkangyal féltette tőlünk hatalmát, azért kopasztottak meg evezőnktől. És mit csinál a kijátszott csúszómászó ember? Addig fűr-farag, töri-marja az öklét, a fejét, míg egyszer csak nyélbe üti a repülő-gépet. Azt mondják, már Zeppelin meg is csinálta, csak még nem tud vele bánni. A bicikli milyen tökéletes szer, mégis órákba kerül, míg meg tudjuk ülni. Hát még a levegő hajója! Mennyi izgalom, mennyi újság, mennyi meglepetés vár ránk odafent, a felhők alatt! Lehet, hogy érzéseinknek súlypontja váratlanul átesik máshová; idegrendszerünk finomabb összeköttetésekkel végzi munkáját; másnak látjuk a földet, az eget; másképen félünk, másképen szeretünk. Hiszen a rögtől elszakadásban már egy föltételezett magasabbrendű élet lappang; a tizenkilencedik század embere felhőkarcoló palotákban lakik, a huszadiké a felhők fölébe kerül. Míg az ő ember ott él-hal a porban. Vájjon mi lesz a végső tökéletességünk? Ezt, ezt szeretném megálmodni a titkok nyílásának éjszakáján. Mert én Petőfi sóhajtását visszájára sóhajtom: Mért nem születtem ezer évvel később?

A nagy vizek bölcseségre tanítják az embert. A bődöni tavon tettem meg a fiúknak egyre szilárdulóbb vallomásomat,

hitemet, hogy a legaltruistább korszakoknak is. Egyének az istenei. Az életnek nincs semmi értelme, az bizonyos; mert magunkon kívül nem tudunk felfogni semmit. Vakok, süketek, ostobák, szárnyatlanok vagyunk, bizonyos percekre fölhúzott gépek; ha lejárt a szerkezetünk, végünk van. A tömegek ezt nem tudják, nem is hiszik; élnek az életért, a császárért, az istenért. De vannak látásra teremtett lelkek, akik megértik a mi szomorú végzetünket s ez a sötét tudás emberföltreikké hatalmasítja őket. Nem életért, nem császárért, nem istenért élnek, hanem a tagadásért; azért a kis ellentmondásért, hogy pillanatra meghazudtolják a legegyszerűbb, legegyszerűbb igazságot: Por és hamu vagyunk. Ők, haláltudattal a szívükben, megindulnak a halhatatlanságra. Jól tudják, hogy el kell múlniuk és nem akarnak elmúlni. Ez az, amit én tragikumnak hiszek. Minden nagy Egyén határtalan szomorúságot visz magában. Olyanok, mint a vasszobrok volnának, ha egyszer megindulnának talapzatukról. Lehetetlen, hogy csordultig ne legyen szívek gúnnyal: a hatalmas kakasviadalok, békakirályságok láttára. Szomorúságuk lassanként fölébe emeli őket az átlagembereknek és érzik formátalan nagyságukat. Ez a lángész gögje, melynél keserűbb gög nincs. Minden tudás: egy jajkiáltás, egy szívrándulás. Ha ők tudják a legnagyobbat, a semmiségünket, milyen kín lehet az életük. A tömeg rendszeren tanácstalanul áll velők szemben; bámulja, nem érti és gyűlöli őket, mert nyugtalanítók. Elszigetelődnek és akaratlanul is vezetnek; mert az emberállatban ösztönszerű az előrehaladás, legelői pedig mindig a legsietőbbek állnak s ezek az Egyének hétmérföldes léptűek. Mi a hasznuk emberi szempontból? A siettetés, a serkentés. Egyébként ők is tollatlan kétlábú állatok.

Constanzban megint gőzösre szálltunk. Itt láttam egy érdekes bot-embert, aki úgy dolgozott a botjával, mint a bogár a csápjával. Csápolta is vele összevissza, kedélyesen,

bolondul, szakadatlan. Botján nyújtotta át a jegyet a kalauznak, botjával tette be az ajtót, vette le kalapját, bökte meg előtte ülő hitvestársát, hogy rá figyeljen; botjával kormányozta fiát, vette ki zsebkendőjét, törülte meg orrát. Végül szájába fogta a botot és szívta, mint a szivart. Mindezt ingyen lehetett látni.

Schaffhauser nem felejttem el, míg élek. Itt értettem meg a Heine csodálatos költészetét. Holdvilágos éjszaka loholunk kifelé a Rajna vízéséséhez. Ott vágatott mellettünk, utcák során, házak lábjánál, udvarokon keresztül a legromantikusabb folyó. Nem nagy fantázia kell hozzá, hogy az ember sellőket lásson táncoló hullámaiban. A város végén egyet kanyarodik és lerohan a mélybe. Mint a népvándorlás zuhagya, omlott, harsogott alá, előre a félelmetes Rajna. Valamikor egész sziklagát vetett sarkat elébe; ezt átmarta, áttörte, legörgette, úgy, hogy csak két konok óriás kő maradt a talpán. Ezek még állanak sokáig, dacosan; vágja, paskolja őket a bögő áradat, olthatatlan haraggal. Fent az ormon fekete várkastély áll, csak az ablakai pirosanak Heinéi rejtelmességgel. A teli hold ezüstösre fátyoloz minden kiemelkedőt és vak gyászba merít minden.^ mélységet. Fény és árnyék soha nem sejtett harmóniában olvad össze. Én nem tudom, mi lelt ma engem, hogy olyan bús vagyok . . . Valami régi rege cseng vissza, amit nem tudok kivetni az eszemből. Heine, Loreley, aranyhaj, ezüst hárfa, babonás hangok — csupa romantika körültem minden! Aladár ver föl mély álmaimból duruzsoló hangjával:

— Vájjon hány lóerejű esése van itt a víznek?

Szép a Rajna, de még szebb a kis Brast Klárka, istenem, hát már itt végig kell élnünk a Goethe, Heine világát? Koszorút a fejemre, tirsust a kezembe, evoe Bacche! hiszen még fiatal vagyok! Az Oroszlán fogadó remek hely, de mit érne Klárka nélkül? Bugyelláris pénz nélkül, rózsafa virág nélkül

Óh, ti debreceni lányok, nem is képzelitek, mi az a keresetlen báj, kacagó üdeség, bogárszem, kárhozatba vivő karok és rendek! Svájc nevetett ránk egészséges bubájával. Klárrika jött, Klárrika ment, jókedvünk jött, bánatunk ment. Aladár, az ős Kaján, durrogott, mint a fajdkakas. Baja Misi elfelejtette Máté evangéliumát, el a tíz parancsolatot és koszorúba fonódtak karjai. Én átkoztam az őseimet, hogy ilyen messziről szépek teremtettek s egyengettem rokkant derekamat. Csodálatos forradalom támadt a lelkünkben, pedig szép leányt láttunk is, ettünk is már. De Klárrika más volt, új volt, svájci volt, tizennyolc éves volt. Mit csinál három him egy galambért! A poklok mélységes fenekére imádkoztuk egymást. Klárrika fénylett, Klárrika állott, mint Komárom vára. Búcsúzáskor összeölegettük; meg is csókoltam egy gimnazista csókkal. Mindhárman verset írtunk hozzá, németet, rimeset, rémeset. Miska erdők zöld lombjának nevezte, ravasz Aladár szép cicának, akit szeretne agyoncsókolni. Nem merem ide írni az egészset, csak ezt a hazai vonatkozású sorát: „Ein Kuss dauert dort (im Ungarnlande) Viertelstunden, ist feurig und toll, wie der Rhein, voll Feuer und Wohllust und Macht!” Ilyenekkel akarta rálehelni nagy lelkét.

Legjobb az én versem, mert keresztrímekben van írva:

Ach, mein Herz ist so läufig,
Wie der Rheinfall zu Schaffhausen.
Ich weine Thränen häufig,
Und fängt an mein Blut brausen.

Ach Klärchen, liebe Klärchen,
Zu dir flieht Sehnsucht, Seufzen,
Ich träum' uralten Märchen,
Und geb' dir Küsse — dreizehn.

És én nem tudnék németül?

A kis Klárrika szomorú volt, mikor búcsúzóra kezét fogtunk vele. De elmosolyodott, amint megérezte 30—30 centime-ünk lágy nyomását. Adieu, adieu!

IV.

Zürichbe esős délután érkezünk. A Limmat folyó partján üttünk tábor, a negyedik emeleten. Magasabb szempontokból tisztábban látjuk az életet, azért törekedtünk mindig magasra. Unalmunkban becsapódtunk egy cukrászoltba; Aladár, mint legjobb német, rendelt Strudelt. A kisasszony annyira megijedt tőlünk, vad keletiektől, hogy elejtette a tányért és sütemény helyett pálinkát hozott. Zöldet, sokat, tudom is én mit. összenézünk: itt félreértés van a dologban. Megmutattuk ujjunk finom hegyével, hogy nekünk nem ilyen, hanem amolyan kell. A kisasszony bocsánatot kért és rétest adott. Mi cukrot kértünk és kezetadtunk neki. Mosolyogva bevalotta, hogy oroszoknak nézett bennünket, azért adott pálinkát. Majd elkáromkodtam magamat. Ránézek társaimra — Aladár az oka mindennek! Csakugyan, ez az ember vadregényes öltözetében, hatalmas nyakával, gordonka hangjával olyan, mint egy száműzött muzsika baritonista. Eddig germán típusnak láttam, most az egész úton azt károgtam fülébe: Szláv! Szláv!

Ilyen esős nyári délután Zürich a hársillat városa. Engemet anélkül is bolondítanak az illatok, most lihegő orrcimpával ittam a földszintre vert parfümöt. Zene, szín és illat — ezek ragadnak engemet a hetedik égbe. Azért is imádom a színházat, az én templomomat, mert annak zene, szín és illat a szentháromsága. Milyen jól esik tiszta városban még ázni is. Zürich a Zwingli, Pestalozzi és a Tisztaság városa. Erős hitű, gyermeket szerető, virágos. A nagy Münster mellett áll az ecclesia militans-nak tipikus katonája; kardra támaszkodik, bibliát fog a kezében, talán a kappeli síkságra néz, mert ezt olvasom ki szeméből: „A testet megölhetitek, de a lelket nem”. Poéta vagy, Zwingli, mert a poéták hitét vallottad;

nekünk is ez az egyetlen vigasztalásunk. A Pestalozzi-tér gyönyörű virágos. Elevenzöld fűszőnyegre tarka virágcsikok vannak kirakva vörös georinákból, lecsüngő fejű fuksziákból, piros pelargóniákból, kék vaníliaiból. Középen áll az öreg Pestalozzi, egy kis mezítlábos gyereket fog kézen s hozzáhajol. Minek mondjam, hogy szeretem a virágot és a gyermeket? Mindakettő nőkre viszi gondolatomat s mikor egy szép leányban előre meglátom az anyát, úgy tetszik: kövér-lábú kis gyermekek játszanak virágos mezőn. Hát Pestalozzit hogyne becsülném! Kócos, maszatos gyermekeknek ezt a derék szárazdajkáját! Szinte látom, hogy futkos ingujjra vetkőzve a padok közt. Megemelem szobra előtt kalapomat, felsóhajtok hozzá: Kolléga . . . Merthogy voltam, én is voltam valaha . . .

Ahogy szállt, szállt az este, Aladár egyre nyugtalanabb lett. El-elsodorintott mellőlünk s nagy idő múltán bukkant megint ránk. Lassan kifacsartuk belőle a titkot: levelet várt a salzburgi német asszonytól. Jézus! Én már Brast Klárit is elfelejtettem s ő még Salzburgban jár. Utána vetettük a gyep-lőt: menj, menj, hová a Történet viszen. Baja tiszteletes úr karonfogott és vallomásokat tett. Hogy ő mennyire szereti ezt a rossz Aladárt, hogy próbálta, mint Isten szolgája, megtéríteni, mert — kérlek alásan — az az ember furcsa ember, labirint lelkű, magahitt, fondorlatos, nem oda vágó, ahova néző. Milyen kár érte, hogy nem imádkozik, hanem káromkodik; világi verseket ír, nem szent himnuszokat; zöld gal-lért hord, nem fekete kaisert; asszonyokat szeret, nem leányokat. Milyen kár! Ürgette-forgatta nemes bánkódásának nyársán, mint a jó Géresi Kálmán a sütnivaló szalonnát. Meg is sütötte, meg is pörkölte, zsírját is vette, kenyérré kente, meg is ette szegény Aladárt. Nekem, furcsa módon, az iskolai dolgozatjavítás jutott eszembe, a legkínosabb valami, amit ép elmével ember végezhet. Először mérgelődtem, azután elál-

mosodtam a Mihály karján; szakadatlan duruzsoló fakó hangja elringatott-elrengetett, mint édes anyám énekszava kis gyermekkoromban . . .

Mentünk tovább, nyugat felé.

Már a baseli vonaton érdekes izgatottság fogott el bennünket: közeledik a francia határ! Valami furcsa ösztön mozgatja az embert, hogy próbáljon az idegenhez idomulni. Próbáltunk mi is. Aladár a kocsiajtóra szegezett Avis-ból kezdi tanulni a francia nyelvet; majd leveti cipőjét, előveszi Rozsnyay „Két óra alatt franciául” című gyorsforralóját és főzi rajta fejét, emlékezetét. Baja Misi egy ötvenhét esztendő szótárból francia szavakat magol: bicska, szoba, ágy, szobalány, papucs stb. Én egy szegletbe rogyva azon gondolkozom: hogy a fenébe kérek franciául forralt tejet? Németül semmit nem perget úgy a nyelvem, mintáz „abgekochte Milch ”-et; de franciául! franciául! Elhatároztam, hogy pantomímiával, kéz-, arc-, szemjátékkal fejezem ki óhajtásomat. Először tehénfejést mímelek a kezemmel, azután egy égő gyufát tartok tejesüvegünk alá és magamra mutatok, ivást markírozok; ez azt teszi: „forralt tejet kérek”.

Mülhausennél egy Quasimodo-fejű kis emberszörny szállt a kocsinkba. Vízfeje húsos volt; bedagadt szeme mint két üveggolyó pislogott ránk. Keze, lába félbenmaradt, de vastagra hízott és formátlanul lengett ide-oda. Iszonyú leverő hatással volt rám. Azért gyönyörűbb fejekkel édesítettem képzeletemet. Minden arca kiül a szellem, bizonyos; sugárzás, vonalakat kap a belső forrongásoktól. Shakespearenek a fejét nem ismerem, de boltozatos homlokát és lobogó mély szemeit szinte látom. Goethe görögös feje maga a klasszikus férfiszépség; csal a márvány nyugalom és döbbsen a fekete nap-szem. Schiller hosszú, sovány arca németesen szentimentális; homloka theoria, szeme dithiramb, szája elégia. Beechthovengyilkos szeme, vas homloka, ferde álla együttvéve: egy

Napoleon-gyászinduló. Arany János kutató tatárszeme, zömök végű orra, hatalmas állkapcsa: mint a szántóvető paraszt fejéhez; csak kinyílt, négyszögletes homlokán játszik valami úri fény. Petőfinek égreszőkő haja: fekete láng; szeme lélek-villámlás; szatírszája egy isten gögijétől és egy bakháns szenvedélyétől vonaglik. Szégyen, nem szégyen: sokszor elnézem a magam fejét is tükörben; zöld szem, vastag száj, rövid áll — mit jelent ez? Semmit. Mindig átkozom a sorsomat, hogy ilyen nyavalyás, pénteki arcúnak teremtett. Talán jobban kellett volna szüleimnek szeretniök egymást, belőlem is lett volna valami.

Petit-Croix határállomás. Francia zászlók lengenek az épületeken, lampionok a vendéglők homlokán; paprikanadrágos és rettentő vállrojtos katonák ugrálnak föl vonatunkra ettől kezdve; szabadságról jönnek. Valami furcsa láz csap meg bennünket. Elszavalom a fiúknak egy pár új versemet: Mihály kimegy a másik kocsiba, hogy megénekelje a rajnai vízesést, Aladár hümget. verstémákat jegyez föl noteszébe. Hosszú az út és unalmas; nekem kapóra jön: felizgatott fantáziámmal a jövőmről álmodok. Színpad és dicsőség, színpad és hatalom — mindig csak ez incseleg a lelkemmel. Nem csoda, hogy névtelen vagyok, hiszen még semmit nem áldoztam fel híremért. Pedig a Hír is asszony, meg kell hódítani gyöngyökkel, könnyekkel.

A nagy francia síkságon betakarja vágató vaskígyónkat az Éj. De fekete palástjának ragyogó piros, zöld díszei vannak: a távol morajló Paris eregeti rakétáit az égre. Paris vígad. Paris ünnepel. Micsoda nap van ma? Quatorze Juillet! y Július 14-ike, a Bastille lerombolásának napja. Soha jobbkor nem érkezhettünk volna. Olyan izgatottság fog el bennünket, mint a vőlegényt nászéjszakáján. A forradalom láza fut keresztül rajtunk s beleordítom a dübörgő éjszakába: A la lanterne les aristocrates! A csattogó kerekék utánam viharozzák tíz

szer, százszor; a szél elkapja s berohan vele a Városba, piros heroldjaként az érkező Rettenetnek. Baja Mihály majd megbolondul jókedvében, Aladár bűg, mint egy dunai hajókürt, tompán és félelmetesen. Kelet rohan nyugat ellen, hogy lerombolja, vagy örökre beleszakadjon. A vasszörnyeteg bevágat a Gare de L'Est villanylámpás udvarába, nagyot fúj, egyet zökken és megáll.

Parisban vagyunk!

Éjjel tíz óra múlt. Sodor bennünket az emberáradat, ismerős sehol. Sürgönyünk delet jelzett, mi éjszakára érkezünk, párisi barátaink nem várnak. Hajrá, neki a zsbongó Babelnek! Előttünk a Sebastopolba szakadó Boulevard de Strasbourg, piros, zöld lámpásaival és fekete-tarka népáradatával Egész Paris fent van, kinn az utcákon, rigolézik, vígad, táncol. Háromszínű kis papírzászló lobog az urak szalmakalapján, kokárda a nők mellén; bolondos jókedv és ölelkező testvériség mindenütt. A villamos kocsikat beszüntették; utcák közepén és keresztezési tereken cigányzene, síp, dob, sőt harmonika mellett táncol Paris fiatalsága. Venusnak egész festett gárdája talpon, ezer fogással vívja csatáját a nemzeti hadsereg kósza katonái ellen. Itt édes a győzelem, édes a megadás. Lobogók, színes lampionok hímezik az éjszaka sötét bársonyát; vakító ragyogással forognak az örülésig muzsikáló forgókomédiák; lovakon, disznókon, elefántokon, szörnyeken lovagol a Quartier Latin pajkos diáksága és lenge ruhájú éjjeli pillangója. Csupa gyermekes bolondság az éj és az élet, mintha nem volna holnap és nyomorúság. A világ királynője, Paris, vígad.

Hát mi, szegény keletiek!

Mint a cirkusz fényes porondjára kicsapódott új ló, először megtorpan, azután fülelve szétvizslat, majd reszketve megkezdi mutatványát — ilyenforma érzések közt marsolunk mi is végig három nagy boulevardon. Baja Misi tót szalma-

kalapban, egy múlt századbeli öreg szatyorral, kampós kupecbottal; Aladár világhírű megzöldült havelockjában, üstalakú gyászkalapjában; én esernyővel és fekete kufferemmel, tömérdek bánatommal — loholunk, loholunk örült tempóban. Hogy hová? azt még a jó isten sem tudja. Paris csakhamar észrevesz bennünket. Aladár maga egy élő felkiáltójel, Miska egy nagy gömb-pont, magam sovány kérdőjel — hát hogyan olvasnák ki rögtön tartalmunkat? Először is nekimegyünk mindenkinek, mert az utakon nincs egy embernyi üres hely. Száraz lábbal nehezebb itt gázolni, mint Mózeséknek a Vörös-tengeren át. Aladár három löfejjel magaslik ki az apró franciák közül; Guliver a törpék között! Pajkos rémülettel szaladnak szét előle a szembejövők s pattognak az élcek, mint a pattogatott tengeri. Rendőroket interjuvolunk, de nem értünk szavukból semmit. Mulatnak rajtunk még az özvegyek és árvák is. Szállást nem kapunk. Éjfélkor a Pantheont körül forogjuk háromszor is, mint a dugó csigák. Lakás nincs sehol! A két órai tagozott menet, a tizenkét órai éhség, bűneinknél nehezebb kufferem úgy elárvítanak, hogy káromkodni szeretnék és majd sírva fakadok. Egy órakor ebédelünk, kettőkor szállást fogadunk Paris legrémesebb zughotelében. Józan, lélekkal nincs isten, aki bevigyen bele, de most összefolyt előttem valóság és földöntúlóság, élet és halál, azt teszik velem, amit akarnak. Sue Jenő regényei borzongattak még egy kicsit; a pokolsötét, szűk labirintfolyosók, a reves ágy, a hóhérszín takaró, a nagy tolvajjáró ablakok, különös neszek rémítenek egy darabig, azután elfelejtem a léteimet és behullok valami nagy feketeségbe. Aluszom első éjszakámat Parisnak borzalmas karjaiban.

V.

Másnap már, álmos, fáradt fővel, szürkén látó szemmel megkezdődött a csiszolás. Nagy, bárdolatlan vaskövek lökődtek a Világ műhelyébe, formátlanságukból ki kell alakítani őket, durva szögleteiknek eleven vonalat kell adni, kristályosodniuk kell, hogy az élet fénye sugártörésekkel ragyogásba hozza őket. Hátha még kapósak is lesznek valaha?

A vágató automobilról először csak elsuhanó képzavar minden, a Louvre hatalmas udvara, a Concordia-tér, az Elysiumi mezők, az Etoile-tér, amelyből tizenkét küllő-út sugárzik szélyel. Vezető két társunk beszél, magasztal, gáncsol, mutogat; bolondság volna hallgatni rajok, mert úgysem a más szemével nézem a dolgokat. Először az Opera-tér bábeli kocsizűrzavara, embertorlata lepett meg. Ez már Paris. az. embersűrűs, gigászi vadon, ahogy Ady Endre mondta. Egy iszonyatos szívnek érzem a dörömbölését, lüktetését, mintha Európa testéből minden vér ide rohanna össze s innen rohanna szét.

Még július 14-ike mindenfelé, egy hétig szakadatlan. Sodor bennünket az áradat a Montmartre rengetegébe. Ott a tobogán, a párisiak kedves játékbolondsága. Mozgó · dobogó ragadja fölfelé a sikongó lányokat, hogy azután három-négy emelet magasságból lesiklőzzanak egy meredek csatornán. Aladár feláldozta magyar büszkeségét és meghurcoltatta magát a tobogánon; mikor lepottyant a végállomáson, egy zsákkal együtt, senkisémm mondta volna róla, hogy állami tanár. Csábítottak engemet is, de még ekkor zöld voltam, konok a debreceni portól, nem mentem, sőt méltatlankodtam: mit! Sámson szerzője a tobogánon? Azóta, bezzeg, sok mindent bejártam, megéltem.

A Clichy-boulevard tele komédiákkal, mulatókkal. Egyik helyt a Pokol-Mennycsország, óriási két száj, amely benyeli a pénzes halandókat; Lucifer és Szent Péter a kapus. Másik helyt halotti gyásszal bevont kapu előtt halotti szolga áll; odabent, síri zöldfényű gyertyák mellett, fekete koporsókon lovagolva isszák az élet poharát halállal mókázó emberek. Amott forog a Vörös Malom vörös vitorlája! Bíborszín lámpások csillagozzák vitorlája szárnyát, úgy pislog bele az éjszakába, mint egy forgó nagy Ördögszem. Köröskörül az élet zúg, kacag, vihorász; cseng az arany, cseng az arany és hull a vér. Aki nem érti Ady költészetét, jöjjön ide, megérti. Paris, Baj, Mámor, Asszony: ez az új idők költőjének négybe szakadt műzsája; de itt találkozik, civakodik és lelkesül mind a négy. Soha nem hittem, hogy ilyen könnyen kizökkenjek magamból; huszonnégy óra sincs — és párisi vagyok. Kívül még komor, konok, paraszt, de belül már forrongó, ujjongó úr. Paris az a város, ahol senki nem idegen. A szabadság, a művészet, a könnyelműség testvérekké avatja a négereket a japánokkal, az oroszokat a törökökkel, a magyarokat a zuávokkal. Kicsiben meg van az egy akol, egy pásztor. Akinek pénze van és örülni tud, azt szereti Paris. Akinek pénze nincs és mégis örül: még jobban szereti Paris. Minket még jobban szeretett.

Este bementünk a Moulin Rouge-ba. Valami revuet adtak, amelyben szellemesen kigúnyolják Zolát. Richepint, a rendőrséget, a nők választójogát. Mind a négy forrón aktuális téma. A kiállítás pazar, ragyogó, tündéri, vakmerő; egyik színben tiszta meztelen lány alakította a Sphynxet, egy oszlop talapzatán. Legjobban megragadott egy sajtóságos táncdráma: feketeruhás munkás és feketeruhás utcalány játszotta. A lány piros rózsát fog a szájában és odaadja testét a durva hímnek; az kiéli és eldobja magától. Férfi sorsa, asszony sorsa: az élet nagy kettőse volt ez, az örök

szerelem-tánc, a danse macabre, amit járunk valahányan, keservesen és kacagón. Miért fáj hát az élet? Mert az fáj bennünk, bizonyos. Azért fái talán, hogy parányi formák vagyunk neki, mi emberek, és nem fér bennünk, egyre zörömből-dörömből, kótog, lármáz, míg tíz, húsz, harminc vagy hetven esztendő alatt kiszabadul belőlünk. Miért nem szabott bennünket nagyobbra az irgalmatlan Mester? Vagy miért nem osztott belénk annyi életet, csak kölyökéletet, aki megférne bennünk, nem zsugorodna, nem fájna s nem akaróznék ki örökké? Miért? Mien? Kérdeni sem jó; hiszen ha a csillagképeket jel összetudnánk rakni, azokból is ilyen szavak villannának elő: Miért? Miért?

Lassankint, napok múlva, hetek múlva, kezd kibontakozni előttünk Paris, a világ királynője. Vagy másképen Zola nyelvén, az a hatalmas üst, melyben a jövődő forr s melynek tüzeit tudósok és művészek folyton szítják, folyton táplálják. Roppant tarka anyaga van; hiszen szállója a világnak. Az utcán, a Sorbonne mellett, a felszedett burkolat falkockáiból zajos gyermekek barrikádot és körbástyát raknak, azután pokoli ordítózással összebombázzák. Eszembe jut a kis képről a nagy kép: a forradalom. Danton, Marat, Robespierre unokái ezek a kis feketeruhás gaminek. — A Szent Mihály-úton, kávéházak előtt szokott esíende föltűnni a Quartier Latin vándor epikusa, aki Pasteur költőjének mondja magát, mert veszettségéből Pasteurék gyógyították ki félig s hálából *a bolond szerencsétlen hátára varrta nevét; ott hordja, mint számár a keresztet. Arca fekete festékkei ki van mázolvva, mint a magyar regősöké; azt szokta hajtogatni: „Büszke az anyám, hogy engem szülhetett”. Szegény anyja, ha tudta volna! Dehogyan szülte, dehogyan szülte volna. Költő és veszettség — hm. Nem is olyan halálosan komikus. Ma nem bitang, hanem veszett a nevünk. — A Tuileriák kertjében egy pápaszemes, iszákos, gacsos, rozsdáshangú isten-

bogarát szokták bámulni. Paris proletár verebeit magához kapatta, elnevezte őket és idomítja, eteti cézári göggel. Ha elkiáltja magát: Mademoiselle Clara! rögtön kezére repül egy kis nőtény veréb s elveszi a kenyérmorzását belőle. Egy bátor, okos nagy verebet Monsieur Garibaldinak keresztelt; akárhogy ijeszti, ez nem fél; de ha azt ordítja neki: Aux armes! Fegyverre! Akkor Garibaldi, mint a kilőtt golyó suhan föl a levegőbe. Egy kis betyár verebet pedig Monsieur Kujon-nak nevezett el a vén Paris rossza. — A Pont des Ártson tébolyog az antisemitismusnak egy néma rajongója; iratokat árú, hogy verjük ki a zsidókat Parisból. Fekete kabátján fehér kereszt ragyog, az üdv hadseregéből való, Paris neveti. Paris mindent nevet; nevetett a forradalomban is, mikor egy-egy márkiznak szép szőke feje lehullt. — Egy esti sétánkon keserves meglepetést vágott fejünkhöz a véletlen. Valami hazájavesztett vén zsidó meghallotta magyar beszédünket, ránk kiáltott: „Gazemberek a magyarok!” Elhült az egész társaság. Rettentő Aladár loholt a bolygó héber nyomán, valami sötét zugban le akarta ütni. De nem nyúlt hozzá, csak szidta, gyalázta cipőszakadtáig. Engem érdekelt a kifejlés, de a vén Shylock egyszer eltűnt. Shakespeare-nek egy keserves átka forgott fejében: „Dögvész szakadjon szélhűdött pofádra!” — Paris leánya kecses és szelíd, számító, furfangos. Kékszínű Trilby-kabátjában lebegve lépked, tollas kalapja csak úgy reng fölötte. Ki van festve az arca, a szeme, a szája. Baja Mihálynak, esős estén, egy ilyen kis kokott felajánlotta esernyőjét. Mihály szívesen fogadta s alábujt. (Az esernyőnek, tudniillik.) Mennek, mendegélnek; a lány fecseg, Mihály hallgat, mosolyog: très bien! Megérkeznek hazáig, a kapunál Mihály megköszöni a szívességet és faképnél hagyja Ámor szegény katonácskáját. Annak leesett az álla s mondott valamit franciául. Azután ment, új vadat verni.

A várost magát fiatalabbnak, fehérebbnek képzeltem.

Az első napokban feketén, komoran nehezült rám. Nem látam még ekkor a fáktól az erdőt. De a lelkét már akkor is éreztem. A Szajnája gyilkos folyó, de elringatója a megfáradottnak. Szenet és holttesteket görget a kikötőbe, ahogy Verlaine mondja. A Pantheon a jövő századok tudósát vetette képzeletembe: roppant dombos fej, óriás koponya és kis, zömök test. Mire megvénül az Ember, ilyen lesz; elkopik a keze, lába, csenevész a gerince, mellkasa, csak feje nagy, csak homloka boltozatos; ing-ióg a nyomorult nyakon, mint óriás tök az indáján. Az Eiffel-toronyból lenéztem a nagy Bábelre, olyan kedves volt az egész, mint egy óriás játékszere. Óh, Paris! Te rettenetes Malom! A világ minden mű-, vése, tehetsége beléd ömlik; te elnyeled óriási, ásitó száddal Európa legszebb termését, századról, századra; összeörlöd a csontokat, a húst, az agyvelőt s ez az összemorzolt tömeg mint valami piros lángliszt ömlik ki tartóidba, ahonnan éhes kis országok népei szedik zsákjukba, sütik meg és eszik leiküknek édes vagy keserű táplálékául. Paris, te roppant Vörös Malom! Világhatárig morajló zúgásodat meghallottam én is remete házamban, felkötöttem sarumat, felőveztem vágyódásaim szárnyát és eljöttem hozzád. Boszorkányos gyorsasággal forgó köveid megszédítenek, rohanó gépszíjjaid elsodrással fenyegetnek; a vaskezű nagy Molnár kutató szemével belémlát és kinyújtja rám polip-ujjait, hogy belevágjon a Világ malmának garatjába. Egyéniségem ijedten röpköd körültem, mint egy halálra rémült madár; lábaim legyökereznek és szememre a harsogó életnek szürkésfekete fátyola hull . . . Nem tudom már, mi történik velem; elvakít az óriás kerekek forgása, megsiketít az örlőkövek pokoli harsogása, elernyedten vonaglok a vörös molnár kezében — s hazámra, termő talajomra gondolok. Ha már kovásza leszek a Világ kenyérének, te vedd piciny hasznomat, messzeség kódébe vezett piciny, de édes hazám!

VI.

A Bernardin hotelben ütöttünk sátort, a Quartier Latin közepén. Ez a hotel furcsa, sőt romantikus kis szálló volt. Udvara annyi, mint egy kéménykürtő; folyosói sötétebbek, - mint a kibérelt lelkiismeret; lakói: kiismerhetetlen urak, bohémek, macskák és denevérek. Volt azonkívül egy paralitikus őrültje is, aki szomorú délutánokon kísérteties üvöltéssel jajgatta e! érthetetlen Mene-Tekel-Fareszét: „Máji, Máji, Máji!” Ki tudja, milyen tragédiának három felvonását jelenti ez a hármás jaj? Nekem roppant tetszett a környezet; fantáziám kékes lángját serényül lobogtatta. Ilyen helyen könnyű verset írni.

Delelő tanyánk a Sainte Germain-út híres diákvendéglője, a Chartrain, alio! egy franc huszonöt centime-ért levest, sültet, főzeléket, tésztát és desszertet, hozzá még fél liter bort is kap az ember. Elhültem, jobban, mintha Toldi Miklósnak látnám rettenetes pajzsát. Aladár a bort tejre változtatta, huszadik századi antikrisztusmódra és itta délben, este, vidám kánai mennyegzőinken. Asztaltársunk és vezetőnk Loránd úr, a szatírfejű, aki gyermekmódra görgette el kecses aranyait; tele van hiúsággal, drámatárggyal és hihetetlen álmokkal. Négy szavából Kamcsatkában is rá lehetne ismerni, ez a négy szó: ronda, zokog, undok, csorda. Hú csatlósa a kis Mezei, aki a Pesti Hírlapban „hazánk kiváló fiatal szociológusá”-nak keresztelte el magát. Ők ketten még jól csengenek, mint a használatlan pénz; hancúroznak, mint két siheder macskafiú. Ha nincs frankjok, nincs frakkjok sem, siralomba temetkeznek, szürke kabátban járnak és teasüteményen élnek; ha pénzüik van, táncolnak a Szent Mihály-úton, feketébe öltözködnek és nyolc fogásos vacsorát esznek.

A francia pincérek hihetetlen ügyességét bámultam. Két

ember negyven vendéget, négy-négy fogással, csak úgy emlékezetből, automobil-gyorsasággal szolgál ki. Mi hárman soha egy értelmes mondatot ki nem nyögtünk s már az utolsó betűnél előttünk volt, amit gondoltunk. Baja tiszteletes úr egyszer olyanra szomjúhozott, ami nagyon hideg és nagyon édes; villásbajuszú pincérünk megértette, hozta a fagyaltot. Egy kicsit konfidensek is aztán a moszjók; rigoléznek, imitálnak bennünket; s ha Aladár elfelejti a tíz centime borralót, utánaszaladnak a Danton-szoborig is. Körültünk, mellettünk minden nemzetbeli diákok a szeretőjükkel; ez olyan rendes iti, mim kalapon a karima. Mi, magyarok, voltunk csak az élehetetlenek; bús hím-özvegyiségben agglegénykedtük át július, augusztus vérforraló napjait. Szégyen reánk!

Délután cukrászboltot és állókávéházat jártunk. A mi Ragenau-nk egy jajjal fogant, szomorúszájú kis asszonyka volt; mikor öten megrohantuk az állományát, mindig kétségbeesve pislogott fürge ujjainkra: vájjon nem eszünk-e többet, mint amennyit fizetünk. Egyszer lesetett bennünket a cselédjével; bosszúságunkban megettük minden süteményét, kiittuk minden vizét és soha felé nem mentünk többet. Az állókávéházban öt krajcárért lehetett két findzsa kávé inni, állva. Az üzlet nagyszerűen ment; Loránd úr oda volt érte. Mi többiek azonban keresztet vetettünk rá.

Nem csodálom, hogy a párisi nő szinte divatmintának áll kint a Világ kirakatában; hiszen itt van előtte a kellemnek, a legtisztább nőiségnek örök példája: a milói Vénusz, Honnan jöttél te nagy néma Szépség, te görög nyugalom. te tiszta harmónia? Istennő voltál, vagy csak hárfás leány? Hova lett két márvány karod? Ahogy a rossz nyelvek mondják: elkoptak az ölelésben. Honnan vetted ezt a tiltakozva csalogató állást, ezt az örvös galambnyakat, ezeket a habotvető hónaljkat, két fehér halmát a Szerelemnek? Úgy tetszik nekem, te öröktől fogva talapzaton álltál, mindig szintje fő-

lött a keserű életnek; valami bálványa voltál az emberiségnek,, mindig táncolták körülöd a hagy piros táncot, mindig imádtak zsoldárokkal, szép hegedűszóban. Istennel volt rokon, aki csodás fejedet megálmodta és édes hajlású derekadat márványba kötötte. Bíborral öltöztetik fel körülöd a falakat, mint a királyok körüi. Ha rád süt a kíváncsi, szerelmes nap, ragyogó havason előzőnlő hajnalok, piros vérrel rózsázott elefántcsont szobrok, bengáli tűzfényben fürdő porcellán paloták, ezüst felhőkő η π vi ι o a ikonyati rózsák, szerelmek, szerelmek úsznak a képzeletemben, fehér vitorlákkal, rózsaszín zászlókkal. Olyan vagy te, mint a napba öltözött Asszony; tekintetedből galambok szállanak, uralkodói gúnnyal szegett ajkadon csöpp tündér kacag, márványkebleden lakik a. Vágy; csípőid az Élet zenéjét rengik s láthatatlan karjaid mindenkit felölelnek. Mindenkit, Heinétől Oláh Gáborig; csak egy szörnyű táborot nem: a szépségedet taglaló, koncoló, téged soha nem látott szikár filológusok táborát. Ezek táblát akasztanak rád, megszámoznak, mint az állatokat, elraktároznak az idők és szépségek kikunyorált fiókjaiba. De lelkedet nem látják; nem érzik, nem értik, hogy te vagy a Minden, akitől jöttünk és akihez megtérünk. Sokáig néztelek, lelkemmel néztelek, addig néztelek, míg szempillád megmoccant, szemed rám sütött; csigás ajkadon valami szó lebbent át, de azt már nem értettem. Nem értettem. A görög aoristosokat rég elfelejtettem én. A szép emberről azt mondjuk, olyan, mint egy szobor. A szép szoborról azt mondjuk: olyan, mintha élne. Parisnak van sok szoborszép embere, leginkább a munkásrendből; és van néhány élő szobra. Ott ül a Pantheon előtt örök /gondolkozásba törötte a Rodin Panseur-ja, ez a nagy meztelen bronzférfi, akinek a fejét térdéig húzzák a gondolatok. Az értelmi funkció fizikai érzékítése. Előörs ama nagy századok hőseiből, akik úgy rémlenek elébünk, mint egy-egy óriás Fej. A Louvre udvarán szónokol Gambetta, ez a görög-

nevű zsidó ember, akinek egész szobra mintha lángot vetne. Parancsolásra kifeszült karjának ezeréves mintáját később fölfedeztem a Louvre egyiptomi termében, egy csolnakot igazgató ősember alakján. A Comédie Française előtt búsong a szegény Musset fehérmárvány alakja; az egész ember egy megkövült szomorúfűz. Egy szép nő hajlik fölébe, maga Paris; talán a nagy sötét igéket sóhajtja költője fülébe: „Semmi sem tesz nagyobbakká bennünket, mint a nagy fajdaionr. A luxemburgi kertben, örökké daloló források fölött, áll romantikus keretben a romantikus Delacroix mellszobra; így szemre nem több, mint egy Quartier Latin-beli félzüllött lángészjelölt: nyakkendőjét vállára csapja a bohém szél. A szakállas vén Idő ölbekapja a Geniust, hogy pálmájával megkoszorúzza, elérje a Delacroix le nem hajló fejét; lent Apolló úr tapsol neki ércapsokat. A Sainte Germain-úton, forrongó építkezések lim-lomja között, lázít a mennydörgő fekete Danton, ez a tömör kiáltás, ez az állatok közt embernek maradt ember. Ma már az autók túlbömbölik a basszusát. Sokkal csendesebb, regényesebb hely jutott a fiatal, tüzes Desmoulins-nek a Palais Royal udvarán. Palais Royal, Palais Royal! Mik történtek valaha tebenned! Ma csak Desmoulinst látom, amint székre ugrik, hogy felhívja Parist a nagy bokrétázásra: tűzzön mindenki zöld galyat a kalapja mellé! Az egész szobor él, kiált, mozog; nekem legjobban tetszik Parisban. Ez az ember szeretett volna lenni Petőfi ... Az udvar szökőkútja hangosan lövelli föl a csendben fehértajtékos vizét; milyen furcsa volna ez a szökőkút, ha piros vérsugárt szikráztatna az ég felé!

Szeretem a holt királyokat. Kimentünk azért Versailles-ba, XIV. Lajos élve temetkező helyére. Aranyozott világos falak, ezreket érő gobelinek, pici kis szobák, hatalmas termek, három személyre szabott ágyak — rövid örömöknek, hosszú kínoknak fejedelmi tanyái! Ezeken a szobákon suhogott végig

Dubarry asszonyosság krinoanja; itt vergődött, búzlott valahol a csontig rothadó „nagyon szeretett” Lajos; itt tébolygott a magát nem lelő Marie Antoinette, örölt és vajat köpült a guillotint előtt. Napoleon sarka csikorgott később ezeken a köveken; ma csak haldokló márvány alakja őrzi a régi házat. Vernét harminc méteres csataképei Magenta, Solferino dicsőségét hirdetik vásári mázolásokban. A régi rokokó álmok, fehér szonettek, fête galantok, édeskés menüettek világa elszállt, kirepült a nyitott ablakon. Szerelmi sóhajok, halál-nyöszörgések helyett angol cipők kopogása, német ruhák suhogása, barbár nyelvek zenéje öli a haldokló Csendet. Az egész versaillesi palotának legszebb ékessége az a gyönyörű, fiatal olasz asszony, aki fehér csipkés fekete selyemruhájában úgy hullámozik előttem, mint a babonásszemű, démoni Wangel Hilda. A nagy festett tábornokok, közkatonák, sőt maga Napoleon is utánavetik fel lobogó szemüket; s a haldoklók arcán is visszamosolyog még egyszer az Élet, a Szerelem. Versaillesben jár, kísért örökké a szerelem.

A hatalmas park meg szebb, mint a palota, pedig beteges, elhanyagolt, örök özvegyhez méltón. Kedves buvobokorhelyeket őriz azért szárnyai alatt; árnyas, boltozatos fasorai olyanok, mintha a teremtő isten egyenesen gót stílusban akarta volna fölépíteni őket. Az utakat márvány isten-asszonyok és hősök állják végig; örökké hallgatag tanúi sok kényes órának, sok királyi háborodásnak, sok felséges művészi pillanatnak. Derülten kékelnek le ránk az ég; egy pár csipkefelhő fodrozza csak franciás arcát. A gazdag Nap aranyos porszemekkel hinti tele a csendes tavakat, amelyek közepén megkövült, bronz görög istenek pózolnak utolsó órájukig nagyszerű némaképleteket. Bent az erdő mélyén francia zenekar fújja Bizetnek, meg nem tudom kinek a darabjait; vagy ezer idegen hallgatja nem igen néma áhítattal. Elöttem épen egy szelíd, szemérmes arcú, fiatal, üde miss

ül; szemüveg komolykodik kedves fitos orrán s mély odaadással kíséri a zenét az ölébe kiterített kottajegyeken. Ilyen az angol mindenütt; a Louvreban, az Eiffel-toronyban, a színházban, az utcán, az ágyban.

Baja Misivel meg vagyunk akadva. Magyarországot személysíti, mindig mérföldekre marad tőlünk, haladó új magyaroktól. Örökké szűköl, hogy ráunt a francia eledelre, töltött káposzta és pörkölt az álma. Szeretne hazamenni, nem fogja a hely, mert neki. iszonyú buták és csúnyák a párisi papok; a Notre Dame-ban még kálvinista istentiszteletet sem tartanak. Nem ér itt az élet semmit. Jó katonája lenne Franciaországának, mert kevés benne a fegyelmezetség.

Micsoda műkatonák ezek a párisi paprikanadrágosok!

VII.

Paris!

Lassanként kezdelek megismerni és kezdelek megirigyelni. Irigyelem gyönyörű márvány szobraidat, szökőkútaidat; kitelne belőlük mocsaras kis hazámnak minden városára kettő-három. Irigyelem képtáraidat, múzeumaidat; be tudnám velők ékesíteni Magyarország minden pusztá templomfalát. Irigyelem hatalmas és mégis kecses épületeidet; mesebeli várost varázsolnék belőlük a hortobágyi és kunsági pusztákon. Irigyelem vidám, munkás, gyermekes népedet; meg tudnám velők építeni a magyar holnapot. Irigyelem retentő Napóleonodat, aki két világ minden gazdagságát meg-rabolta, hogy felékesítse vele szeszélyes és szellemes, kecses és erős ideálját, a világ leghíresebb asszonyát, az ő szép Parisát. Óh, ha fiadnak születhettem volna, ha kedves, tökéletes nyelved zenéjét lüktetné a vérem: akkor igazán lett volna belőlem valaki. így paraszt a hazám, a vérem, a környezetem; porba és butaságba fojtanak kegyelmes isteneim. Barbár, keleti betörő vagyok csak szépséged palotájába.

Tied a múlt, tied a jelen, Paris. S talán, talán miénk a jövő . . . Miénk — az oroszoké.

Paris Bakony, embersűrűs gigászi vadon, jól tud rejteni. Rejti a jövőt, nagy forradalmak csiráját; rejti a bűnt, a szégyent és a hazátlanságot. Rejtegeti barna hajú, csigás hajú Ady Endrét is, akit jobbról arcul csapott, balról megcsókolt a hazája. Szegény Ady Endre, dalolója Parisnak, a Bajnak, a Mámornak, az Asszonynak, hát olyan nagyot vétettél volna, hogy megfeketedtél a kiátkozásra? Dehogy. Hiszen ma már mindenki tenyerén hord, van neved, iskolád, aranyad. Csak a véred, a véred aknáz alád, öli, teperi testedet, a jövőd. Sokat szenvedtél; krisztustalan római zsoldos, aki legalább nem szán. Nem vagy te sem pacsirta-álcás sirály, sem zsoldos Lázár a dúsak palotája előtt, sem nagyálmodó új Pán, sem fénytollú sármánymadár, sem bizarr szomorú fiú, hanem vagy az ember, az örökké bántott, örökké bántó, siránkozó, dühöngő, mámorozó és dalogató ember. Beleestél a bűnök csávjába, fetrengesz, jajgatsz, keresed az istent, mert az embereket elvesztetted. Alig van zenéje dalaidnak; magadban való mormolások, fájdalmas felkiáltások, hangtalan gondolatok azok. Ásol furcsa lelkednek feketekék mélységébe és bányászol sok semmi törmelék, csúnyaságot meg tiszta aranyat. Paraszt szemek csak a sarat látják, az aranyat élelmes kalmárok csenik el tőled. Kövekké faragod a csikorgó magyar szavakat és meghajigálsz vele véreidet, az eget; sok épen a fejedre esik belőle, betörik a koponyád, véres az orcád, de te dalolsz, mert előtted a kancsó, mögötted az Asszony. Van benned sok nőies vonás, affektálás; szeretsz sírni, rágalmazni, féltékenykedni, szeretni, mint az asszonyok; kényes vagy, ideges vagy, parfümös vagy, bolondos vagy, mint az asszonyok. Szereted a pénzt, a bókot, mint az asszonyok. Magadon keresztül látod fajod sorsát: a magyar tudna előre menni, ha nekibúsulná magát, de irigységből

megrágjuk egymás szívét; csak akkor merünk, csak akkor vagyunk, ha marnak. Kálvinista vagy, prédikátori sokszor a szavad, ha zengők, ha nagyok. Elillant évek szőlőhegyén botorkálsz mámorosan; neked az örömök piros hajók lelked kék óceánján, akiknek kormányosa a halál; neked az élet: utcák leánya; neked a szó: ópium, pogány titkokat szívsz belőle. Neked a hópolyhek picí melódiák, gazdátlan álmok, fagyott angyalszárnyak. A te ablakodon piros hajnalok hosszú sorban és részegen kopognak be. Neked ős, trágár dalokat dúdolnak a szelek. A te szíved úgy csendül, úgy kong, mint *a* tűzharang. Te a dérítasan szállingózó vörhenyes faleveleket aranyaknak látod. Dühödt, lázongó szívverésedet golgotai bazaltra vésed s írott kövedet dobod a mélybe, hogy késői, bűnös, bús szemek megértsenek. Beevez lelkedbe piros-fekete glóriával a feje körül Léda. keresztül holttengerén az ifjúságnak. Te égő keresztet csókolsz rá, száddal öntözöd ős szemeit. Férfikarod Máriától Veronikáig ívellik, mert bús him vagy, a halál rokona vagy, mint minden boldogtalan a világon. Azért téged soha nem szeretnek az Élet tiszavirág-emberei; mindig lesz egy kis táborod, külön, feketén, büszkén, azok utánoznak, úgy jajgatnak, ahogy te jajgattál, de nem úgy szenvedtek, ahogy te szenvedte]. Ady Endre, akár-hogy, de te furcsa ember vagy.

Összejöttünk. Pap is volt köztünk, hát kísértett az erkölcs és erkölcstelenség roppant fabáb szelleme. Mi az erkölcs? Ha zárt ajtók mögött csókolózunk. Mi az erkölcstelenség? Ha nyílt utcán csókolózunk. Parisban nyílt utcán úgy csengenek a csókok, mint Debrecenben zárt ajtók mögött. Persze, Paris erkölcstelen, Debrecen puritán. Óh, lehullott leánypárták, titkos bitangságok, elfojtott ördögützek: ti tudátok igazat mondani! A francia így gondolkozik: az élet a szerelem; mit szégyeljem, dugdossam a szerelmet, ha volt orcám születni, élni? Mi nagyon egyházasan fogjuk fel

az életet; a francia játszik vele. Neki minden játék; a szerelem a legkedvesebb és legraffináltabb játéka. Nekem, szomorú magyarnak, élethalál kérdés, amelybe csakúgy belehalok, mint Ibsen hősei az igazság keresésébe. Milyen sivár is az én erkölcsös életem! Mit érek vele? Bolondabb vagyok az utcai kutyánál. Huszonnyolc esztendő telt eltem és nem csókoltam soha szerelemből és nem csókolt senki szerelemből. Gyáva voltam, becsületes voltam, nem mertem csókolni. Rám kiáltott esztétikai érzéseim öre, hogy csúf vagyok! Az ajkam vastag, Ízléstelen; csókolni pedig csak a legszebbet akartam. Verjen meg az öreg isten minden esztétikai érzést, minden gyávaságot! Az élet elszáll fölöttem s én nem tudom, miért is éltem? Huszonnyolc esztendő — és nulla csók! Ha öt fiatalember összekeverül, asszonyra, szerelemre, érzékiségre, bujaságra, nemi rejtelmekre fordul a beszéd kereke. Különösen nálunk, erkölcsös magyaroknál. Pap is volt köztünk, tanár is, erkölcsöknek kimondott őrei, mégis benyitottunk a nemi élet legtizenharmadikabb szobájába is. Rettentő titkai vannak a világvárosok szerelmi életének! Én csak most kezdem sejteni. De nem állunk rosszabbul, mint a görögök Perikles korában. Azokban az arany időkben! Mindig ismert az ember minden ocsmányságot és minden angyaliságot. E kettő keverékéből mázolja össze ma is a szerelmet. A szüzesség, asszonyi részről, mindig nagy csalogató, sőt házassági képesítő; s a mának asszonyai remekül aknázzák ki ezt az Évái jogot. Értéktelen mintákat adnak el brüsszeli csipkék gyanánt, nagy áron. Szegény férfitársaim, vigyáznunk kell, mert mindnyájunkat érhet baleset és jajkeserves az igazság megtudása. Azért a szabadságért, amit legénykorunkban élvezünk, meg kell fizetnünk férj-korunkban igen gyakran; mert a leány is hús és vér, húsz esztendeig ellenállni a legrettentőbb szomjúságnak: csaknem egy a lehetetlenséggel. De jól van ez nekünk, hímeknek! Miért nem viztek,

férfiak, ti is szüzi testet a nászéjszakára? A leány ezt nem kívánja s ti gögös bolondok, tőle mégis azt várjátok, amire magatok képtelenek vagytok? Tőle, a gyöngébbtől, az esendőbbtől, az érzékeire utalttól? Mosolygok, nevetek, kacagok, kacagok!

Testiség, testiség! Hiszen ha nem volna ez a nyomorult testünk, akkor az élet sem fájna. De mentől nagyobb a szellem, annál bujább a test. A nagy Széchenyi bujakórbán örül meg; szegénytől valaki még a mennyország tízezer szüzét is elzárta volna. Deák Ferenc az asszonyt egyszerűen> tokenak nevezte és tartotta. Munkácsy a paralisisét szintén valami dámának köszönheti. Szegény Szamotát az egyiptomiak kórja kergette a pisztoly csöve elébe. A nagy Péterfyre pedig talán öröklött bajképen szállt ez az átok. Byronról is rosszakat hall az ember. Heinének a gerince sorvadta meg csokolózásainak a tobzódását. Uramisten! így mehetnének végig az egész világ nagy lelkeinek során és kiszülne, hogy nem hazafiúi töprengések, nem megfeszített szellemi munka, hanem legállatibb emberiségünk vetette meg a sírjokat. Lehet-é ezt az átkot gyógyítani? Nem. Nem. Mend ozchuz jarow vogmuc. Asszonytól születünk, asszonyért élünk, asszony miatt halunk. Merje hát tagadni valaki, hogy férfi balsorsa nem a nő!

És mégis fáj, igazán fáj, mikor egy szép lány testét a mocsárban látom. Egyetemi hallgató koromban ismertem egy lányt; aranyvörös haja volt, bőre fehérebb, mint a karrarai márvány, arca pirossága üdébb, mint a hamvas rózsák fiatal-sága. Csigás ajkai csattanóra lángoltak; termete telt és puha volt, mégis ruganyos és harmonikus, mint a milói Vénuszé. Imádtam a testét húsz éves fiatal-sággal, némán, bolondul. Ha kezemhez ért a jegyzetekért fizető keze: elfutott a tűz és reszkettem, mint hajnali szélben a rózsalevél. Azóta nem lát-tam. El is felejtettem volna, ha most nem hallom, hogy az én hajdani ideáлом kikerült talán Parisba, talán Berlinbe s lett belőle utcai lány. Eladta bolondul azt a szép fehér testet,

amelyet izzó képzeletem úgy egészített ki nyaktól kezdve sarkáig a ruha alatt, mint a Kemény Zsigmond Barnabás diákja egy hajszálból egy leány termetét. Ősztöndíjakat is nyert ez a lány az egyetemen. Hátha már ezekért is csókkal fizetett? Ki meri hinni, hogy nem? Sajnáljam, átkozzam? Hiszen azért siratom, lehet, bitang lelkemmel, hogy nem az enyém lett! Mert ezen az egy ponton mind állatok vagyunk. És ti mégis kárhóztatjátok a Bródy magyarjait, akik egy farkasfalka dühével vetik magokat az után a szegény tanítónő után? Ugyan mit álszenteskedtek? Valljátok be, hogy az asszonyért hazudtok, csaltok, loptok, írtok, öltök és haltok. Mert ez az egy igazság. Aki másképp tesz: nem ember.

VIII.

A luxemburgi kert egyik padján ülök és írok. Egyszer csak egy csapat gyermek telepszik körém a padra, körül-mászálnak, mint Nílus atyát a parányi vízi emberek. Belebámulnak teleírott füzetembe; azt hitték először, valamit rajzolok. Egy háromévesforma kis lány mellém kuporodik és szemembe kacag, gügyög is valamit, de nem értem. Igazán kedves kis bolondok ezek a párisi bambinók. Ha festő volnék, őket festeném. Szurtosak, kócosak, de kövérek és kacagók. Hogy szeretik őket a felnőttek! Tenyerükön hordják. Hja, Franciaországban drága a gyermek, mert kevés a katona.

A luxemburgi múzeum előtt sokszor elnéztem Lefebvre „Fiatalkorok” című márványszobor-csoportozatát. Négy felnőtt lány, meg egy gyermek hallgatja a középső citerapengetését. Hogy él bennük a hang, a zeneszó! Ragyogó színekben ömlik el lelkük előtt a láthatatlan hatalom, látszik, hogy nem cserélnének a napbanéző szemüekkel sem. Óh, én félek, félek a megvakulástól, pedig már rám vetette árnyékát az örök éjszaka. Nekem a fák suttogó árnyak, a hajnal egy

színes sugár, az emberek mozgó barna foltok, a madarak zengő láthatatlanok; az égbolt roppant súlyát érzem, de kékje szürkesség, csillagai fellobbanó gyertyalángok. Ablakon át csókolja lelkem a határtalan Mindent. így látásom lassanként befelé fordul s nem sejtett csodákat ver föl képzeletemben. Milton, vak Milton, te is így álmodtad a bukott angyalok mennyből zuhanását s a ragyogó hajnalban fürdő paradicsomot. De jaj, nekem nincs szőke lányom, aki leírja félhangon elmormolt álomlátásaimat. Nyugdíjam nem lesz; ha rám szakad a vénség, tarisznyát akasztok a vállamra, alázattal leveszem süvegemet és a kiméi vak lantos unokájaképen zörgetek dalokat, kéregetek obulusokat. Ti pedig, debreceniek, kacagjatok és gúnyoljatok, mint kacagtatok és gúnyoltatok emlékezetem óta, mindig. A semmit nem látó szem átkával verjen meg benneteket az atyaisten, aki lát.

De ha zenét nem hallok, akkor meghaltam igazán. Én költőnek születtem, bizonyos, de a zenét tartom a legcsodásabb művészetnek. Mire képes a hang, el sem merem gondolni. Ha zenét hallok, mindig márványpaloták, suhanó asszonyok és gyönyörű mezők vonulnak el előttem. A zene igazi világúr, tud minden nemzetnek a nyelvén. Engemet a Marseillaise megvadít, felkorbácsol, Napoleon katonájává soroz. Beethoven megóriásítja lelkemet, kidagaszt magamból, szinte a határtalanságba tud ragadni. Chopin asszonnyá lágyít, pálmafák húsében legyezőkkel altat, bársonnyal simogat. Wagner harsogó zenehadjárata úgy sodor magával, mint az áradat a falevelet; ha hallom Lohengrint: ösgermán vagyok és Wotan istennel ülök egy csarnokot. A Lavotta kesergőjekor én vagyok a világ legboldogtalanabb szerelmese, aki virággá és holdsugárrá szűrődik valakinek az ablaka alatt. Ha nagy ellenmondások vannak bennem, a zene az oka. Nekem a zene olyan új Proteus, aki nem maga vált száz arcot, hanem engemet teremt át száz meg száz alakká.

A zenében mindig misztikumot érzek, azért ránt le a lábamról. Szeretem az impresszionistákat, mert bennök is hallgat a Titok. A szimbolista költészet imádságom, mindennapi kenyerem. Szeretem a lélekbe merülést, a lent hangzó, tördelt dalokat, a vibráló látást, a színek táncát, a fájdalmas szavak görgését. Szeretem a Gondolat és Érzés nászát, ebből születnek a legszebb dalgyermek. Szeretem a Rembrandti fény-árnyék elosztást, a Vajda János-féle erdőzúgásokat. Világos alapra pirossal festeni: ez volt a régiek stílusa; mi sötét alapon indulunk, de festünk arannyal, ezüsttel, a kéknek és pirosnak eddig nem sejtett ölelkezésével. Mi egyszerre hangulatot, zenét és képet lopunk az olvasóink nyitva hagyott lelkébe. Sokáig bódorogtam a tisztos Múlt letarolt mezején, míg utamra találtam. Most már rajta vagyok, célnak megyek. Óh, milyen nehéz, nehéz volt elvetni a régi cafrangokat, a megszokott nyelv-forgást, az öntudatlanná vált izommoccanásokat. De fölégettem mögöttem a hidat; vagy leszek valaki, vagy elveszek. Szavam magyar, képzeletem több mint magyar, enyém a jövő. Szeretem a szép életet, gyűlölöm a rothadást Sugalló műzsám az ifjúság, munkára kergető pallérom a halál. Fekete folyam egyik felől, piros folyam másik felől mellettem, ezeknek a rámvert reflexében látszik a lelkem is hol feketének, hol pirosnak. Megmenteni a Szépet munkába fáradt magamnak, hogy felpáncélozzon a kétségbeesés ellen: ez az én poétái feladatom. Kizengem a magyar nyelv erejét és báját, felhasználom minden formáját, új összetételekkel gazdagítom; megfestem a magam lelki képét — és jóéjszakát Új utakat nem jelölök az Emberiségnek, mert új utak nincsenek; ha kiköltöznénk a földről, akkor lennének. Nagyságomban hiszek, helyemet az újak közt jól tudom, mert régen kijelölte egy nagy Ismeretlen. Megpróbáltam a legridegebb becsületességgel élni, nincs hasznom belőle, de sikerült. Egyéniségem alá görbítettem minden értem valót, azért ön-

zésem tán a legnagyobb erőm. Soha nem engedtem másnak, csak magamnak, meg a Természetnek. De ez nem emberek hibája, hanem istenek erénye.

IX.

Nem lehetek elkárhozott arcú Angyal, mert a francia gyermekek untalan rámkacagnak. Az a balsejtelem szorongat, mikor ezek az apróságok körülcsipegnek, hogy a Végzet kóstolóval csalogat a családi életre. Hasztalan. Örökké bolygó hollandija leszek én annak, tudom.

A romantikus Cluny-kert az apró szentek és a poéták mulatóhelye. Társaim London felé eveznek; jó, hogy egy kicsit magamra maradtam. Körültem, kint az élet bolondul, idebent vasárnapot ülünk. Szárnyas, bizarr oroszlánszörnyek őrzik a kapukat, mintha elátkozott királyleányt rejtegetnének a mohos falak. Pedig csak rettentő lovagsizmákat, filigrán papucsokat, fából faragott Krisztusokat, felöltöztetett porcellánfigurákat, középkori hatalmas kandallókat és veszedelmes szüzöveket látni odabent. Vasárnap van, vasárnap reggel. Odahaza most kondul kilencre a vén Rákóczi-harang, minden atyjafiával együtt. Ez a Capuleti-kert tele verőfénnel, fiatal-sággal, szerelemmel. A mohos kőszentek is vidorodnak a mennyegzős nyárnak; egyik-másik emelgeti röghöz kötött lábát, de a föld, akit egyszer megfog, nem ereszti'. Mások le szeretnének heveredni a csábító asszonyos fübe, de ez nem fér össze a méltóságukkal; azért csak állják az örök haptákokat tovább.

Kizarándokoltam a Napoleon sírjához. Tüdőszín márványkoporsó zárja magába a világ tengelyét mozgó titánt. Fölötte, merész felsuhanású kupolából, színes ablakon át, a napnak aranyosra tört fényzárora ömlik be ránk, halandókra, mintha a francia Gloire sugárzanék ott kiolthatatlanul. A

franciák értenek a színi hatásokhoz. Levett kalappal álltuk körül az Empereur sírját; és azon gondolkoztunk, hogy a nagy ember sohasem magának nagy, hanem országának vagy világának. S ennél alig van szomorúbb igazság az Egyénekre nézve.

Az Invalidusok házának egy része csupa Napoleon. Angol kisasszonyok társaságában bámultam a világhírű kis háromszögletes sapkát, ami kicsinek igen nagy; Metternich azzal gúnyolta Napóleont, hogy kis ember létére maga megnagyobbításáért hordott ilyen nagy kalapot. Ott gunnyaszt a harcterek denevére, a hollószárnyú; ez a fekete töredék-nap romlást jelentve bukkant fel a dombtetőkön; kokárdája ma is szomorú göggel mereszti rám nagy, jakobinus, véres szemét; fekete kagyló,, melynek zűrzavaros morgásából egy haladó nemzet tengerzúgása hallik; díztelen háromszög: halál háromszöge; két-szarvú kalap, mely mindenkit felöklelt. Piszkos, poros, pecsétés; nem csoda, hiszen nyelte Wagram porát, itta Moszkva havát, perzselte a gülák egyenlítői napja; a vaterlói síkon pedig sárba taposták. Ahogy nézem: lassan megtelik a Bonaparte római metszésű fejével, látom sötét ragyogású szemét, klasszikus orrát, merész állát; a kis hamuszürke köpönyeg,, melyet hátul három helyt is kiégetett golyószilánk, hozzánő és megindul a kis akaratember, a kemény, a dühöngő, aki mérgében földhöz vágja hírhedt sapkáját. Mondjanak akármit a gyilkos, önző császárról, nekem imponál, mert kifejlesztette magában az ember legistenibb erejét, a vakmerő mindentakarást. Álltam rövid halotti ágya előtt, elnéztem sovány, de finom halotti maszkiát — s megtanultam, hogy Napóleonnal még a halál sem úgy bánt, mint halandókkal szokott: tisztelgett neki, mikor szíven szorította. Tömérdek, diadalmon szerzett zászlót hagyott nemzetére, felséges királyi palástul; míg ebbe takarózhatik, nem látja a világ rongyait és szennyét, soványságát és nyomorékságát, csak azt a sugárzó fényt, amely

ebből a zászlórengetegből kiárad. Ott szégyenkezik közte Ausztriának is vagy három lobogója.

Napoleon után a franciák nemzeti színházát néztem meg. A Comédie Française három óra alatt gyönyörűen leperget nyolc felvonást. Kicsit gyorsabb tempóban élük itt az életet, mint sárbamaradt csizmás hazámban. Corneille Horace-át és Molière Botcsinálta doktor-ját játszották. Horace előadása nagyon meglepett. Corneille Péter, míg magyarul olvastam, kiszáradt vén akadémikus volt a szememben; s itt Parisban csupa vihar, lobogó szenvedély az egész darabja. Igaz, hogy a színészek lelkük odaadásával játszottak, éltek, sirtak, dühöngöttek. Egy parányi szó, egy rejtett mozdulat se ment veszendőbe. Látszott rajtok, hogy nekik a Corneille szövege szent, amihez hétköznapi szívvel még közeledni sem szabad. A negyedik felvonás nagy kettős jelenete úgy perzselt, vakított, mint valami tűzzuhatag. Nekem egy sugár barna színészről tetszett legjobban. Roch kisasszony, akinek hangjában a francia nyelv soha nem sejtett bársonyosságot, színt, dallamosságot kapott. Üvegharangzengés volt némelyik sora. A fülem itta beszédét, bár nem értettem belőle semmit. Az öreg Mounet-Sully neve csalt a színházba, de nem elégített ki. Hiába magasztalják nyilvános pissoirerek feliratai: „Mounet-Sully ne peut plus jouer Oedipe roi sans être convert de fleurs, tellement il atteint du génie”. Lehet, hogy Oedipus királyt remekül játsza, de Horace-ot elénekelte, elbőmbölte. A közönség a legszínházibb közönség, akit valaha láttam; a júliusi forróságban is minden kipattanó bon mot-t viharos, egyöntetű tapssal koszorúz; a szöveget épügy élvezzi, mint a színészek játékát, pedig idegenekből áll javarésze. Körültem is németek, angolok, spanyolok és szerezsen hölgyek gagyogtak, kacagtak, tapsoltak, dobogtak délszaki elevenességgel. S olyan úri képe van az egész sötétbíbor tónusú színháznak, mintha csak fejedelmek háza volna. Kopott magyar veréb

ruhámban szinte szégyenkeztem a harmadik emeleten, bár szerintem nem mindig ruha teszi az embert. — Molière boldog kis játéka korántsem tetszett annyira; a színészek nem merték kiaknázni a groteszk helyzeteket, átsiklottak az egészen és szürkére finomították. Meggyalulták.

Este leszálltával kiülök álmodozni a Monge-kertbe, az öreg Voltaire szobra alá. Eljön a gyönyörű Sötétség, mikor kigyúlnak képzeletem palotájának ablakai. A Csend és az Éjszaka az én két szeretőm. Magános ember vagyok, szeretem a magamba roskadást. Paris dalolhat, kacaghat, düböröghet: ilyenkor nem hallom. Most ismerkedtem meg De Vigny Alfréddel, a nagy magános francia költővel, a századvégi betegség gyermekével, aki talán első költőfilozófusa hazájának. Valami távoli rokonságot találtam benne magammal. O sem igen állt bizalmas viszonyban senkivel, még sajátmagával sem. Belső életet élt, kereste és nem találta meg a legszentebb szerelmet. Mindig ajándékozott és sohasem kapott érte megfelelőt. A fenséges Hallgatás előtte is a legnagyobb, amivel az ember sarkat vethet a Természetnek. Úgy kell szereznie meghalunk, mint az üldözött és lelőtt farkasnak: egy szó nélkül, komoran, fönségesen; anélkül, hogy gondot vetnénk rá: ki öl meg bennünket és miért? Sámsonban dalolta a maga titkát, mint én. Imádta a szent magánosságot, mint én. Képekben látott és gondolkozott, mint én. A társtalanság volt az ő büszkesége is, mint az enyém. „A nyomorult állatok csoportosan járnak. Az oroszlan magánosan halad előre a sivatagban. Így járjon a költő”. Mózesben a lángész fenséges és rettentő végzetét énekli meg. Nagyság, magánosság és szomorúság: egy, a lángész istenségének szentháromsága. Ott komorul, ott jajong benne a mindenhatóság melancholiája, az emberfölötti felsőbbtség elszigetelő szomorúsága, az a lángészre nehezedő undorodás a parancsolástól, dicsőségtől és mindattól, ami a költőt, a hadvezért, a törvényhozót óriási

és magános lényvé, a nagyság páriájává teszi. És én ezt az embert nem ismertem eddig!

Csakhogy az én sorsom még az övénel is szomorúbb. Ő egész ember volt, mert örökölte vérben is nemességét. Az én őseim névtelen földemberek voltak; rám szabta ki a kegyetlen, vak Hatalom, hogy nemességet oltsak vérem hullásával, szívem meghasításával pór nemzetségem vadfájába. Soha, soha nem lehetek egész lélek. Híd vagyok egy magasabb régióhoz; mikor átdobog rajtam az utánam jövő, föl-éget vagy lerombol s hírem vész. Forrongó test vagyok, az átalakulás folyamatának közepén fagyaszt meg a halál. A holnapiak majd úgy csodálnak, mint egy átmeneti lényt ember és emberfölötti közt, akinek homloka és szeme már egy istené, de gerince és lábsontja még állaté.

Éjente keveset szoktam álmodni, mert az álmaimat napközben álmodom át. De ha meglátogat Mab királynő, rendszeren a szívemen nyargal át ércpatkós kocsijával. Rémület, borzongás, gyilkos és háború az álmom. Mióta baja van a szívemnek, föl-fölrriadok éjszakáimon, határozatlan, de erős félelem fog el. Úgy érzem, ha fel nem ugrok ágyamból, rögtön megpattan zakatoló szívemben valami. Parisban is volt ilyen éjszakám. Ilyenkor mindig a Halállal tartok perbeszédet: Hívsz, de nem megyek! Még ki kell adnom ennyi meg ennyi kötet verset, prózát, színdarabot... majd azután. Egész gyermekes ostobaságok kavarnak a fejemben; később röstellem, de akkor szakad rólam a hideg verejték. Komoly a dolog. Elgondolom végrendeletemet is: összes kéziratomat (mennyi van!), kis könyvtáramat a debreceni kollégiumnak hagyom; kiadott és ki nem adott munkáim tiszteletdíja mindhalálig István bátyámra szálljon, mert ez az ember volt nemzetségemből az egyetlen, aki hitt hivatásomban és babonás tisztelettel köszöntötte bennem mindenkor a poétát. Én pedig csak olyan ember vagyok, mint más: hiúságom háló-

jában lehet legkönnyebben megfogni. Elgondolom azután ezek közt az éjjeli vergődések közt temetésemet is, dicsőségemet is. Szeretem a nagyszerű halált: Petőfit, Egressyt mindig irigyeltem ezért. Életem elég koszorútlan ahhoz, hogy temetésem fényes legyen. Mióta Versaillesban láttam egy pápaszemes szobrot, nyugodt vagyok a magam szobrát illetőleg. Mert lesz. A fiatal Somogyi csinálja meg. Hadd szakadjon meg irigységében néhány jó emberem. Nem ismertek ti még engemet!

Azt mondják némely bolondok, hogy nem éltem eleget. Hm. Negyedik gimnazista koromig kocsisa voltam az apámnak, hajnali négy órától hétig savanyú port nyeltem, sírtam és Cézárt magoltam. Azután nem akartak taníttatni, szobafestő inas lettem, mázoltam a Bikát és szenvedtem tömérdek megaláztatást. Álltam kis öcsém koporsójánál és vigadtam sírva bátyám, néném lakodalmán. Voltam színházi statiszta és irodalmi elnök egyszerre; packáztak velem díszlettologatók és szavaltam méltóságos uraknak a saját versemet. Éltem és éheztem tanításból, beteggé gyalogoltam magamat havi 'tíz pengőért Kispestről Pestig, meg vissza, naponként. Három telet fűtetlen szobában dideregtem át, csontjaim szerencsésen meg is adták az árát. Vittek mentőkocsin félholtan, kórházban néztem farkasszemet a halállal. Láttam rettenetes apámat sírva, a földön henteregni; édes anyámat véres fővel; ragadtam széket az apámra, hogy agyonütöm. Szegény gyermekkoromban a szívem majd megszakadt családi tragédiánk átvergődésében. Félig megvakultam, szívbeteggé lettem; pár év óta hordom magamban a halált; megöregedtem, hajam kihullott, ráncos az arcom; kiábrándultam istenből, emberből; nem maradt senkim más, csak összetört keserű Magam, akiben bízom szívem szakadtáig. És én nem éltem eleget? Én? A keserves istenfáját. . .

Ilyenkor, akárcsak Jehan Rictus, mint a puskafojtást, úgy rágom össze fogammal a szitkomat.

A Szajrán mindennap átmegek egyszer. A Louvre árkádjai alatt sugár szép leány jön szembe velem s elejti csomagját. Ah, mintha valami régi-régi szerelmi motívum kapaszkodnék föl emlékezetembe. Fölkapom és debrecenies kecselenséggel nyújtom át neki. „Merci monsieur, merci”, gügyögte pintyöke hangján. Óh, ez a francia köszönés megbolondít édes muzsikájával! Hogy tudnak ezek a párisi nők valamit megköszönni! A lelkök kiül kedves filigrán ajkukra, mint egy parányi tündér, fekete frakkban, fehér plasztronban, s ez a nevető szemű jószág ott hajlong, ott komplementezik a párisi nő ajakának piros gödrében. Köszöni eleven köszönetté válva azt a parányi szívességet, amit egy hajdúhomok-sági mord magyar tett neki. Nincs szebb szava a világnak, mint francia lány ajkán a francia Merci.

Feketepiros kalandom is volt ezután a fehérek idill után. Üldögélek a Voltaire-kertnek megszoktam padján. Egyszer csak mellém bodorodik egy feketeruhás, sovány, magas lány. Előszedi lepedőnagy újságját, a Presse-t, zörgeti, forgatja, hajtogatja, hogy felköltse figyelmemet. Figyelmem ébren volt, lesben állott. Az újságzörgetés sikertelen tempója után egy rózsaszínű levelet terített térdére s ürgette-forgatta. Ezzel sem ment messzire. Nézett rám bugyelláris-kinyitó szemekkel; kilátta mucsai voltomat, mint én az ő bolyhos voltát. Mellettünk két ripők, mosdatlan beszédű francia dáma üit; társak a leánnyal. Petyegtek valamit s a feketeruhás elment. Kisvártatva jön egy másik: szőke, szürkeruhás, halványzöld kalapos, grisette a régi szép időkből. Ez homlokon csókolta az egyik ördög sáfárját és mellém ült. Kezdődött a második felvonás. Ennek nem volt szerelmes levele, hanem „fogása”. Felfogta felső ruháját, elővette zseb-kendőjét, gyönyörű szerelmi marsot fújt az orrán és nézett rám bájdúsan. Nem volt csúnya teremtés. Elővettem noteszemet, amelyen aranyos betűkkel tündökölt: „Thaisz Arthur

Debrecen” és megmutattam neki. Hirtelen fölfirkantotta a címet, összekotyogott Pandarusnéival s eltűnt. Lelkemet rá, hogy Thaisz úr pár nap múlva érdekes leveleket kapott Parisból, ha a francia posta föl tudta fedezni Debrecen, valahol Csehországban.

Szerelem és Halál karöltve jár; piros, fekete ikertestvérek. Jön a gyászlevél Magyarországból, hogy meghalt Madách Aladár, a nagy Madách egyetlen fia. Különös, lehangoló érzések kerengettek körül. A nagy emberek fiainak tragikus sorsát kezdetem gyászolni Madách Aladárban. Lángszellemek mintegy szerencsés vaktában hibázott remekei az álmos mesternek. A természet egy pillanatra szinte minden erejét összeszedi és belesűríti az épen kapóra jövő nagy Boldogtalanba, hogy viselje átkát és dicsőségét a kiválasztottságnak. A nagy ember élete legtöbbször magában kimerül; a rendkívüliségek erőket pazarlanak el. Azok, akik agyukkal nemzenek hatalmas, számos gyermeket, állati szaporításukkal csaknem szükségképen meddők vagy rendetlenek maradnak. Nagy ellobogásaikat vérbeli utódaik sinylik meg rendesen. A legtöbb nagy ember fiában kísért valami félbenmaradottság. Napoleon emberi maradványa, a kis reichstadti herceg, apja nagyságának szájalomra szült áldozata. Petőfi Zoltán excentrikus egyéniségében ott vibrál az apja lángszelleme, de kimerülten, degeneráltan, torzítva a Szendrey Julia hisztérikus véralkatával. Elhamvad, mint a tűzre dobott száraz ág. Természetesen, az anyának itt jut legdöntőbb szerep. Madách Aladárban apjának utolsó háborgásai testesültek meg; az apa még bölcsész volt, a fiú már szellemidéző. —

Én több ember hite szerint félbolond vagyok; azért törvényesen tiltani kellene a házasságtól, mert a jövő méhében várakozó fiaim futóbolondok lennének. Ilyeneknek pedig bővében van máris szegény Magyarország.

X.

Tengerjáró bajtársaim szerencsésen hazatértek, kicsit megfogyva és megtörve. Aladárnak egész London ásitott szeméből; Mihály pedig dalmahodott a büszkeségtől, hogy keresztül automobilozta a ködök és kereskedők városát. Láttak a Heyde-parkban fürdő kecskéket és legelő angolokat; mindakét rendet ruhátlanul. Volt soking és sok ing. Nem szennyezték be különben a magyar hírnevet, sem a Manche csatornát, Poseidon isten udvarias volt irányukban, sztrájkoltatta a kevés fizetésű szeleket. De az angol kisasszonyok mégis megbotránkoztak a két magyaron, mert Mihály szalmakalapot tett a kaiserhez, Aladár pedig késsel ette az omelettet és egy kapásra ürített minden pohár viskyt. Azzal mentegetőzött, hogy a magyarok a szalonnát is késsel eszik, miért ne az omelettet is? A viskyt illetőleg pedig fogadása tartja, hogy minden poharat fenékgig kell üríteni tengeren innen és tengeren túl; egy meghalt Petúrlelkű nagybátyjának esküdte ezt a fogadalmat s nem meri megszegni, mert fél az öreg pipaszárától, mint Ady Endre a maga ősapjától.

Aladár különben szerelmi kaland nélkül a cipőjét sem tudná felhúzni; Londonban is játszott vele a már-már sablonossá vedlő Ámor isten. Beleháborodott háziasszonyába, egy talpig bájosság ír asszonyba, a kis Girlybe, akinek gerlelacagása felpattantotta nagy bajtársam szívéen a most hegedő sebeket. Girly csevegett angolul, Aladár szívta a fogát magyarul s remekül értették egymást. Mikor már világítani kezdett tűzbeboruló szívének pirossága szemének és szemüvegének ablakain, megragadta a kis eleven beszélőgép kezét és forradalmas magyar szókkal ezeket morajlotta: „Te édes szép teremtés, te ír balzsam-ír szívem sebére, te! Mit csináljak veled, kontinensen túl élő madaram, gombom, virágom

levelem, császárnőm, istenem? Eszem a szíved szívecskéjét! Eszem azt a gyermekesen gügyögő kis szádat! Eszem a szentedet, az istenedet ... ha az urad nem pislogna ránk a túlsó teremből, agyoncsókolnálak!” Baja Misi kásás torokkal kacagott, a kis Girly megdöbbsent, elkomolyodott; kiolvasta rettentő Aladár zöld tűzben forgó lángkerék szeméből, miket mondhatott neki. Elpirult, hallgatagon kiment a szobából. Baja Misi papi értékű vallomása szerint Aladár egész éjjel nem birt aludni; hánykolódott, nyöszörgött, mint a lyukba szorult dombosoldalú róka. Jól van, úgy kell neki! Ez az ember maga a kiabáló Érzékiség; ahol elhalad az asszonyok csillagzata közt, rendzavaró robogásával világfelfordulást kavarít; a lelkek városának utcaseprője csakúgy sepri utána garmadával az agyongázolt szíveket, lehullott könnyeket és elszáradt szerelmi leveleket. Ez az ember Heliogabalus császár korából maradt ránk; nem tud beilleszkedni a mi prúd világunkba.

Délután összeverődünk Loránd úrnál irodalmi teaestélyre. A minap elvesztette utolsó aranyamat egy apache fogással, most romantikus novella képében gyöngyözött ki belőle, azt kellett meghallgatnunk. Szép volt, mert jó teát ittunk előtte. Loránd úr tele van tervekkel; olyan, mint egy zszibongó mesekas, sokszor egész rajokat bocsát ki bódult fejünkre. Most is elmondotta kilenc színdarabjának, hét novellájának és tizenhárom dramolettjének a menetét. Persze, ezeket mind elvetélti múzsája, sohasem írja meg. Aladár figyelt és dörmögött; a kis Mezei unta magát s azon úsztatta lelkét: mennyivel nagyobb ő szociológusnak, mint Loránd úr írónak; én azon gondolkodtam, vájjon kivel mosatom ki a szennye-seimet; Baja tiszteletes úr pedig a vetetlen ágyon hanyatterülve hortyogott rémségesen. A kis szoba, itt a Quartier Latin kellős közepén, lángészjelöltek Pimodánja volt ezen az estén. Homályos zugaiban egyre óriásodó tervek guggoltak,

nőttek, mint a Faust doktor fekete uszkárja, — míg utoljára magunk is megdöbbszünk tőlük. Paris lent háborgó zúgása a Jövő harsogó zenéjének tűnt fel, a Mihály magyaros tempójú hortyogása pedig végeszakadatlan tapsok, éljenek zuhatagának.

Parisnak igazi nagyszerűsége nem a múltjában, hanem a jelenében rejlik. Napoleon és a Louvre világcsoda, de Paris ma új Athénje a modern művészeknek és kohója minden forradalomnak. Sehol annyi nagyotmerő homlok nem taszítja a levegőt, mint itt; sehol olyan szaporán nem születnek a gondolatok, mint itt; sehol olyan ösztönszerűen meg nem érzik az Újat, mint itt; sehol olyan művészi tarkabarka nincs az élet, mint itt; sehol olyan bukások nem szegik egy-egy kétségbevesztett pályának a derekát, mint itt. Parisban a holt köveknek is parancsolják az élést; itt Vörösmarty szözeata így zengene: itt élned, élned kell!

Baja Mihály egy hete készül a hazaindulásra; egyszer aztán végérvényesen fölpackoltuk a müncheni vonatra. Udváriasságból meghatva búcsúztunk tőle, különösen a fogafájós Aladár, aki lenyaklott bús fejével, keleti melancholiájával úgy állt a Perronnon, mint egy nadrágba öltöztetett Niobe. Három századnak minden keserve zokogott fel-feloroszlánkodó morgásában. Az éjszakában még zengettek a párisi szent dalok, mikor a vasszörnyeteg kivágtatott Mihállyal, a halottal.

A piros lámpaszemű Szent Mihály-úton hozzánk sodort a szél egy fekete szemű kis táncosnőt. A szerelem mindig fekete-piros színben vibrál előttem; Stendhalnak még csak fekete örület volt. A hölgyecske ruhája fekete, az arca pirosra festett, párisian,* mintha parányi kivonata lett volna ennek a feketepiros éjszakának. Loránd úr, hősszerelmesünk, elkezdett vele rigolézni: egy utcasarkon átnyalábolta és összecsókolta kegyetlenül. A járókelőknek föl sem tűnt az utcai idill, itt mindenórás jelenet. A kis táncosnő íhegett-pihegett,

fecsegett; mosolygott, kecsesen köszöntgetett; a vele volt gárdista madám pedig gallérunk vasalását nézte s lemondóan pislogott. A boulevard piros és kéklángú szemei rábeszélőn lobogtak ki a nagy modern Nirvánából. Itt a csókra még a lámpák is tűzbe jönnek. Hiszen Paris a csókok hazája.

XI.

Parisban úgy él az ember, a művészember, mint a madár: eszik és dalol. Vagy: iszik és dalol. Megvan az a magyar átkom, hogy éhes hassal még a milói Vénusz hajlási vonalában sem tudok gyönyörködni. Jóllakottan pedig a fekete-piszkos Szajnában is folyó aranyat látok. Tehát a költőket állami pénzen is jól kellene tartanunk, mert egy remekbe csinált ebéd sokszor megtermékenyítője az irodalomnak. Shakespeare drámáiban érzem a félig nyers húst, az angolok véres, kemény beefsteakjét; Arany János írásaiban van valami szalonnás; Csokonaiéban valami mustizú. Verlaineben egy kis zöldes ragyogás, abszint-ragyogás. Az ember abból épül föl, amit megeszik; ha finom eledellel élek: finomabbak a gondolataim is. Az pedig mesebeszéd, hogy az éhes költő dalol a legszebben; sehogyse dalol. Hiszen a kanárinak is két ihletője van: a szerelem és a kendermag.

Ha jóllakunk, Aladárral ketten mi vagyunk a Louvre legtípikusabb, legszorgalmasabb látogatói. Orrunkon szem-üveg, kezünkben ceruza és füzet, kabátunkon Svájc és Paris hónapos pora, arcunkon Brunetièrre hajthatatlansága és Taine szellemessége — így megyünk neki Franciaország és a világ legnagyobb művészeinek. Olyasforma szerepet játszunk itt, mint a természet virágait porzók szerint osztályozó német tudósok. Aladár különösen szereti az adatokat, a tényeket; egy kicsit unokája Gradgrind úrnak, a Dickens rettenetes Tény-emberének. Bele-belebotlunk egyik-másik Murillót másoló műkedvelő állványába; vitatkozunk Lionardo da Vinci

genusán: férfi volt-e hát, vagy nő, vagy férfinő? Mert a nőtipusai mind férfiasak, a férfitípusai mind nőiesek. Eldöntjük, hogy Magyarország legújabb tájképfestői versenyeznek Corot-val, Michel-lel, Dauvignyvel; rajzolni senki nem tudott úgy, mint Zichy Mihály; a Munkácsy színei vetekednek a Tizianoéval; Fadrusz grandiózitásban megközelítette az atyáisten Michealangelót.

Az egyiptomi teremben megtanultam, mi volt az Ember legelső gesztusa. A parancsolásé. Hajót hajtának evezősök, a hajó orrán áll a vezér s jobbját egyenesen feszíti ki a cél irányában, mintha némán is kiáltaná: Arra! Az evezősök háttal vannak rá, a vezéren kívül csak a kormányos látja még a célt; ők ketten sejtik, hova mennek, a vak erő csak vágja evezőjével a vizet. így állanak országok gályáján a” világ agyvelői, a nagy Vezetők, akik mozgatják az öntudatlan Kezeket rövid idegrendülésekkel, ismeretlen célok felé. Hány ezer esztendő igazságot őriz a Louvrenak ez a kis egyiptomi játékhajója!

Egy XV. századbeli Éva-szobornak festett arcában döbbenve ismertem rá az én egyetemi szerelmemre, akiről olyan szomorú hírt hallottam. Szőke haj, fehér bőr, piros arc, örvös nyak — övé, övé! A Pot Fülöp márvány koporsóját emelő fekete barátok pedig a mi Anonymusunk szobrásának lehetnek inspirálói; arcuk úgy vész el a kámzsában, mint a rejtelmes Névtelené.

Az édeskés, gáláns francia festőket ki nem állhatom. Szaladtam tőlük a mesterekhez. Caravaggio már mindjárt először rám kiáltott vörösbarna lelkű képeivel; mintha Rembrandt művészetéből kapnánk itt foglalót. Murillo maga az ártatlanság; fehér, kék és halvány rózsaszínekben gondolkozik; egy kicsit asszonyos, de látom a szívét. Mária fejét a Gyermeke születésekor nem koronázza aureolával, hanem sápadtan, emberiesen festi oda ágyába, a háttérbe, nagy igaz-

ságot adva képeinek ezzel a reális mozzanattal. A Murillo-képeket névtelenül is föl tudnám ismerni egy művészi sajátosságukról: ő vásznain rézsútosan eső fénysávba helyezi el főalakjait s kétfelől tompább és sötétebb szárnyakat hagy jelenetének; így a színsugárzással egyszerre odaragadja szemünket, ahol képeinek a lelke vibrál. A Rembrandt fogásának mintegy nőies mása ez.

Nem ismertem még, de nagyon megszerettem Jordaens-et, aki az életkedvnek teletorkú hirdetője. Egy lakmározó társasága megszólít bennünket s egész hallhatóan zajong, kacag és kiabál. Egészséges, rubensi kövérségű testeket fest; mintha az ó-kor bakhánsait öltöztetné középkori köntösbe. Shakespeare hősei tudnak ilyen gondtalanul, széles, öblös torokkal kacagni. Négy evangélistája közül a legöregebbiknek mindig hallottam recsegő, rozsdás hangját. Általában a hangokat, a beszédzajt tudja megérezkíteni ez az ember, vásznon. „A király iszik” képen van egy háttal ülő s fejét ránk fordító nőalakja; oly kedves, mint amilyennek a feleségemet álmodtam huszonnégy éves koromban. (Óh, szép Ilonkám, sugár lányom! Csaknem tud elmúlni az elmúlhatatlan . . .)

Jordaens mestere volt Rubensnek, de Rubens nem tanult tőle természetes igazságot. Rubens az eleven reneszánsz: erő, egészség, pompa, csupa selyem és bársony; csak a vad-ság hiányzik belőle. Árnyékot nem lát, neki minden ragyog: az emberi bőr, a ruhák, a föld, a levegő. Az elmúlást apothozisnak képzelel s összeköti az eget a földdel; istenek, angyalok, szatírok, najádok, emberek, állatok boldog vegyülésben szeretkeznek az ő világában. Kis kölyökangyalai alig tudnak lépni a kövérségtől; najádjainak combján, csípőjén fodrot vet az eleven hús; vörös pofájú, kacagó tritonjai szét-pattanásig fújják a kagylókürtöt Medicei Mária és IV. Henrik lakodalmán. Még Szent Péter és Jézus is segédkezik egyszer ebben a királyi játékban. Bizonyos, hogy a derék Rubens

jól táplálkozott, szerette és festette a húst. Demokrata lélek elkéséredéssel áll az ő vásznai előtt.

Rembrandt az én mesterem, a merész, a komor, az erős. Csontig művész; aki meg meri festeni a nyüzött ökröt és Máté evangélistát, egy ecsettel. Gyönyörű igazság ez a fej; a gondolkozásnak és az ihletettségnek apró istenei szinte kiülnek a hatalmas, ráncos arcra; látom, hogy suhannak a gondolatok, ezek a fényes madarak, agyvelejéből a kezébe, hogy lerajzolja halavány határvonalait a durva papíron. Háta mögött egy szőke angyalfiú súgja neki, mit kell írnia. Nagyszerű: így testesíteni az *Ént*, két alakban. Rembrandt híres fény- és árnyék elosztása diadalát üli az „Olvasó remete” és az „Emmausi tanítványok” képén. Az arcokra szeret fényt vetni, hogy az ő Röntgen-sugarával bevilágítson a lélekbe. Nagy sötétségből kirémlő kis fény: ez a mi egész életünk.

Van Dyck arcképein különösen a szemek élnek; kedves, okos gyermekfejeket fest, azért is szeretem. Fra Bartolommeo színei négyszáz év múltán is olyan elevenek, hogy kétségbe kell vonnom eredetiségét. Veronese semmit sem ér; óriási vásznan száznál több bábember hentereg, ül, áll, lélektelenül. Mintha csak vásári komédiáknak lett volna hívatott piktora. Annál rejtelmesebb Lionardo da Vinci; bronzbarnás, aranyos sárgás testszíneinek nem lelem mását; Olaszország déli napja patinazza be ilyenné az emberi bőrt. Keresztelő Szent Jánosa csodálatos arc: női fej, Évái mosolygású száj, férfiasan mindentudó tekintet, lappangó érzékiség; babonás fénnel villan elő a háttér sötétségéből. Giocondájának a mosolyát nem tudja elfelejteni, aki valaha látta. Egy hölgy másolni akarta, de gyászfátyolos özvegyet szomorított belőle.

Egész véletlenül bukkantunk rá egy rejtett sorteremben a Correggio, Michelangelo, Lippi, Raffaello, da Vinci gyönyörű rajzaira. Szinte nagyobbak a vonalban, mint a színben. Fél-

szemmel bepillantottunk itt műhelyükbe s megtanultuk, hogy öntudatlan művész soha nem élt a világon, mert a művészet maga az öntudat. Ismertek minden fogást, megolvasták az emberi testnek minden ízét és biztos kézzel vonalba szedték. Michelangelo meztelenül rajzolta meg vázlatán alakjait, azután öltöztette fel őket. A mai festők inkább a ruhát látják; a sovány karok és bütykös lábszárak jótékonyan enyésznek el a vasalt kabátujjban és nadrágszárban.

A XIV. Lajos korabeli francia szobrászok csupa részlet-cifrázó, édeskésen mesterkedő kőfaragók. Szeretik a klasszikus mithológiát, odamenekülnek tárgyakért. Krotoni Miiont hárman is megmintázzák; mosolyogni való bravúrt fejtenek ki a támadó oroslán teste csavarodásában s a szegény Milon ordításának hangtalan megmárványításában. Másutt Prometheus jajgat, mint a fába szorult féreg; a nyájas szemlélő látja szegénynek kicsüngő máját és művészileg elborzadhat. Sok kiabáló cifra márványtömb, kirovátkolt kődarab, ahogy \ Kölcey mondaná. Az Élet még aluszik a jövők méhében. A XVIII. századbeliék azért már keresik a Szépet, a klasszikus nyugalmat; Zephyrost és Psychet, Nisust és Euryalust, Mercuriust és Heraklest faragják, szépen, simán, szinte etiquette-szerűen, jórészt göndör pofaszakállal és kecses ajkbiggyesz-téssel. Houdon már látta az élő testet; tudja éreztetni kis mellszobrain Voltaireben, Mirabeauban, Buffonban, Franklinban az embert, az Egyént; nem pózol, nem kecseskedik, mint a többiek. Nagyon szép a Ramey Napóleonja; cézári hermelinpalást omlik le róla, rómaiás fejét koszorú övezi, kezében kormánybotot tart. Egyszerű, nemes, mint a kő, melyből kitamadott; a tiszta fehér márvány emeli fönséget. Canovának is van két páros szobra: Amor; és Psyche világ-hírű, de nekem nem imponál, olyan édeskés, mintha fehér-cukorból nyalta volna ki az öreg.

Annál jobban rám kiáltott a Dávid mintázta roppant

Arago-fej; úgy néz az emberre, mintha apját gyilkoltam volna meg. A Rude utikai Catója másolat, reconstructio, de remek fej, az bizonyos. Pradier Psycheje kedves, lányos, ahogy karján megfogja a pillangót; de a lábát göngyölő ruha fölösleges, mert azt nem takarja, amit kellene; a milói Vénusz szobrása természetesebben gondolkozott. Duret rögtönző énekesének az arcában, nevető szemében, figyelmeztetőre pattant ujja-állásában benne van a párisi Guignol huncut szellemessége; eleven, beszédes, mint egy kacagó modern Bacchus. Foyarier Spartacusa előtt sokáig álltam; egy kitörőieiben levő dráma az egész alak; vad erő, korlát-szakítás, szabadságimádás lobog oroszlánszemében. Soha ilyen gyilkos-fenséges szemeket még nem láttam. Nemes, de rettenetes, mint az ugrásra ajzódott, megtámadott fenevad. Carpeaux már talpig művész; fekete bronzba gyúrta ki Ugolinóját, úgy, hogy a Dante poklának egész iszonyatossága sötétlik rajta. Már nem is földi fájdalomában szájába feszített ujjait rájga; fiai körülte fonódva vergődnek. Új Laokoon-csoport.

Szeretem azt a művészt, aki az Erőt köti eleven formákba. Azért is sovárgok Olaszországba, hogy a jupiteri Michelangelót lelkéig megismerhessem. Itt csak két rabszolgája van: a Haldokló és a Lázadó. A Haldokló kisszerű, bár Rodin mester körülbelől innen lopta el a félöntudat homályosságának kifejezését a tagok játékában. Annál hatalmasabb a Lázadó, akinek rohamra feszült óriás testébe belemarnak a lekötő szíjjak; az elnyomással viaskodó örök Ember ez; én magam, rokonom, atyám. A kifaragott alak hozzá van nőve a nyers márványhoz, amelyből kifejlett; látni bölcsőjét, látni koporsóját. Shakespeare tudna hozzá kísérő sorokat írni döngő szavakból.

Roppant levertség vesz rajtam erőt, mikor kilépek a Louvre kapuján. Mindig a szép álmokból ébredés fakó bánata bánt, mert rendszeren hazagondolok. Látom Debrecent,

a szürkét, a porosat, a nagyevőt, a kismérőt, a csúnyát. Az én hazámat. Határtalan messzeségből komolyodik rám nagy fehér temploma, vörös tornya; nem tehetek róla: gatyaszáros kövér civist rajzol a képzeletembe, áll és vár, áll és vár, nem mond, nem gondol semmit. Pusztá falainak hidegsége megborzongat ennyiről is. Vájjon megbántanánk mi azzal Istent, vagy Kálvin Jánost, ha remek festményekkel színesítenénk az avatag szürkeséget? A művészetnek hatalmasabb az ereje, mint a reformátorok hitének és a császárok fegyverének. Oh, én kicsiny hazám, fakó hazám, milyen gyönyörűnek tudnálak álmodni — ha szabad volna. De megbántódó, komor arcok tünedeznek föl az Alföld ködében-porában; hagyományok vaskapcsos könyvei, törvények hóhérkulcs-forma paragrafusai, egyházi átkok fekete zápora szakad előreszágulzott gondolatomra, úgy, hogy megverve, megázva, gyalázva menekül vissza hozzám és panaszosan súgja lelkemnek: A magyarok hazájában idestova már álmodni sem szabad, mert az álmoknak nincsenek paragrafusai, illetlen szabadosságukkal a jó rendet és a polgárok békességét megbotránkoztatják. Azért kimondatik, hogy az álmodók fölébresztessenek és józanságra sarkantyúztassanak . . .

A Világ reng, csillagok hullanak; de az én hazámban minden úgy van jól, ahogy van.

XII.

Parisra mostanában őszi, borongós napok járnak. Aladárt eszi érte a halálos mérég, engemet pedig Vörösmartyas melancholiába ringat. Kiülök a Tuileriák kerjébe, Paris szívének a közepébe, nézem a fátyolos eget magambarogyva, gondolatlanul. A Louvre szétfutó szárnyépületei körülkarolnak, mint egy rám vigyázó komor nagy isten karjai. A felhők esőcsepptelenül is leszűrődnek egészen homlokomig. Fehéres szürke köd lebeg a Nagy Hadsereg útja fölött; talán

az Oroszország havában elveszett franciák lelke jön rajta vissza zsúfolt hadmenetben, hogy halálában is sorakozzék aranykupolás sírban nyugvó Császára mellé. A múló módon főlrémlő Eiffel-torony talán óriási zászlótartójuk; acélsisakos feje az egekbe vész. Franciaországba a Múlt vissza-visszajár, kísért; jövők kovászaként dagasztja az időt. Körültem hallható nessel sarjad a fű; a smaragd mezőket kacagó pirossággal, kacérkodó aransárgával, szelíd kékkel és fehér ártatlansággal szegik be Parisnak örökszép virágai. Hűvös szél barangol a Szajna felett; ide-idevág vizes szárnya csapása, nekisodorja a Város proletár verebeit valami fának vagy szobornak. A meztelen márványistenek is dideregnek, fáznak ebben az őszi üzenetben.

Ballagok a Szajna partján hazafelé. Sötétfekete az ijesztő folyam, mint az alvilág Stiksz-patakja. Suhanó hajók nem nyergelik régóta, mert Paris szabadelvű Charonjai sztrájkolnak. Ördögi kacsintással fúródnak szemembe a hidak piros lámpásai, mintha láthatatlan, óriás hetairák sorvasztó kéjben lángot vetett szemei volnának. A vizes aszfalton lámpák és emberek halovány tükörképei reszketnek. Két világ közt haladok én, a harmadik világ.

Órákhosszant elborongok Bernardin-utcai remetebarlangomban is.

Szeretlek, kis fehérfalú szobám, mert misztikus félhomályodban jól lehet álmodozni. Az én istenem a sötétség palástját ölti magára, mikor meglátogat. Itt néhányszor éreztem a lelkeimmel. Kérdeztem tőle: miért vagyunk? hová megyünk? Nem felelt. Parisban már igazán van élet, mégis körbenforgó komédiának tetszik a látó pillanatokban; az emberek faragott báboknak; a nagy csaták komikus berzenkedéseknek. S mikor az ember egy formás testet lát, mégis nekivadul és gyöngyöző szavakkal pergeti ösvágyát: Óh, élni szép, óh, élni jó! Az asszony, az asszony — ez a fér-

fiak istene; a férfi, a férfi — ez az asszonyok mindenhatója. A pap dicséri Istent, hogy fizetést kapjon s elvehesse, aki neki jó; a művész ír, fest, farag, hogy aranyakra váltsa lelkét és hevületekre, örületekre az aranyát; az államférfi bömböl, hadonász, hogy kitartsa az ország s ő pedig a maga kitartottját; a katona töreti magát kis zsoldjáért, hogy vasárnap ölelhessen. Olyan piszkos volna ez az élet, ha nem kellene meghalnunk. De így nagyszerű a sortzáró fekete pont. Az utolsó Ámen.

Nekem az élet se nem pénz, se nem asszony, hanem: álom. Álomok nélkül olyan az élet, mint az: emberi test bőr nélkül; nyúzott undorodás. Mi magyarok összeverődünk délutánokként lakásunkon és álmodunk. Elmondjuk egymásnak álmainkat. Az ügyvédek, orvosok, bankhivatalnokok, más okos emberek karriernek mondják az ilyen álomlátásokat. A kis Mezei húsz esztendő s lelkével a Sorbonne jogtanárának álmodja magát; új titkait veri föl a jog rettentően szövevényes birodalmának és más oldalról kezdi megközelíteni a soha nem élt Igazságot. Bodor Aladár egy újonnan született Várost álmodik a Tisza partjára; minden palotája magyar stílusban épül, minden lakója törülmetszett fajmagyar. Csak magyar nadrágban lehet járni, magyar pipát lehet szívni, magyarul szabad káromkodni. Magyarok benne a kutyák, a rucák, a pocsolyák; magyarok fölötté a váltók és a csillagok. Magyar az élet, mert nem kell dolgoznia senkinek; csak eszünk, iszunk, alszunk és szaporodunk, míg harminc millióra nem rúgunk. Akkor kirántjuk szablyánkat és egy-három, meghódítjuk újra a világot. Loránd úrnak, a szatírfejűnek, gyermekes álmai vannak: szereíné, ha az isten olyan új testtel ruházná fel, hogy ezer asszonyt ölelhetne egyszerre; ötszáz színdarabot írna harminc éves korára s elnyerné a francia becsületrend piros szalagját, amit szegény Bernhard Sári sehogysem tudott megkaparítani magának. Az én álmom kicsit

őrületes, bár van benne rendszer: újonnan szeretnék születni és szebbnek a belvederi Apollónál; hatvan esztendő t élnek! egészségben, sasszemeim volnának, ércszívem, Napoleon akaratom; huszonöt eposzt, száz Ibseni drámát és három kötet lírai verset hagynék nemzetemnek. Szerelmes volna belém egy hunfalvi sugár leány, tizenkét gyermekem születnék s a szobromat már életemben fölállítaná hálás nemzetem Kartutca sarkán vagy a Nagyerdő mélyében, egy örökké csobogó forrás tövéénél.

Az északi sarkvidéket megjárt vas Nansen mondja: „Mit is érne életünk, ha álmaink nem volnának?”

A francia nép nem álmodozó faj. Egész nap az utcán van; kiabál, pénzt keres és kacag. A párisi utcai zöldségaruló asszonyok úgy ordítanak, hogy a legflegmatikusabb debreceni talyigásló is megbokrosodna tőle. Az egyfogatú berkocsisok csengőt kötnek paripájuk nyakába, hogy útközben el ne szunnyadjanak a hosszú boulevardokon s legyen halotti csengője is az elgázoltaknak. Apró baromfi népet nem ismer elevenül a párisi ember; azért ruca- vagy libahanggal látja el automobiljának és biciklijének a töfögőjét, hogy kedves csalódásba ringassa magát. Sőt némelyek kakaskukorékolással vágtatnak át az utcakeresztezéseken. Az omnibusz-kocsik kalauzai, a villamosok ellenőrjei gyermeksípokkal sípolnak állást vagy megindulást. Ez olyan furcsa volt nekem, hogy mindig egy nagy gyermektartományban képzeltem magamat, ahol minden csak játékból megy. Szeretem és bámulom Paris zaját, elevenségét, kocsihadjáratát; csak egyet gyűlölök benne: roppant mammutjait, azokat az emeletes, félméter széles kerekű autóbuszokat, amelyek szinte öntudatos lények képében bömbölnek, dübörögnek a filigrán kocsik és villamosok tömegeiben; ha rettentő talpát ráteszi valamelyikönk nyakára, véres pocsolja marad utánunk. Ezek a gépmammutok nem illenek a mindenben kecsességet kereső Paris boulevardjaira.

Mintha egy páncélba rázott középkori lóhátas lovag száguldozna lüszterkabátos vagy teniszruhás urak közt.

A francia imetten is, álmában is örökké fecseg. A párisi kereskedő ezt a mondatot: Jónapot uram, mi tetszik? legrovidebben így mondja el: „Jónapot uram, jónapot! Igen örvendek, hogy megrázhatom a kezét. Nézzen körül üzletében és bámuljon. Ha valamivel szolgálhatok, a legboldogabb embere ön lesz a világnak. Minden darab egy franc és ötven centime; ez itt három franc, ez kettő ötven, ez öt frank és hat sou. Kérem, nyitva áll a szívem, a pénztárcám és a kezem. Voilà!” És csakugyan nyitja a tárcáját, nyújtja a markát, hogy elhelyezze a kinevetett la barbe pénzét. Gyermek, a francia, de huncut, kotnyeles és pénztimádó gyermek.

A Szajnaparti ódonkönyvek árulásában a párisi francia spontán betűszeretete, régiségkedvelése a legérdekesebb. Ezek a verőfényben sárgult ócskaságok, a maguk szerény kikiáltási árával, felejthetetlen „borzas kecskéi” a fekete folyamnak.¹ Három-négy ország diáksága és régiségbúvára ödöng a végeszakadatlan vasládator mentén, napkeltétől napáldozatáig; nem azért, hogy vásároljon, csak azért, hogy bámuljon, forgassa a könyveket. A könyvek gazdái vagy gazdasszonyai, ezek a nyugodt, pápaszemes őrüllők, kis zsölyeszékükbe temetkezve, szoborszerű mozdulatlansággal várják a jó szerencsét; kivetették a legnemesebb hálót, hogy megfogják a legnemesebb halakat. Nem féltik portékájukat ragadós kezű sehonnaiaktól, mert itt nem szokás lopni; valami hallgatag törvény szabályozza a világ túlsó hátáról idesodort japánokat, négereket is a tulajdon tiszteletben tartására. Itt vettem meg Tolsztoj Kreutzer-szonatáját, hogy megtanuljak rajta franciául. Jókainak

¹ Egy magyar a Verlaine versebeli „affreux bouquins”-t (= ropant ócska könyvek) „borzas kecskék”nek fordította. Testvérem az értelem hóhérolásában.

a „Petki Farkas leányai”-t is fölfedeztük kis gyémántkiadásban; most Bodor Aladár boldog birtokosa.

Csodálatos egy város ez a Paris. Ha a Cluny-kertben bolyongok: a középkor romantikus lovagvilága borul rám gótikus árkádjaival; sarkantyús csizma döng a lábamon, toledői kard csörömpöl utánam. A Tuileriák kertjéből görögnek látom Parist; verőfényes napokon csupa délszaki derű és színragyogás minden. A nép kint tolong a tereken; zajong, élvez, szeretkezik. A boulevardokon végig aztán a huszadik század zúg dübörgő gépjeivel, munkás pőrölyeivel; a Holnap sápadt emberei köszöntik egymást szemvillanással; az ég füstfelhőbe borult, villamos csengők és panaszos harangok felelgetnek egymásnak. Három egész világ él a Szajna két partján s aszerint váltakozom magam is, amint egyikből a másikba vetődöm.

Van ebben az eleven népben valami rómaiás, valami görögös. Elpuhultság vasakarattal, érzékiség nagy önfeláldozásokkal, művészetimádás pénzsomjúsággal kavarog benne. Az önérzetet neveli már gyermekében s az vele nő; a Gloire neki császársa, istene, ragyogásába öltözik és nem ismer magánál nagyobbat. Nem katonás nemzet, mégis szereti az egyenruhát. Az iskolás gyermekek szíjőves fekete kantusa, az ügyvédek és bírák fehérszegett nyakkendője, sötét palástja, a munkások szemvédős sapkája és bő bársony nadrágja, a kottok kék Trilby-kabátja, az urak feketeszalagos szalmakalapja: már szemre jelöli azt a rendet, hova viselője tartozik. Idegzetük egy fokkal finomabb, mint a mienk s az átörökléssel ezt a felsőséget mindig megtartják. A nemes, okos konzervativizmus pallostartó őrállója a francia nemzeti hagyományoknak; alig vész el belőlük valami, legfőlebb átalakul. A mi magyar ősiséghez ragaszkodásunk lábunkra csavarodó békó, megállít előrementünkben, sőt el is buktat. Mi csak az idegenből vett hatásokat tudjuk átmagyarosítani; régi magyar-ságunk sallangjait elfelejtjük európaivá finomítani.

Sokat elnéztem, hogy úsztatja kis játékhajóját a párisi gyermek a luxemburgi kert tavában. Fehér és piros vitorlás liliputi gályák hasítják a vizet; a hajótulajdonos hasra veti magát a tó gátján, műértő szemmel kíséri a változó széllal jobbra vagy balra kanyarodó hajó futását. A tengeren is terjeszkedő francia nemzet hódító ösztöne vibrál ezekben a játszó gyermekekben; lelkük legfogékonyabb korszakát vitorlás gályák, ismeretlen országok, végtelen vizeket legyőző előretörések színezik sejtelmekkel, álmokkal, hogy majd felnőtt emberekként valóra váltsák. Technikai készséget játszanak be idegrendszerükbe már gyermeki fővel. A magyar fiú játékában is ott tombol fájának ereje, hajlama: a lovaglás, a lóval bánás kiirthatatlan szenvedélye és a katonásdi.-A magyar fiú huszárnak álmodja magát, mikor nadrágja még hátulgombolós, mikor nyelve még belga. Komoly intelem szól hozzánk kis embe-reink játékából: a mi életfentartó hatalmunk még mindig csak a kar és a kard. Szomorú. Mert az élet hovatovább a szellemi erőkre veti egész súlyát; a kar elejti a kardot abban az új világcsatában, melyet a fajok éles szabályák helyett éles ésszel vívnek a technikai tökéletességek századában.

Franciaország manapság meglehetősen izgalmas tempóban viszi zászlaját Europa homloka előtt. Az örökké fenyegető szociális forradalom réme kísért itt is, mióta Vigneux-ben és Villeneuve-ben katonafegyverek ropogtak és polgárvér ömölt. A vendéglőkben munkások tárgyalják az eseményeket, kárhoztatják a fene Clemenceaut s azzal fenyegetik, hogy kirántják a bársonyszéket alóla. Két párisi magyar munkás kakaskodott az elvtársak joga mellett és ellen. „Önök csak akkor kiabálnak, ha üres a hasuk!” — vágta oda az antiszociálista a szociálistának. „Azért kiabálunk, hogy ne legyen üres” — felelt a másik. „Ha mindenki olyan volna, mint maguk, ezóta kalodába tettek volna bennünket és pénzért mutogatnának”. Valahonnan a Marseillaise-t csapta felénk az ingerkedő szél; a

köpönyeges rendőr fülelve állt haptákat az utcasarkon. A köztársaság oszlopai rengenek; ezt is megunták már a nadrágosok, a nadrágtalanok. A felséges Nép akaratát különösen a nyilvános pissoire-ok falán lehet olvasni: „A bas la république!” „Falliéres a mort!”

Mi magyarok, akik ittunk valamennyit a Tudás vizéből, bántóan szomorúak vagyunk a vidor francia mellett. Mintha még nem tudnánk igazán örülni az életnek. A mi sírvavígadásunk a tehetetlenség óráiban felzokogó magunkfelejtkezés, öntudatunk lefojtása a bérelt jókedv borába. A francia nem bánatfelejtésül iszik és kacag, hanem az Életért, a kacagásért magáért. Az *élet* rettenetesen szomorú; minden művészetnek az volna a célja, hogy elverje lelkünkről ezt az örökölt felleget j A párisi könnyelműségben sok a művészet, az élni tudás művészete. Okos ember, ha nem vezető, azt mondja: akár futok, akár ballagok, akár sírok, akár kacagok, az örök Mindennek mindegy; de nekem jobb a kacagás, mint a zokogás, azért inkább kacagok. Csakhogy vannak bolond emberek, akik nem magukért, hanem mindenkiért sírnak vagy nevetnek; ezek a nagy hangfogók elnyúnek a szakadatlan rezgésben, zöngésben s a mindennapi hangok fakó megvetéssel rúgják reájuk a köszönetet; ekkor szomorognak a bolondok még magukért is. Ez a nagy kiáltók tábora harsonázza keserűség völgyének a világot, az életet. Sokan azután utánok vonítják a halálsírmokat. Legigazabb ember a nevető ember, mert nyomorúságunk époly komikus, mint garral hősködésünk vagy majmos jókedvünk. A kacagás édesebb, mint a csók, boidogítóbb, mint a vallás; virágos mezőkön sétáltatja lelkünket, szent harmóniába rengeti el megfáradt idegeinket. A kacagok a boldogok, mert olyanok, mint a gyermekek. Az Elmúlás fekete angyalát nagyobb arcucsapással nem illehetjük, mintha szemébe kacagunk. Aki sokat nevetett, jól élt. A bánat korporsószagú, kiszívja akaratunkat és megutáltatja az életet.

Jaj istenem, ha én is tudnék valaha lelkemből kacagni!
Be jó volna.

Paris, ez az új Athén, a gaminségek, a kedves huncutságok hazája. Sok benne az íjúság, tele van kölyökművészekkel, diákokkal, leányokkal, azért olyan bolondos és boldog. A vénebb rókák kegyetlenül ugratják a zöld jövevényeket. Először elbódítják fejét az utcák rohanó zajával, azután vörös borral becsípetik és kezdik mutogatni nekik Paris nevezetéseit. Egy öreg pincért félóráig bámultatnak velők, mint Anatole Francét; körültáncoltatják őket a Vendome-oszlop körüli fényes délben; bemutatják egy iszákos munkásnak: Verlaine-nek; felviszik a tobogánra, ahol megindul velők a föld; a Montmartre-on, az apache-ok Bakonyában, összebeszélés szerint éjfélkor megrohanja őket egy álarcos ismerősük s elszedi minden pénzét a megrémült barbárnak: másnap aztán belőle vendégelik meg, jó gall tréfával. Egy sikerült ötlet felér itt egy öltözet ruhával. Óh, Parisban remek világ jár! Kővérek a macskák, pocakosok az ügyvédek s még az igáslovak is szalmakalaposan sétálnak.

XIII.

Nem vagyok babonás, de a képzeletem olyan ördögi, h gy mozgó árnyékban kísértő alakot, lámpafénynél pattogó fekete koboldokat, holdvilágos éjszakán ezüst esőhullást, kis névtelen neszben orgyilkos tör szisszenését dobja be feszült érzékeim tavába. Rémes mesék, rejtelmes szindarabok ráfeküsznek lelkemre napokig, mint a lidércnyomás. Egy pénteki napom Parisban is a rejtelmek és borzongások napja volt.

Már délután találkoztam egy üres halotti kocsival; század katonaság marsolt utána díszben, két koszorút és díszlövésre szánt patronokat vittek harcát megharcolt bajtársuknak. Milyen szomorú Parisban az ilyen halotti menet. Jaj annak, akit Paris temet el! Vagy örökké háborgatják a

hálás utódok, vagy kitörlik emlékezetükből nevét még az angyalok is.

Estefelé Aladárt megszállta a versírási szent örület; rám parancsolt, hogy egy órahosszáig ne merjem háborgatni. Jó. Kimentem a luxemburgi kertbe. Téveteg ösztönöm besodort egészen ultima Thule-ig; oda, hol sűrűn összehajló lombok alatt szerelmes párok tapadnak egymáshoz mindentfelejtő boldogsággal. Kiválasztottam egy magános, elhagyott padot s hanyatt terülve rá merengettem, feloszolva a sötét-szürke Csöndességben. Az Alkonyat világotbeborító szárnyú madara szállt, szállt alá, reánk, a lombokra, a Városra. Már abban az édességes magamfelejtkezésben ringatóztam, mikor nincs gondolatom, nincs határozott öntudatom, csak az ösztönöm él homályos életet . . . egyszerre fütty, sípszó jajdul föl kétfelől s két paprikanadrágos katona bukkan rám, meg egy öreg, Flambeau-forma őrmester. Elkezdenek beszélni, integetni, mutogatni; nem értettem semmit, csak tudtam, hogy mennem kell. Közrefogtak és kísértek katonásan. Nagyon megijedtem. Azt gondoltam: a katonaság razziát tart s most engemet is megcsíptek az apacheokkal. Oh, én büntetlen előéletem, kiálts vétót e kimosott katonafülekbe! Szerettem volna igazolni magamat, de gyermekes ijedtemben sehogysem jutott eszembe a „katona” szó franciául. Valami rettenetes képzet-társulással emlékezetembe ront egyszer Napoleon és a Grand Armée katonás képzete s elkezdtem hebegni: „Pardon, monsieur Grand Armée, j'oublie, quelle direction est la porte...” A többi nem tudott kijönni belőlem. A katonák beszéltek, én hallgattam, de mentünk mindaketten. Sötét volt, a luxemburgi kert lélektelen. Lelkem előtt gyűjtő fogház, rongyalakok, lobogó gyertyák és rendőr kardok szegdelik a levegőt. Nekem ugyan megesett. Egyszer csak arra ocsúdok fel rémültömből, hogy kint vagyok a kapun, előttem az Odeon, hátam megett senki. A katonák elmaradtak. Udvariasságból kikísérik az el-

felejtkezett barbárokat, hogy be ne zárják őket éjszakára. Rösteltem mucsai voltomat. Ha megtudnák, hogy okleveles tanár vagyok! Csak el ne árult volna már a pápaszemem. Tisztán hallottam, hogy a luxemburgi szobrok halk kacagással kacagtak utánam.

Az egy óra letelt, bezörgettem Aladárhoz. A vers már kész volt, bepólyázva hevert, mint a ma született gyerek; a fiúk épen dédelgették a körülményekhez képest jó kondícióban levő szülőt. Én kettőt-hármat ikrezek, ha rám süt a nap, Aladár beéri eggyel. A Szajnáat énekelte az új vers, sőtéten, komoran, titokzatos forrongással. Arra lelkesíti nagy társam ezt a piszkos folyamatot, hogy ömöljön bele az ő rémséges szívébe, szorítsa ki belőle a Tiszát és mossa át mocsaras magyarságát világvárosias franciává. A hideg verejték gyöngyözött rólam. Ez az ember vagy örült, vagy romantikus; kész volna keresztülbocsátani magán a Szajnáat minden szennyével, minden pöffedt halottjával, csakhogy kulturábbá öblögesse kárhözatos vérét. Legyen neki az ő kívánsága szerint. Ez a vers, a fekete-borzalmas Szajna révén, rejtelmes képeket vert föl képzeletünkben. Aladár egy erdélyországi rémhistóriát regélt el izgató zöngésű hangján; bezárt és teitlen kapott szerelmesekről, vértivó oláh hangokról, fejszéről, pislogó mécsesről, vasdorongokról volt benne szó. A hideg szelíden rázott bennünket. Mécsesünk halványan pislogott, mint Brutusé a Caesar szellemének jelenésekor; kis hotel-szobánk reves bútorai babonásan meg-megpattantak . . . kint, a szűk udvaron, ébredező denevérek kezdtek vissongani. Hogy teljes legyen a Balzaci rejtelmekkel csodás diáktanya: valahonnan, a földből vagy az ágy alól, csak előterem egy roppant ordas macska; felugrik az Aladár ágyára, villódzó zöld rémszemét bekapcsolja szemünkbe s néz. Ha ez nem valami elátkozott lélek: nincs isten a Szent István bazilikának a szentélyében sem. Törös bot volt épen a kezemben,

kirántom a gyilkot, hogy beledöfjem a kandúralakot öltött boszorkányba — a fiúk rám ordítanak, megkapják kezemet, dermedten szétnézünk: a zöld macska nincs sehol. Elnyelte a föld. Valamelyikönknek vacogni kezd a foga. Iszonyatos csend. A szemközti folyosó börtönablakából titokzatos fény villan át szobánkba. S egyszerre, mint a kárhozat poklában égő lélek jajongó siralma, fölzokog leírhatatlan babonássággal az udvarunkbeli háborodott ismeretlen hármás rémkiáltása: Máji, Máji, Máji... Tovább nincs isten, aki szobánkban tartson bennünket. Ilyen rémületet még nem éltem át debreceni lelkemmel. Égő lámpával kibotorkálunk a hosszú, vaksötét folyosón; füladozva dobbanunk az utcára. Odakint csillagos az ég, hús a levegő; zaj, kiabálás, lámpafény, élet! Hála istennek, idekint már emberek is vannak.

De azért nem tudtunk szabadulni huszadik századbeli létünkre sem a kísértetek nyomásától. A komor Notre Dame körül tébolyogtunk éjfélutánig; az ijesztően fekete Szajna halottjai táncoltak sápadtan a levegőben. Előttünk a bezárt, gyilkosan néma Morgue, a névtelen halottak iszonyatos, hullaszagú kamarája. Hiába kacag, vihorász távolról hegedűszó, ittas kurjongás: a mi éjszakánkat megrontás érte. Tegnap én Parist nevető gyermekek játékpalotájának láttam, minden fényes és márványfehér volt benne; ma: Walpurgis-éjszakáját ülök komor, gőzölgő fekete üstjében a világ minden poklából ideszabadult boszorkányok. Rémek, koboldok, márványfejű emberek, zörgő csontvázak vágatnak a levegőben. Távolban úgy nyög és jajgat valami láthatatlan tábor, hogy a Sainte Germain faburkolata kilométereken reng belé és keresztül-kasúl repedez. Elüti az éjfelet a Sainte Geneviève groieszk tornyában. Menjünk aludni, emberek. Kifáradva loholunk végig a Rue Monge-on. Koromsötétnek látszik a fellegtelen ég is. Egyszerre zöldfényű sugárvonal hasítja át felettünk a halott magasságot; egy nagy hullócsillag zuhant le

sziporkázva Paris rejtelseibe. Úgy rémlett, mintha a Szajna nyelte volna magába rakétás, bolondító sisterséggel. Pokoli felkiáltó jele ennek az emlékezetes éjszakának.

XIV.

Most már kezd fájni az a gondolat, hogy Parist nem-sokára itt kell hagynom. Nem tudtam, milyen nagy igazság ez: a megszokás rabjai vagyunk. Ha húsz esztendőt itt él-nék, talán elfelejteném a nyelvemet is. Harminc napja se ver párisi verőfény, máris franciássá vedlettem. A tegnapot nem bánom, a mát üstökén fogom, a holnap közömbös. Más tisztítja a cipőmet, felszolgálják az ebédet, bort is iszom, kapupénzt sem kell fizetnem — óh, szegény Gábor, soha-sem voltál te ilyen nagy úr! Odahaza pókhálós, esztendő-sporos rezidenciámban öl az élet, bárdolatlan rokonság ingerel, utcai gyermekek lármája betegít, silány eledel koplaltat, pénztelenség tesz rabszolgává, ostobaság ugat rám, paraszt gőg hóhérol, pusztába kiáltó szava vagyok kis hazámnak. Parisban legalább nagynak merem álmodni magamat. Királyi göggel vonulok végig a Tuileriák kertjén, a Nagy Hadsereg útján; sokszor úgy tetszik: Napoleon imperátori sapkája bontja fejemet, szürke köpönyege símúl derekamra, bíbor nyerge ringat császári selymében, fehér paripája táncol alattam. Parasztos, semmitmondó fejem királyivá szépül; a melosi Vénusz leszáll értem talapatáról, karja csodás módon kinő, piros virágkoszorút és zöid borostyánt tart, hogy megkoszo-rúzza arany-abronccsal koronás fejemet. Paris kék ege angyal-szemekkel nevet rám; ezer harsonás fújja felhőket csapkodó diadalmi himnuszomat; utánam Franciaország fiatalsága dísz-ben; a kerek világ kilódul az országok kapujába és néma bámulattal köszönt. A jeruzsálemi király diadalmenete óta nem tartott ilyen bevonulást embernek fia még soha.

... A kavics megzörren lyukas talpú cipőm alatt; gyűrött nadrágom kopástól csillog szomorúan; egyetlen téli-nyári kabátom poros vállát pedig lepecsételi a luxemburgi-kert néhány tréfás verebe. Paris kacag barbár esetlenségemen — és én Napoleon fiának álmodom magamat.

Aladárral csatangolunk alkonyatonként a Szajnaparton. Nagy társamnak örökös összeütközései vannak francia biciklistákkal; már vagy három nekiment, kettő egyszerűen felfordult, a harmadik agyrázkódást is szenvedhetett, mert tenyerébe szorítva vitte fejét. Aladár csak lepislant rajok a magasból és áll rendületlenül, mint az Eiffel-torony. Vidám párisi legények meg szokták éljenezni magasságáért a boulevardokon; apró szalmaözvegyek pedig sóvárogva néznek föl reá. Meg tudnám jósolni, hogy ezt az embert asszonyok teszik tönkre. De ugyan melyikönket nem? Bodor Aladár ravasz is, romantikus is, poéta is, him is, mind erős súly az asszonyok mérőjén. Ravasz, mert nem odavág, ahová néz és többet mond, mint amennyit hisz, vagy kevesebbet. Romantikus, mert előtte nincs polgári korlát, keresztüllép az emberek és szomorú bolondságokon köszörüli mértéktelen lelkét. Sokszor eleven vezércikknek látom, aki egyenlő dörgedelemmel harsog a pálinkafőzésről, Shakespeare öröklő hatásáról, Jézus Krisztusról és Bot Nagy Jánosról. Van benne valami verkli-tulajdonság; ha megindítják: kész a ráigazított nótát fújni éjben és viharban egyaránt. Magyarország] jövőjében. úgy hisz, mint én a magaméban; különösen ezért szeretem. Legtöbbre becsülöm költő voltáért, mert azt dalolja, amit élt. Nem tudom, mivé gyúrná Paris az ő nyugtalan lelkét; most még olyan a költészete, mintha vaspöröllal vernének faburkolatot: döng, súlya van, zeneiség és szín nélkül. Ha rám bíznák szobrának a megmintázását: vagy vasmén nyeregébe zörrenteném és kétélű pallost adnék a kezébe, vagy gyalogositánám rettentő lovagcsizmákba, targoncakerék nagy

sarkantyúkat penderítve a sarkára; fejébe sárgaréz koronát nyomnék, vállára olyan lantot akasztanék, amelynek húrjain észak Orkánja bírna csak pengetni dalt. Úgy veszem észre: Madách és Vajda komor lírája hatott rá; benne sincs semmi kedély, semmi szivárványossága a képzeletnek. Hegyek és völgyek, ködök és vizek, kék ég nélkül, virágok nélkül. Bodor Aladár költészetéről talán öt-hat kis gyermek oszlatná el a ködöt s egy lány női kéz halkabb, dallamosabb melódiákra hangolná gordonkaszavú hegedűjét. Hazám leányai, a magyar költészet szent nevében hajoljatok hozzá és szeresétek! De ne nagyon, mert akkor vége.

Mikor borunk van, irodalmi estéket csapunk. Loránd úrék számoszi piros nektárt kerítették valahonnan s azt ittuk és ittunk magunknak tüzet és rettenetet. Két társunk hamarosan ágybahanyatlott, Ady Endre fekete-kék tónusú dalaival altattam el őket. De Bodor Aladárt meg engemet nekidühített az alkohol, majdhogy földhöz nem csapkodtuk poharunkat és egymást. Ritkán iszom, de rosszul iszom. Az én mámorom olyan, mint a villámlás, vagy ő vág engemet föbe, vagy én másokat. Most szegény Napóleont kapartuk ki dicsősége pólyájából és vagdaltuk gerjedező haraggal egymáshoz. Sivata, bömbölő társam, Aladár, azt merte állítani, hogy Napoleon kis semmi volt, középszerű barbár lélek, akihez Atilla olyan, mint hangyához az oroszlán. Keservesen rosszul esett hősömnek ez a legyalázása, mert én szeretem Napóleont. Megindult hát a szavak zápora és paskoltuk egymást érveinknek kiapadhatatlan zuhatagával. Az álomra hajló Paris furcsán nézhetett ránk, mert hús szelével meg-megzörgette ablakunkat, hogy csendesebben vigadjunk. Két magyar nem nyugszik, míg egymást meg nem ette; én is fölhalámoltam Aladárt, ő is engemet; mindaketten győztünk derekbeadás nélkül. Aladárral különben bekötött szemmel járás a vitatkozás, mert egyszer megvallotta, hogy ő azt is bebizonyítja,

amit maga sem hisz. Ilyenformán tett ezen a számoszi bortól viharos estén is.

Paris úri vágyakat költ a legparasztabb ember fiában is. Nemcsak én vagyok így vele. Bodor Aladár, aki Magyarországon földosztó demokrata tragédiában siratja népe pusztultát s maga is a világmegváltó szocializmus két méteres katonája: itt verset ír a Medicei Mária selyem ágyáról, isteníti a királynők szerelmét, az úri kéjt, amelyről zubbonyos elvtársaink álmodni sem tudnak. Lesajnálja a misera plebs contribue.ns-t, mert izzadtságzagú és piszkos a körme. Teremtő isten, mivé lennének itt Barabás Béláék!

Magam is úgy érzem sokszor, én vagyok Paris koronázatlan királya. Feszíték, mint a bécsi kutya a pesti szemétén. Megállok napáldozta után a Pont des Arts-on, ahonnan szívébe látok az én városomnak. Bámulom a szépet, a nagyot, a kedvest, a borzalmast, a misztikust. Alattam a Szajna hömpölyög morajtalanul, sötéten, gyilkos közömbösen. A keleti égnek halvány rózsaszínből kékbe átmosódó fátyolos arcát tükrözi vissza fekete acéltükrében és maga is megszépül tőle. Két oldalt öreg platánok komolyzöld gárdasora áll, felettök szürke, óriás paloták karcsú tornyai, kéményszálai merednek az égbe. A zöld lombokon átszikrázik a kigyuló villámfény; izgató reflexe úgy reszket a türemlő sötét hullámokon, mintha aranyport hintettek volna rajok hosszú, fényes vonalakban. Az Ile de France, bokros homlokával, mozdulatlan merengésben néz le a lábát ostromló vízbe. A hidak karcsú ívei még fehérén válnak ki a szürkületből; amint kigyul pirosszemű lámpásuk, a Szajna fekete palástján keskeny vérvonalakat festenek az aranyhímzések mellé. Örökös morajlás, kocsik dübörgése, lovak patkócsattogása, rikkancsok kiáltása, Paris lélekezése távol; suhanó szoknyák zizegése, apró cipők kopogása, eleven pergő beszéd mögöttem, körültem. Nyugaton a leáldozott nap kinthagyta az égre terítve

sárgászöld palástját, amelyet lassan-lassan kísérteties ólom-színűvé fest valami láthatatlan Kéz. Itt már fekete gyászban állanak a paloták, a Louvre tornyai komor tömbök, az ormukra tűzött trikolór sötéten leng, a szomorú égre veti szinte árnyékát. Száll, száll az Éj, egyre alább száll. A parton el-suhanó villamoskocsik olyanok, mintha kivilágított koporsók úsznának az örök sír felé. A Szajna romantikus jelenetet rögtönöz: virágos gálya tűnik föl valamelyik hídja alatt, kékes tűzcsillagok reszketnek a hajón; nincs rajta élő senki, csak egy ravatalon fekvő halott, a márványarcú Hallgatás; halk csobbanással térnek ki előle a habok s úszik a koszorús koporsó le, nyugat felé, mint egy Tennysoni álom... Könnyű a franciának. Tudja magáról, hogy a világnak egyik első, talán legelső nemzete. Amerre büszke ujjá kimutat: az óriás Műveltség arra kezdi lerakni sínpárjait, útpalástoló gránátköveit, ott emel palotákat, farag szobrokat, fest képeket, dalol dalokat, gondol új gondolatokat. Mi köze a franciának másához? Lenézi vagy megveri, kijátsza vagy észre sem veszi. Mintegy örökéletűvé teszi az a hit, hogy a világnak ő az agyveleje; vannak nála hatalmasabb tagok, de ő mozgat, ő lát, ő vezet. Karja talán Oroszország, fegyvere Németország, pénztárosa Angolország. Nagy nemzetek sorsa: a tényezés büszkesége. Nekünk, magyaroknak, sokkai tragikusabb szerep jutott. Ha csodák nem esnek, a mi jövőnk: a nagyszerű Halál. Megettük a kenyerünket, elittuk az eszünket, elvertük a pénzünket, minden további erőfeszítésünk: egy-egy hatalmas lépés a Sír felé. Úgy szeretnék hinni, lelkesíteni, fellegrákokat rakni, de nem tudok, nem tudok! Olyanok vagyunk, mint a halálra jelöltek: fekete bélyeg ég homlokunkon. Nincs Isten, aki könyörüljön rajtunk; egy volt, azt megtagadtuk. Kítátotta ránk száját az új apokalipszis csodája Nyugaton és elnyel. Eltűnünk a föld színéről, mint Sodorna. Nevünk csak úgy rémlik ezredek

után majd vissza, mint egy elfelejtett dal néhány üteme. Magyarok: meghalunk. És élni, élni, élni ezzel a halálos haláltudattal, ahogy mi jobbanlátó magyarok élünk és nem örülni meg vergődésünk hasztalanságában — ez igazán olyan sors, amelyet csak kiválasztott népek juttat a nagy Rendező.

A halál gondolata kicsalt a Pere Lachaise temetőbe... Az élők nem vívnak olyan elkeseredett tusát Parisban egy talpalatnyi földért, mint itt a halottak. Csupa megkövült kegyelet minden, a sivárság grandiozitása üli diadalát. Bartholomé megdöbentő síremléke, az „Aux morts”, egyszerre derékba szakasztja a város lármájából idecsörtető kérkedésünket és elszorult szívvel-szájjal mormoljuk közös sorsunkat: Mind ahhoz járók vagyunk . . . Forró augusztusi délután verte rám tüzét a hőségtől párologó kövek birodalmában. Csak a Csend hideg és nagyszerű. Molière szatirkacagása, Béranger gamin nembánomsága és dalos ajka, Chopin édes melódiákat álmodó lelke. Musset panaszos, nőies siráma — mind, mind egy harmonikus nagy hallgatásba merült. Musset sírjánál kigördült a könny fáradt szememből. Szomorú füz hajlik sírkövére, rávésve a kezdet és vég: Alfa és Omega. Parányi pályát magába záró határkövei életünknek. Egy csomó virág is hervadt a szomorú arcú költő sírján; bizonyosan asszonyi kéz dobta rá. Én nagy nyugtalansággal készülök Földvára, hűvös palotámba; mert tudom, egész életemben nem lesz asszony, aki szívével hozzám hajolna. Ki virágozza majd föl az én síromat Debrecen sivataggá pusztuló temetőjében? Ültetnek-e barátaim akácot, kétszer nyitó akácot poromba?

Temesetek Csokonai mellé, hadd hulljanak rám is levelek, virágok az ő koszorújából. Megérdemlem, nem voltam boldogabb nála.

XV.

A kis luxemburgi múzeum rostáló állomása a Louvreba pályázó képeknek és szobroknak. Különösen a szobrait szeretem, ezeket a megkövült márvány meztelenségeket; a női testnél szebbet úgysem találok s ha nekem már eleven nem adatik: imádom legalább e fehér halottakat. Úgy vagyok velök, mint Pygmaleon Galateával: lelket lehellek beléjük s nekem beszél, piheg a geometriai feszességgel ülő Tanagra, a haját rendező fiatal Reggel testének érzem üde illatát, a kéjjel hanyattfekvő Bacchánszó pedig félig hunyt szemével veri érzékiségemet, úgy, hogy zeng, dobog bele egész alkotmányom. Lehiggaszt és megvigasztal a Rodin márványból kifejlő Gondolata, jövőmre fordítja lelkemet a Chenier halottfőt csókoló Múzsája. Siratom a kétségbeesett Hagart, magamba imádkozom egész hódító báját a gyönyörű Ifjúságnak, aki még nem is sejtí a maga szépségét. Csalogat rejtelmes arcával a fátyolából kibontakozó Természet, szárnyakat ad el-elfáradó fantáziámnak a virágokat ölelő Illúzió s altat az álmodó Álom. Izgatnak, kergetik véretem a himraboló Szirének s a hattyúval ölelkező Léda; fájnak nekem a Gyászolók, hiúságomra emlékeztet a magát víztükörben néző Nympha. Az elevenülő Galatea-szobor a művészi teremtés megfogható példázója: a lelketlen kőben megmozdul a forró gondolat. Elérhetetlen vágyódással kapcsolom szememet a háromszor szép Salammbó szemébe, de nem tudom magamévá nézni. Azután elcsal és megbánkódtat a Rodin márványba szegezett örök Ölelése. Babonás döbbenettel nézem a Heine nagyszerű látomását: a Sphynxet; aki sóvárgó ajkát a művész ajakába forrasztja s csókol bele oly kibírhatatlan csókot, hogy vére hullásával, élete ellobogásával kell megfizetnie. Látjátok feleim a gondolatokban: ez a mi édeskeserű végzetünk.

Felszedem sátorfámat és megyek Parison keresztül vakon, siketen, árnyéktalanul.

Az én két Asszonyom követ ilyenkor. Egyik a szőke, szúzi kis Miriam, másik a fekete, démoni Delila. Az aranyvirágos Reggel, a sötétsillagú Éjszaka. A vágyódó Vágy, a kielégülő Kielégíthetlenség. A két mostoha testvér, aki örökkön-örökké kergeti egymást és soha nem találkozik. Az én Szívem szerelme és az én Testemnek szeretője. Úgy osztozkodnak lelkemen, mint a római katonák Krisztus ruháján; sorsot vetnek rám, szétosztanak és elnyünek. Miriammal álmodom az álmokat, ő nekem az ifjúság és a dicsőség, de beteljesülhetetlenül; Delilával élem a sistergő szerelmeket, o nekem az asszonyiság és a vérvágy, de kielégíthetetlenül. Szőke Miriam meg sem csókolt soha, csak mosolygott rám és meg-meglegyintett aranyhajának fátyolával; barna Delila ölelt és remegett ölemben, ajakamba harapott és betemetett sötét hajának éjszakájába. Amit Miriam ígér, Delila váltja be; de a beváltás mindig hazug: igaz aranyaimért hamis pénzt ad, lángra teszem és ellobbantom. Miriamért gondolkodom minden szépet, minden nagyot, Deliláért teszek minden gyalázatot, minden kicsiséget. Megpróbáltam már erőmnek erejével egyesíteni ezt a viaskodó kettőséget, de nem sikerült. Egyik a Hold, másik a Nap; akkor jön fel az egyik, mikor lemegy a másik. Ez a két asszony az én követő árnyékom, mikor Parison vagy a Világban loholok vakon, siketen, árnyéktalanul.

Élnek ezek az asszonyok? Nekem élnek, másoknak nem. Legalább *úgy* nem élnek, mint a sugár hunfalvi leány, aki egy különös nyáron lángba borított, egy hónapig a reménységek, várások aranycsolnakában ringatott; akihez szerelmes dalokat írtam, akit levélben megkértem, aki már akkor jegyese volt másnak. Ekkor elvesztettem a földi szerelemben a hitemet; hiába kínál Debrecen, csalogat Budapest: az

én szerelmi regényemnek vége. Rábízom magamat az édes véletlenre, elveszem az olcsó virágot, de a szívem társtalan, elég nagy ő maga magának. Az asszony különben is azért szép, mert mi hímek szépnek kiáltjuk; pedig olyan szürke, olyan esendő, olyan üres, olyan haszontalan.

Miért jöttem én Parisba?

Azért, hogy elfelejtsem régi magamat és hogy bocsánatot kérjek a megbántott Heine szellemétől. Ez a találkozás nyugtalanított, egy hónapja keringelek a nagy romantikus sírja körüli s nem mertem még előtte megállni. Most már lepergett az időm, a vizitelés körmömre égett. Kimentem hát lopva, magamban, sírjához osontam mellemet dörömbölő szívvel, lekaptam kalapomat és bámultam. Szegény bolygó zsidó! Olyan szomorúan nézett le rám márvány sírkövére, mintha ő volna a bántó s én a megbántott. A montmartrei temető, a Moulin Rouge mellett, déli verőfényvel próbálta vidámítani, de az árnyék fehéren is árnyék maradt. Megkérdeztem tőle, haragszik-e rám? Szomorúan mosolygott és a sírjára mutatott szemével. A sírján pedig négyhúrú lantot láttam, amelyet babérág övezett; a lant fölött aranypillangó repült — vagy talán a Heine halhatatlan lelke? Nem tudom. A sírhalmon virág volt és koszorú, szabadkőmíves jelvény, egy csomó névjegy és az a nagy hazátlan vers: „Mindenholt isten mennyboltozata borúi rám s az éjszakák csillagai mint halotti lámpák függenek fölöttem”. A Rajnaparton, a Szajnaparton, a pálmák alatt, a tenger mellett, az óceán közepén, mindenhol . . .

Ekkor megértettem a nagy bús ember szememutatását, a szívét, a bocsánatát és keserűen szégyelleni kezdettem magamat. Boldog, bolond Németország, annyi kincsed van, hogyha Goethe mellől kihajítod Heine Henriket, meg sem látszik, föl se tűnik. Heinének mindegy: nyugodtan alszik a csillaglímpásos éjszakában. Kitéptem noteszemből egy lapot

és ezt írtam rá: „Itt járt egyszer Oláh Gábor és bocsánatot kért Heinétől. 1908. augusztus 10”. Ránéztem a márványarcra — s majd elkiáltottam magamat. Mosolygott. De olyan rémséges gúnnyal mosolygott, ahogy csak Heine szatirliké tud nevetni ezen a hiúbolond világon. Menekültem, mint a tetten kapott tolvaj; kalapomat mélyen lehúztam a szememre.

Hogy közeledik a Paristól válás napja, kezd bántani régi hű lelkiismeretem: mivel is számoljak be édes anyámnak? Ha nem viszek innen semmit el sem hiszi, hogy Parisban voltam, jól ismeri kalandozó fantáziámat. Vettem neki egy selyempárnát Libertinél, magamnak meg egy fekete munkás köpenyeget. Majd elmondom neki otthon, hogy megettem huszonöt tányér macaronit, körülbelül 125 méter hosszúságban; megittam harminc és egy néhány liter ásványvizet, kevés bort és valami tejet; elkoptattam a cipőm talpát, kisoványodtam a kabátomból öt centiméternyit, elköltöttem százötven francot és harminc napot. Megtanultam franciául az étlapot és az evőeszközöket; tudom, mit tesz rigioézni, ki az a Guignol, mi az az apache, ki a macrau. Elmondom, hogy a párisi rendőrt a nyavalya töri ezért a mondásért *Mort aux vaches!* (Halál a tehenekre!) A muccsai képű idegenre ezt kell mondani áll-vakarással: *Ca y est la barbe*: Franciául a tyúk is lapul, a zseb is lapos. Végezetül bemutatom neki tíz versemet: valamennyi alá Paris van írva születési helynek. Ha még ekkor sem hiszi a hihetlent, eladlólom neki az Aladártól tanultam Bergerette-t és eltáncolom a *danse macabre*-ot.

Ady Endre megint eljött hozzánk búcsúestére. Bolond egy este volt, bohém egy este volt. A nagy bánatfű felült asztaltrónusára, asszonyos mosolygással koronázta magát a világ első költőjévé, úri göggel sajnálta le a más úton futókat. Ilyenkor meggyűlt keserőség az egész ember. Undorodik a magyarság aljától, pedig maga is magyar bordában szőtt

elégedetlen. Szereti józanul a zsidóságot, mert erős intellektuális fajt lát benne s bevallja, hogy közönségének nagy zöme zsidó. Adyt akkor kicsinyelem, mikor legelső kulturmagyarnak hiszi magát s átkozza a nála hatalmasabbakat; Parisban élni még nem minden. Heine ostorozhatta hazáját, mert tudott; Wilde kinevethette az angol ostobaságot, mert egy világ zsidongott különös fejében. Ady Endre népszerűsége páratlan; alig tudok példát magyarföldön ilyen sikerre. Megérdemelte. Csak le ne buktassa onnan, ahova véres verejékkel felcsatázta magát. A nagy hurrah óta mintha veszítene színeiből; de gondolatai ma is zuhanások. Kicsiben egy új Petőfi szerepét akarja mostanában játszani: a költészetben megvívott forradalom után szociális forradalmat énekel, lázító verseket ír a Népszavá-ba, amelyeket bizalmasabb perceiben kissé szegyei. Nem is termett ő barrikád-harcosnak, sokkal puhább, szőnyeget szeretőbb, gondolatok embere. Van benne valami kálvinista sivárság, valami költőietlen röghöz tapadás: asszony, bor, pénz, ezek a megfogható istenek az ő istenei. Ady Endre a maga baján túl soha nem látott, ez igazi poétái vonás, de összezsugorítja a jellemét. Lehangelő hatással van rám, mint maga az élet.

De ne szóljunk le másokat még az igazság örve alatt sem. Ady Endre: úr, magyar, poéta. Magával hordja keresztlevelét, hat ujjal született a világra, végrendelete kész: végrendelete átok. Fekete ámen egy fekete élet után.

Úgy hajnali két óra tájban már keringőt járt a lelkünk. Nekem mindegy, ha iszom, ha nem iszom: olyan ostoba a szimpatihám, hogy vidám ittas emberek között elvidámittasulok. Pezsgővel itatjuk a rendőröket, a bánatos konfliktusokat. Ady Endrének szárnyai nőnek, repül, de lefelé. Öten fészkelődünk föl egy kis kocsi-ba, felharsan a parancsszó: En avant a Rabelais-ba! Megindulunk, vagy talán a föld indul meg velünk, mámoros nyárnak hajnalküszöbén, hűvös

augusztusi éjszakában. Ordít belőlünk a zabolátlan jókedv, lángeszünk tudatában tornyosodik a lelkünk. Fekete égen zöldes csillagok a lámpásaink, föl, egész az angyalok váráig. Valami színes felhő omol ránk s viharában villámok cikáznak át a fejünkön. A szívünk tapsol, tapsol. A Notre Dame táncol, harangja kacag, amint lekong. Szerelmet liheg ránk az éjjel, sorpaloták iramlanak velünk, tréfás öreg platánok kergetnek s a Szajna kikél ágyából utánunk. Hajrá, öreg csonti Ostornyéllal verd tunya táltosodat, mert félisteneket nem mindennap görgetsz a kopott ég alatt.

Ady gyermekesen nyújtja ki két kezét a Szajnára: „Néz-zétek, gyerekek, a Szajna, a Szajna!” És tapsol neki a régi hü szerető örömeivel. A kis Mezei feláll a kocsiban és francia nyelvű harsogással veri arcúit a csillagos eget. A Szajna hídján vidám kokottok robognak el mellettünk, kendőt lobogtatnak és megéjleneznek. Loránd úr fent ül az Aladár nyakában, úgy, hogy kolosszális társamnak csak veres szláv feje piroslik ki a lábszárak közül; ez a szláv fej azt hörgi megdöbentő meggyőződéssel, hogy az ember: állat s mikor a legállatabb, a párosodásban: akkor teremt, mint egy isten. Bömbölt hozzá állati hangon, de isteni búsan. Loránd úr szalmakalapját botjára tűzve lobogtatja és hamuszín hangon szavalja Ady versét: „Máriától Veronikáig ívelnek el a férfi karok”. Én a kocsi sarkába szorulva élvezem az eleven örületet; halálos sejtelmek birkóznak bennem vad, bezárt szilajsággal, nem szólok, csak az Aladár karján csipek csillagokig hatókat. A Sebastopol boulevardon kitör Adyból a magyar keserűség: „Ti kutyák, ti éltek kilencven esztendő, én holnap meghalok”. Ő mondja ezt, de nem hal meg; én nem mondom. Azután fakó víziók tolulnak a fejébe: „Ötven évig nem jön utánam nálam nagyobb költő. Voltaire óta egy igazi költője volt a világnak: én vagyok”. Eszébe jut huszonöt francos kalapja, leveszi, dédelgeti, mutogatja, dicsekszik vele.

Az öreg konflisló álmosan baktat el a Gare de L'Est előtt; gazdája nem is álmodja, kiket viszen. Ahogy nézem ezt a fekete kocsis-alakot, furcsa látomások nyargalnak végig jeges lábakkal a tarkómon, fejemen — mintha a száraz Halál ülne fent a bakon. Hurráh, hurráh! Öljük meg az álmot, a rémálmot, mint Macbeth, a nemes thán. Hiszen az élet, Paris, melegen borúi le ránk, mint az új szerető, aki meg akar tartani magának.

A Rabelais fénye elvakított; visszatörpantam, mint hajszolt paripa az égő híd előtt. Olyan úri világ van itt, hogy kopott tollazatommal rösteltem bemenni. S aztán bántott a parfümös bujaság. Visszatengelyeztem Bernardin-utcai diák-tanyámra. A fiúk folytatták az élve megistenülést. Ady Endre csókolni való bolondul viselte magát. Agyán már rajta ült a nagy aranyos pók, szötte-fonta szivárványos, fekete hálóval; neki támadt egy dandár görögnek, azután összeölelkeztek; majd egy pocakos németet akart ötször pofon vágni; meg is teszi, ha le nem fogják a pincérek. Aladár lassan-lassan leszívta magát, ami nála rendkívüli, áloévirágnytás; nagyon bús volt, feje lecsüngött, mint Krisztusé a keresztfán; egyre azt hajtogatta gordonka hangon: „Vagy bennünket teremtett volna hatalmasabbakká a teremtő isten, vagy a bánatunkat mérte volna kevesebbre. Az ember nagyvolta arányban áll azzal a kővel, amelyet a szívében hord”. Nézett lefelé és emelgette a poharát fölfelé, szokásaként körömhegyig ürítve minden hajtáskor. Valahol Magyarországon, hajnali álmát róla álmodta egy szép, szerencsétlen asszony... A kis Mezei szónokolt (jogász!), felhívta a társaság figyelmét a magyarokra s bemutatatta Ady Endrét, mint századunk legnagyobb zsenijét. Az idegenek odatódultak a poétához, üdvözölték s ajánlkoztak költeményeinek a lefordítására. Ej, nagy bánatfiú, ezt a dicsőséget irigyelem tőled. A veres köntösű muzsikás magyar nótára zendített s odakiáltott a hódító magyaroknak: „Szervusz pajtás!”

Engemet ezalatt ragadott földi Göncölszekezem keresztül-kasul a Montmartre sötét és gyanús utcáin. Beleszaladtunk egyszer Paris gyomrába; száz meg száz roppant szekér ontotta az eleséget a nagy aluvó Rém szájába, a vásárcsarnokba; mire kirepül az első napsugár, nyoma sem lesz az éjjeli szekértábornak. Nagy kerülővel ügettünk tovább. Furcsa gondolatok kergetőztek a fejemben. Elgondoltam, milyen nagy-szerű volna, ha hátulról leütném bóbiskoló kocsisomat, kezembe kannám a gyeplőt és száguldanék Parison keresztül, ledobbanásig! . . . Kihalt volt a nagy város, mint egy nemzet kriptája. Fölöttem a sötét határtalanság, körültem a fakó kötenger. Olyan árvának éreztem magamat, hogy majd sírva fakadtam.

XVI.

Nekem a búcsúzás rettenetes, a szívemet vasmarokkal szorítja össze valami, pokoli magam-megtagadásával kell visszafojtanom könnyemet, elárvulok belől, mint egy gazdátlan gyermek. Nem is játszom végig az élet színpadi jelenétét, hanem mogorván ugrok a kocsimba s durva hangba ölöm sírni való kedvemet és megyek. Pedig, hej, be sokszor meg kell úsznom; hiszen örökös búcsúzkodás egész életünk. Elbúcsúztam már én az egészségetől, hitemtől, sok jó emberemtől, az asszonyomtól, az élettől; csak nekibúsult akarásomat nem tudom lerázni a nyakamról.

Paristól is fáj az elválás. Ez az egy hónap hatalmasabb iskola volt nekem, mint minden eddigi. Beláttam az életnek sajátságos mélyébe; abba a nagy feketeségbe, amelyet reménységünkkel, képzeletünkkel olyan bizarr színpompába öltöztetünk. Az élet se nem kicsi, se nem nagy, csak valami közepes szürkesség. Ha át tudunk fölötte nézni, még jól is érezhetjük benne magunkat. Paristól való elválásomat megédésítette egy levél, amelyet utolsó napunk reggelén találtam

a küszöbömön; monsieur Gabriel Oilanak volt címezve s így szólt: „Monsieur! Vous avez la veine de rien apercevoir. Est ce que vous êtes incapable de repondre aux sentiments les plus doux. J'attand votre réponse demain. Au revoir”. Pont; semmi név. A házunk kapuja alatt kávéztam harminc ízben egy kardos, pirosképű menyecskénél, talán ő bolondult a pápaszemembe. Vagy az a tejfölösszájú kis lány, aki mosolyogva nézte végig a kapuiéról vándorlegényes reggelizésemet. Vagy tán a Voltaire-kertbeli hajrá szerelmes? Az isten tudja. Baj, hogy a levél későn érkezett; mert már töprengtetem a válaszon: Madame, je mange votre coeur. . .

Verőfényes, levegőfátyolos szép reggelen hagytuk el Parist. Benne a szerelmet, a művészetet, a jókedvet és egy csomó francot. Ültünk Aladárral egymás mellett, szótalanul, mint a boldogság országából számkivetettek. Mentünk Brüsszel felé. A vonaton, furcsa visszatámadással, az Aladár ittas-bús vallomása dorombolt a fülembé untalanul: „Az ember: állat”. Félöntudatosan fűztem tovább a nagy gondolatot: ha az ember állat, akkor az állat is ember. Különösen kutyák kavarohtak előttem, okoszemű, daliás állású, méltóságos léptű kutyák, akik bánkódnak, sírnak, lelkesednek, haragusznak és szeretnek. Az indiánnak van esze, nem tartja sértésnek, ha azt vágják szemébe: te kutya. A kutya nemes lélek. Dehát mivel is vagyok én különb egy talpig kutya kutyánál? Hátha ennek a népnek is van története? Van Ádámja, Káinja, Napoleonja; van reneszánsza, szocializmusa, forradalma? Tur-? genyev már látta lelkét ennek a fajnak. Én Brehm könyvéből - tanultam meg, hogy a kutyáknak jelleme van. Ezzel pedig belépnek az emberi társadalom körébe és épúgy tárgyai, sőt szereplői a költészetnek, a művészetnek, mint a kétlábú ember. Kipling világhírű rajza tulajdonképpen visszamutatás az emberi társadalom ős hajdankorára; pedig ő nem is kutyákat szerepeltet.

Flamand bányászok és aratók települnek be hozzánk, a kutya-állam álmodásának vége. Szökék, mosolygósak, figurázók, dalosak és iszákosak ezek a munkások; nem igen különbek, mint a kutyák; hencegnek, köpködnek, isznak, dúdolnak. Mistral tavaszreggeli költeménye nem tudom, hogy születhetett meg ilyenféle emberek közt. Belgium maga zöld, mint az élő reménység. Tömerdek benne a gyár. A gyárak kohójában izzik a forradalom, a jövő, a haladás; ott lappang az arany, a békesség, a testvériség is. Az emberiség eleven sebei ezek a komor, vaskékete vérgyűjtők, itt érezzük meg leghamarabb az időváltozásokat. Baj, hogy még rabságunk sötét tömlőcei is a gyárak; a húsizom csak olyan áros, mint a vassodrony s a két elem marakodik, irigy versenyben fut vesszőt egymással. Lassan gép lesz a kéz s az ember csak észnek marad, aki a vaskezeket igazgatja, villamos ujjnyomásokkal. Milyen nagyszerű jövőendő is rejlik még előttünk. Úgy szeretne az ember ötezer esztendőt átélni. Kinéztem a vágató kocsi ablakán s úgy rémlett, nemcsak térben, de időben is előrehaladunk. Az út mentén toronynál magasabb gúlákban hevert a kőszénalak, új Fáraók új piramisai, mér-földmutatók a haladás ködbevesző országútján.

Azt gondoltam, Paris után gyűszűvé zsugorodik minden város. De Brüsszel megkapott. Kicsit öreges, komoly, de szép város. Van egy olyan tere, hogy drágakőnek illenék Európa kisasszony aranygyűrűjébe. Megálltunk a közepén és ódákat zengedeztünk prózában; Aladár esküdözött, hogy mérnöki tanfolyamot hallgat Losoncon és tisztán terekből építi föl Bodorfalvát. A Szent Gudule templom a Notre-Dame mása. Belől talpig gyászban állt a főhajó, valami nagy urat gyászoltak az alapítványöröklő szent kövek. Az orgona zúgott, mint az erős Isten hárfáján fölfogott vihar, egy mélyzengésű, férfi bariton panaszló sirámmal kísérte. Gyászba vont templom, gyász-zene, gyásznének: halált szerető módon megdöbentett.

Ha még sokáig járom ezeket a felséges lelkű templomokat, ahol a művészet ad szárnyakat a fáradt hitnek: levetem Kálvin fakó páncélját és Mária nagyasszony piros palástjába fogódzom. A nagy Isten palotájából a kis isten házához mentünk; bizony szürke volt, mint a királylelkek általában. A belgák abban különböznek a magyaroktól, hogy nekik van királyuk, náluk lakik, de beteltek vele; nekünk csak bérletben jut király Bécs asszonyság jóvoltából, szomjúhozzuk látását s meg tudnánk egymást fojtani kis aranykeresztjéért. Milyen balgák a belgák, úgy-e, magyarok?

Az Igazság távol járhat Brüsszeltől, mert gyönyörű palota-csalogatót emeltek a számára. Oly nagy, oly felséges, hogy egész udvarával tábort üthetne benne a bekötött szemű istenasszony. Én olyan bolond vagyok, hogy minden remek épületet színházzá játszik át a képzeletem, ott rögtön; a brüsszeli igazságügyi palotának is felgördítettem függönyét s talán Skakespeare valamelyik igazságügyi királydrámáját játszottam el benne.

De mindez semmi. Brüsszelt egy kis szobraért szerettem meg: a „Peselő fiú”-ért. Ez a csöpp pucér gyerek isteni természetességgel locsolja a világot; mert szökőkút-szobornak állították. Egy szemérmes angol miss valamikor látta s beteg lett szégyelletében; meg is halt, de más ok miatt; hanem a végrendeletében megostorozta a brüsszeli gamint és alapítványt hagyott az egész szobor eltávolítására, vagy — felruházására és munkásságának megszüntetésére. A brüsszelieknek volt eszük: az alapítványt bekebelezték és kamatoztatják máig; de a kis legény éjjel-nappal pesel, csak nagy ünnepeken öltöztetik föl katonaruhába, paszományos köntösbe, hanem a nadrágján akkor is lyukat hagynak.

Brüsszelben sok a gyermek, facipőben kopognak az utcákon; van egy városrész, ahol Dickens világát ringatózza át az ember. Kitűnő süteményeket készítenek, a főutat

Parisnál pazarabbul világítják. Nagyon kedves napot töltötünk benne; szép tiszta ágyban háltunk; csak egy baritonhangú kutya járt énekórákra az ablakunk alá. Vonított, mint egy opera-dalár.

Körutazási jegyünk Köln felé terelt bennünket, az Eau de Cologne hazájába. Kocsink ablakát nem illatos vízzel, hanem őszi esővel permetezte a nagy Kertész. Az unalom, a múlandóság érzése szürke lepedőt borított a lelkünkre; úgy össze vagyok nőve magam is a természettel, hogy villámláskor a fejemben is villámlik, nagy szélfúvásakor gondolatok felhőfutása húz át a lelkemen, csöndes esőhulláskor befelé hullanak a szívemre még el nem sírt könnyeim. Annál jobban bosszantott most a velünk egy ketrecbe zárt három asszonyi állat, akik napszámra fecsegték, öltöztették-vetkeztették egymást, hiú bolond modern párkai keserű századunknak. Lassanként belefogtak bennünket is beszélgetésük taposó malmába, megtudtam, hogy franciák és Drezdába utaznak az eszperantók kongresszusára. Most már nem haragudtam rajok, sőt szégyeltem, hogy nem tanultam eddig a Zamenhof nyelvét. Érdekes törekvés ez a világnyelv uralomra juttatása; úgy képezem, mint az új világ szózúzavarának Bábeltornya ledöntését. Ez többet tenne az emberiség testvéresítésére, mint a világbékéért harcoló apostolok egész zászlóalja. Hanem azért torzteremtény az eszperantó; utcagyermek, soha nem adoptálja Európának egyik úri nemzete sem. Kereskedőknek már is nagyszerű, de gondolataink megérzékítésének aligha lesz művészi formája. Akkor pedig vége neki, mint Végh Andrásnak.

Kölnben le se vertük magunkról a kormot és a port, mentünk egyenesen a Dómba, a világ egyik legfelségesebb házába. Gyönyörű gót oszlopai merészebb főlshuhanásúak, mint a Szent István templomé, de nincs olyan költői, olyan misztikus. Behúzódtam egy oszlopának árnyékába és oda-

adtam magamat a perc örökkévalóságának. Hallelujázó orgonaszó rázta a ködbe veszett íveket, a boltozatot; egy csengő gyermekhang énekelt bele koronként, mintha az öreg Isten beszélgetett volna kis fiával. A zene, az énekszó, a félhomály, a megkövült imádat-oszlopok összerontották hiúságom, tagadásom várát, éreztem, itt éreztem talán először, hogy él bennem az isten. Csodálatosképen az a gyermekkori isten, akit aranylépcsőkön láttam leszállani sokszor az égből, akinek lábánál görögtűzben égő bíborfellegek hömpölyögtek, fehér angyalok fújtak ezüsttrombitákat, kékselyem függönyét lobogtatta a mennyboltozat, s a nap, a hold, a csillagok tündöklő diadémképen ékesítették az Örökkévaló homlokát. Járom a világot és rá-rábukkanok erre a mindenható Hatalomra, akitől való függésünk a legszebb teremtő pillanatait szülik életünknek. Száll lelke velünk a vizeken, rohan a gőznek szárnyán, beoson palotáink és szívünk rejtekébe. Mikor nem tudjuk magunkat: ő akkor is tud bennünket. Nagy az Úr, ki fényes házát építette a mi parányi szívünkben; magunkért építsünk neki felhőkbe vesző palotákat, amelyekben az emberi lélek minden csodássága röpitse hitünket hangok és színek szárnyán az édes önfeledésbe. Az istenségbe.

A kölni Rajna már meghiggadt, komoly, Dunányi nagy fakó folyam. Shaffhausennél még hogy táncolt, hogy bömbölt, hogy rakoncátlankodott, akár egy burs, aki először kapott vágást az arcára Lottikájáért. Itt már vén, copfos professzor, aki régiségstannal próbálja megtölteni a fiatalság konok fejét. Keringettünk a kerek Ringen: zöld fákkal és piros lángokkal volt szegve, mint a magyar zászló. Paris már messze, van, a francia szónak mégis van értéke Kölnben. Ha német vasutasnak vagy pincérnek megköszönök valamit, szám önkénytelenül is rámegy a merci-re és örülök, hogy franciának néznek. Röstellem magyar voltomat itt az idegenben. Miért? Miért itt arculesapás a fajiságom? Óh, bizony, ez a

kis kutya és nagy komondor meséje; a pincsi bátran csahol a hatalmas komondor árnyékában és rokonának esküszí magát, a pincsi-nemzetséget gyáván megtagadva. Vagy talán a hegy és völgy, a pálma és fenyő regéje ez: örök vágy a másképen valóért.

XVII.

Bodor Aladár jókedve virágkorában olyan pazar lelkű legény, mint Cyrano az első felvonásban. De mióta Nyugatot járjuk, nagyon félre veri a harangját. Idegen, magával békételen, nekem is sarkamat taposó; bakafántoskodik, akár-csak a beteges ember. Tegnap az Eilzugot gyorsabbnak esküdte a Schnellzugnál, ma isten-ember előtt meghazudtolja ezt az állítását. Talán megbánta, hogy Parisban nem nézte meg a Heine sírját, most erőnek erejével Düsseldorfba, a szülőházájába akar menni. Fölkelt reggel hét óraker, amit nem tett meg születése óta; sorsának angyala fejcsóválva jegyezte föl ezt a napot a lehetetlen lehetőségek közé. Mi a baj? Gyerünk Düsseldorfba! zengette az alsóbasszuskulcson. Az idő komorbús, hamuszín fátyolban esik kint az eső, se kedvem, se pénzem vargabetűt csinálni. Azért kajánul Achillesi sarkára tapintottam Aladárnak: a pénzkérdésre; kifejtettem, mily rengeteg pénzbe, időbe kerül ez a kirándulás, a Kölnben vesztegelés; ezalatt és annyival már München Pinakothekáját járnánk. Ez hatott, ez hatott, mint Othellóra a bitang Jágó szömérge. Szent Spórolás nevében derékba tudtam szegni nagy társam szándékát; jött velem tovább, Frankfurt felé.

A vonaton két kis német gyerek került a két nagy magyar gyermek mellé. Otthonmaradó testvérük kérve kérte az elszállókat, hogy gyakran írjanak ám. Mosolygott szegény, de a könnyei peregtek. A két kis vándor nem vette nagyon tragikusan a dolgot, befészkelődtek a kocsinkba s két perc múlva már régi jó ismerősök voltunk. A kisebbik fiú volt,

hat-hét esztendő, eleven, ficánkoló, örökké fecsegő, figurás és nagyevő kölyök, akinek a szája is nagy verébszáj volt, füle is nagy bagolyfül volt, de a szeméből értelem kacagott. A nénye egy évvel idősebb, komoly, anyáskodó, finom kis leány; egész úton csitítgatta és etette öcsikéjét; az állomásokat és az érkezési időt már előre felírta egy kis papírra, bennünket is ő látott el tanácsokkal. Az öcsiké lassanként belemelegült a dologba: lábát feltartotta ültében az ég felé, combjait verdeste, valamit majszolt és kacagott. Azután udvariasan elkezdte nekünk magyarázni a Rajnaparti nevezetéseket: az a város ott túl Coblenz, az a nagy lovas szobor a parton az I. Vilmos császáré, ez a két regényes sziklaszál a Loreley, erről énekelt Heine úr valamikor; az a csúcs amott a Mózes-tornya; emitt a hegytetőn Germania szobra, óriási nőalak, akit az anarchisták föl akartak robbantani. A Rajna völgye itt igazán szép, még a szitáló eső ködében is. Kétfelől beláthatatlan szőlőtelepek szívják bogyókba a föld rejtett mámorát, itt születik a világhírű rajnai bor. Még vasparipánk is megittasultan vágtatott a szent ligetek, szent lugasok alatt; előttem Anakreon, Csokonai Vitéz Mihály és Ady Endre ködalakja lebegett. Régi és mondva csinált új várromok állanak őrt a folyam partján, mintha a Wacht am Rhein-t játszanák el nekünk magyaroknak. Itt minden parti falu egy-egy zömök szép város, több mint Debrecen, több mint Szeged. Nem csoda, ha a hét esztendő német fiú annyit tud már, mint a tizenkét esztendő magyar. Maga lábán jár, ismeri hazáját a tetthelyen, mutogatja az idegeneknek, kedves kis munkás kereke a nagy nemzet-gépezetnek. Ha fiam lenne, hét éves korában én is gőzösre ültetném, a nyakába egy papír táblát akasztanék s ezt írnám rá: „Én ifjú Oláh Gábor vagyok, az apám költő; Budapestre utazom, kérem honfitársaim szíves támogatását”. A lelkemet reá, hogy nagyobb ember lenne az apjánál.

Istenem, istenem, hogy is nevelkedtem én föl! A buta 1. véletlen épen magyarrá fogantatott s magyarnak is Debre- ' cenbe teremtett, Debrecenben is földhöz ragadt szegénnyé. Ha Jánosi Zoltán, a becsületességnek utolsó magyar mohi- kánja, meg nem könyörül rajtam, nem fizeti tandíjamat s^N nem veszi meg könyveimet: bizony, ezóta vagy nem vagyok, vagy szobafestő létrán keresem az öles magasságot, vagy vándorszínésze vagyok gyászba rogyott hazámnak. A hízel- gés nem kenyerem, a lelkem szabadságát a nyomorúságok sem verték láncra; csak az igazságot követem, mikor ezt a nagylelkű embert késői hálám koszorújával megkoszorúzom. Jánosi Zoltán csaknem az egyetlen élő magyar, akire bá- mulattal nézek föl; szeretem mindent befogadó, mindent megtartó koponyáját; szeretem szilaj, fehér lelkét, a gyerme- kiségnek és a hősiségnek ezt a gyönyörű kettőséget; fehér palástban jár ez az ember posványok felett, lelki mocskos- ságok üvöltő falkája között és egy foltja nincs az ő fehér- ségének. Az egyházat szolgálja, de szabadságimádóbb prédi- kátora kettő sem volt nála a magyarnak. Hajthatatlan előre- törésében, lelke lángolásának lobogó szavakká váltásában édes testvér a kor folyamán legelői úszókkal, a nagy Vezetőkkel. Ha ennek a nemes szobornak megfelelő talapzata volna, fenségés erővel hirdetné magán keresztül a mi nagy- ságunkat. Jaj, csakhogy magyarnak születni: több, mint kár- hozat. A mi vergődésünk a meg nem születettek élete.

Frankfurtban ettem életemnek legröpkébb és legdrá- gább ebédjét; három percig tartott és öt márkába került. Aladár olyan jól lett tőle, hogy a kocsis asztalán versbe fogott. Egy vele szemközt ülő úr meglátta, kedvet kapott s írni kezdett ő is — nyugtát. Tulajdonképen egyre megy: a vers is rímbe szedett nyugtatványa tíz vagy húsz kori- nának, aszerint, hogy fizetik a szerkesztők. Mégis bámultam Aladárt: hogy a mennyköbe tud verselni, mikor nem maga

van, hanem tizedmaga egy fülkében s egy ismeretlen úr a szájába néz épen! Vannak ugyan művészek, akiket a lárma inspirál. A múzsák a legszeszélyesebb asszonyok, akkor csípiük fülön boldogtalan násztársukat, mikor eszükbe jut. Rousseau-nak hajdon fővel kellett járkálnia a napon, csak így sugallott neki szabad gondolatokat sugallója. Bossuet hideg szobában üldögélt s bundát burkolt a fejére, hogy a termékenyítő vért odacsalogassa. Schiller rothadt almát szagoltatott és jeges vízben fürösztötte lábát írás előtt. Milton, Descartes, Leibnitz hanyattfekve gondolkozott, álmodozott. Másokat eleven hajrába ver a múzsa: Mozart futkosott, tornászott, úgy szedegette össze a hangokat; egyszer meglátott egy narancsot s villámgyorsan megfogant lelkében a Don Juan nápolyi dalának eszméje. Machiavellit, Buffont a zaj, a tömeg, a beszéd lelkesítette alkotásra. Guido Reni csak úgy tudott festeni, ha pompás, festői köntösbe öltözött tanítványai szép csoportozatban, néma csendben vették körül. Legjobban meg tudom érteni a magánosságba menekülőket. Tycho de Brache huszonegy évig zárkózott szobájába; Leibnitz három napig mozdulatlanul gondolkozott egy karosszékben; Balzac kapucinus-csuhában, gyertya mellett éjjel dolgozott padlás-szobájában; a naturalistából misztikussá vedlett Huysmans egy elhagyott kolostorban írta regényeit. Petőfit pipafüst-felleg borította be, ha írt; mesét gondoltában hevesen járkált szobájában, egy pénz darabot dobott föl s kapott el a levegőben. Mikor Young az Éjszakáit írta, halálfejet tett maga elébe; éjjel sokszor kiment a temetőbe, hogy megfelelő hangulatot lopjon. Ibsen, az oroszlánfejű, az én apám, fából faragott kis medvéket, fekete ördögöt, macskát, kutyát és nyulat tartott az íróasztalán, azok inspirálták — talán. Szóval: ez a nép a bölcs bolondok nemzetsége, nekik minden szabad.

Aladár bajosan tudta befejezni versét, mert egyszer

csak rám mordult: Add ide a Menetrendet. Nem adtam oda, mert a táskám tizenharmadik titkos szobájába volt zárva. Borzalmas, néma haragra lobbant a gondolatát csak félig szült ember; vasvilla-szemeket vetett rám, ette a halálos mérget, maga pedig végül szalámit evett. Nem szóltunk egymáshoz egész délután. Én Würzburgtól Nürnbergig állok a kocsiban, míg nyomorult két méteres társam ül, ül, ül, igaz, hogy két fonnyatag hölgy között, de csak ül; sodorja-pederi vörhenyes rókabajszát órákhosszant és nézi a cipője hegyét athéni Timon keserűségével. A mindentudó tudja, hol jár az esze. Egy pocakos úr hortyog, egy savanyú képű lány regényt olvas, két vénebb képű kisasszony egymás bosszantására hol felveszi, hol leveti tarka felsőköponyegét. Én állok megkövülten, mint egy modern Lóth. Odakint eső után szakadoz a felhő az augusztusi égen, csupa lihegő zöld élet az egész határ. A vonatunk lassú lélekezéssel gördült szabott pályáján, mint az élő közepszerűség; kéménye orrával kéjjel szippantgatja a hús levegőt. Bámulok az ablakon kifelé, el, messze, határtalanig. Nézek, nézek órákhosszant mozdulatlanul és nem tudom: miről gondolkozom.

XVIII.

Nürnberg remekbe csinált ó-német város. Belső magja öreges, regényes, kedves, mint egy Jókai regény. A régi várfal boulevard-bástyái alatt *úgy* zörömbölök végig, mintha a tizenhatodik századnak volnék germán lovagja. Untalan azt várja az ember, hogy egyszer csak páncélba rázott lovascsapatra bukkan a szemközti sarkon. A házak magastetejű kalapot viselnek s olyan barátságosan hunyorgatnak az idegenre, mintha tegnapelőtt találkoztunk volna valahol. A boldog emberi fészkek lelke kimosolyog: virágos erkélyeken, virágos ablakokon. Egy kis szennyes folyó csavarog a házak alatt,

némelyik agg épület keresztülveti rajta a lábát s úgy bámulja magát benne, mint egy pici Velence. A tereken szoborral díszes kutak buzogtatják a forrásvizet, legősibb zenéjét zengetve az idős földnek. Ez a város maga is regénykeret, nemcsoda, hogy épen itt tűnt fel a titokzatos Häuser Gáspár, akinek a rege szerint Napoleon volt az apja s magyar nemesasszony az anyja. Festőknek, költőknek édes bolondságot adó tanyája lehet ma is Nürnberg, hiába modern város, hiába készíti évenként háromszázmillió ceruzát. Hajdanában játékbábok nagy magazinja volt, ma pedig gondolatok és értékek jelzővesszőjének világhírű szállítója. A köntös változik, de a belső ember ugyanaz.

A lutheránusok Szent Lőrinc-templomában, annak is ép a szentélyében, Aladár szentgalleni káromkodással zörgette-forgatta Nürnbergi Kalauz-ának a leveleit, mert a könyvbeli számok nem egyeznek a térképen levőkkel s így nem lelte meg a Dürer házát. Végre híres szimatunkkal könyv nélkül is ráakadtunk. Ott áll egy téren a metszőmester Krisztusfejű szobra. Az apja még tán Ajtós nevű magyar volt, fia már a legnémetebb lelkű német. Furcsa, hogy mibelőlünk akkor lesz igazán valami, ha idegenbe szakadunk. Sokszor az a kegyetlenül pompás gondolat háborgat, hogy egész nemzetünknek bele kellene forradnia valamelyik kulturnációba, micsoda nagy-szerű erjedést vinnénk véghez! Magam is kezdek tünődni jövőndő hazámon, Franciaország legyen-e, vagy Germania? Amaz tán jobb, emez tán szebb. S majd csak eltemet a magyar humus.

Dürer Albertet nem sokra becsülöm, tapogatódzó kezdőnek látom, engemet csak a tökéletesség ejt rabul. Annál jobban szeretem Nürnberg másik csodáját, a derék Hans Sachsot. Nem hiába mérte meg és találta nehéznek a vas Goethe, nem hiába szerepelteti a hangok forradalmárja, Wagner Richard, de csakugyan talpig ember. Hans Sachs csizmadia is volt,

poéta is volt, mindakettőért szobrot érdemel, mert talpalni a világot: fölér a lantpengetéssel; most már világot is talpalni, kobzot is zörgetni: több mint egy emberélet. Hans Sachs, derék csizmadia és dalmester, te két ember voltál, irigyellek. A szobra igazán jó két embernyi szobor; tetemes combjaiból, bordós mellkasából, dombos fejéből egyaránt jut a bőrművesnek, a szóművesnek. Kedélyesen mosolyog az öreg a művészi kerekszéken, mutatja tollát, amelyet rövidlátó ember csizmadiának épügy nézhet, mint költői stílusvesszőnek. A másik kezében csomó papírlével, ezt is lehet kicserzett bőrcsomónak is látni. De hogy a derekára valósággal bőrkötő van kötve a mesternek, arra esküszöm; válláról pedig költői fodrozatú köpenyeg omlik alá. Ügyes ember volt a szobrása: mindakét voltát feltüntette, harmónia-bontás nélkül Mutogatják a házát, a szobáját is; piszkos kis udvarra nyílik a mester-dalköltő csúnya rezidenciája. Ah, tehát itt kopogott a kapta és itt pengett-zöngött a gitár. Haj, haj, most csupa mosogatóié minden. Egy három-négy éves kis selyp gyerek a ciceronénk, elmondja hibátlanul bemagolt mondókáját: „Itt élt kérem Hans Sachs, a híres költő, ez volt a lakó, dolgozó, halottas szobája. A német nemzet kegyeletből szobrot emelt emlékezetének”. Mégis csak halhatatlan ez a mi mesterségünk, a királyokéval egyenlő. Kinek emelnek szobrot? Királyoknak és költőknek. Illő volna hát, hogy jobban megbecsüljék egymást. Tíz pfenniget csúszattam a kis csizmadiarajkó markába, mert más nem hirdetheti ilyen édes büszkeséggel az öreg bőrkötős mester dicsőségét, csak egy céhbeli utódja.

Piros bajor menyecskék sütik a tormás virslit az ötszáz esztendőös Bratwurstglocklein alatt. Magyarok, édes magyarok, ez ám az ősiséghez ragaszkodás. Miért nem puhítjuk ma is a húst nyergünk alatt? Miért nem részegedünk kabola-tejtől? Örök Isten a mennyekben, hiszen ősi hagyományainkból csak egy ragadt hozzánk iker hatalommal: hátrafelé való

előremenésünk. Támasszunk fel még hozzá kettőt-hármat, mindjárt döbögőbb lesz melletverő büszkeségünk. Olyan jó kedvem van így bolond pillanatokban, hogy majd sírva fakadok.

Megyünk vissza, kelet felé . . .

Münchennt tűztük ki legközelebbi táborszállásunknak. Gyönyörű piros alkonyatba futott be vonatunk. Kékes ködfátyol-ruhában erdők rémlettek el mögöttünk; olyan volt a világ, mint egy álomra hajló fiatal asszony.

A vonaton véletlenül kezembe akadt egy müncheni lap, amely a nem régiben történt Zeppelin-balesettel foglalkozva, érdekes összehasonlítást vesz át egy párisi reggeli lapból a La Patrie és a Zeppelin léghajójának tönkremenéséről. Tulajdonképpen a francia újságíró nemzeti érzésének keserűen komoly kilobbanása az egész, de jellemzi a gyermekes, könnyű lelkű franciák felfogásával szemben az összetartó, komoly németiséget. A La Patrie egy téli vihar kiragadta a francia katonák kezéből, beverte a végtelen óceánra, nyoma veszett. Parisban, a boulevardokon, egy ideig kritizálják az esetet s kereken elítélik a katonákat, a tiszteket. Azután pár nap múlva, egy Monte Carlo-beli gyilkosság eltemeti az egész nemzeti ügyet. Milyen másképpen viseli most magát a germánság! Mikor megtudják, hogy a Zeppelin új korszakot nyitó léghajója fölrobbant: a lapok gyászkeretben jelennek meg, a zászlókat félárbocra bocsátják, mintha valami nagy halottja volna a nemzetnek; az asszonyok babonás sejtelemmel keresztet vetnek magokra, öreg katonák, akik látták a hajó elporladását, sírva fakadnak. Vilmos császár maga szép levéllel vigasztalja a megtört öreg Zeppelint s Németország huszonnégy óra alatt kétmillió márkát gyűjt új léghajóra. Parisban kikacagták azt az egy szál embert, aki gyűjtésre gondolt a La Patrie eltűntekor. A párisi lap most méltán dörzsölheti hazájának orra alá a németek páratlan összetartását.

Eszembe jutott a magyarság. Ezer esztendő átunk a pártoskodás, az egymást letaposás. Mindig vigyáztam, mikor gyúl lángra igazán a magyar ember; megtanultam, hogy a korteskedéskor. Mennyi szent erőt elordít, elvergődik ilyenkor egy vére megbuktatására! Na hát, nemes magyarok, ez rettenetes. De még rettentőbb a mi összetartásunk; ez akkor születik meg, mikor valamelyik szerencsétlen emberünk erkölcsileg hanyattvágódik. Micsoda kacagás, röhögés, sivítózás, kézdörzsölés, dobra verés veri arcul ilyenkor a magyar eget! A külföld rendesen botránnyaink ordító Európajárásakor vesz rólunk undorodással tudomást. Sír bennem a lélek, mert jobbat is láttam a hazámnál.

Münchenben elhagyott hagyományos szerencsénk. A művészetek városa minden bolondot befogadott, csak kettőnket kacagott ki a szabad ég alá. Művészeti kiállítás szökkenette föl az idegenözönlést annyira, hogy a lelkünkért sem kaptunk egy nyomorult szobát. Aladár varázsigeje: „Lássuk csak!” nem ért már semmit; huszonnégy hotelbe zörgöttünk be két óra alatt s mindenünnen büszke mosolygással hökkentettek vissza: minden szoba el van foglalva. Ejnye, a kék Ūristen Bajorországban, még most jártuk meg! Harminc kilós kofferem majd leszakította karomat, belőle Verlaine, Baudelaire és Gregh hahotázott rám rímbe, kocogós-szaladós sorokban: szenvedj kölyök, ha bohém akarsz lenni. Léleketem elállt az éhségtől és a céltalan loholástól, romlott szívem kétségbeesetten dörömbölt a bordáimon. Ismétlődött, háromszorozva, a rettenetes párisi belépő éjszakánk. De ott legalább révbé verődünk valahogy, itt sehogy. Éjfélkor müncheni portások biztatására átrándultunk a szomszédos kis Pasingba, hátha ott vetettek nekünk is ágyat. Óh Pasing, Pasing, tebenned izzadt még csak rám az ing, az ing! Vagy kilenc szállót megint megtámadtunk, még pedig nem valami virágos kedvvel — hiába. Népünnepély van, Sommerferst van.

kikacagtak. Elordítom magam a csendes augusztusi éjszakában: „Nem megyek tovább a seregek öreg Urának sem! Hát állat vagyok én?” Az izzadság szakadt rólam, mint egy nagy gyakorlatot marsoló katonáról. Aladár káromkodott és a csillagok állásából próbált titkos jeleket kibetűzni, melyek fedél alá vezessenek bennünket. Kétségbeesett refugiumnak kinézett egy faluvégi Herberget, ahol állami költségen éjjeli menedékhelyet tartanak fõnn hajléktalanok számára. Majd leestem már a lábamról, ráfanyalodtam a keserûre, a piszkosra. Halálra szomjazott ember issza utoljára a pocsolylevet is. Bementünk. Hajdanában magyar volt gazdánk átallott beereszteni a közös alvóba, „Nem embernek való az, uram”. Nem baj, most már nem is emberek vagyunk. Vonakodva nyitotta ki elõttünk egy nagy ól ajtaját; rettenetes emberbûz csapott föbe már belépéskor. Arábiának minden illatszere sem tudja többet kimosni az emlékezetembõl, az orromból ezt a halálos aromát. Hús- és ágy állt két sorban a fal mentén, tizenötnek már gazdája is volt. Aludtak rémletes szuszogással, fuldokló fel-felhortyanással. Valamennyien a Gorkij elzúllott hõsei. Hús- és hús- és pfnig bért kifizettünk, eloltottuk a gyertyát s lefeküdtünk. Nem bírtam elaludni, pedig két nap és két éjszaka súlya nyomott. Ki kellett nyitnom az ablakokat, mert majd megfulladtunk. A társaság fele a népünnepélyre való tekintettel holtrészeg volt; mint az állatok állatja, fetrengett a gyálázatosságban. Hajnaltájban háborodottan ordítózni kezd valamelyik, azt álmodta, hogy gyilkosok fojtogatják. Örökös csettcsatt szaggatta keserves félnyugalmamat, mert a szükség minden félóraban kikorbácsolta õket. Fejemben zúgott a Vörösmarty paralitikus sora: „A vak csillag, ez a nyomorult föld, hadd forogjon keserû levében!” Forgott. Virradatkor néhányan fölkeltek, megrázták az ágyamat, hogy keljek én is; gúnyolták „úri” voltomat, kacagták orrfintorgatásomat s elmentek. Nem állottam tovább a dicsõséget, felöltöztem. Aladár ájulásba

merülten aludt; mikor fel akartam költeni, ködös állapotában majd pofon vágott. Össze voltunk törve, mint a falhoz vágott cserépedény. Soha mélyebb undorodással nem néztem az embert s a világot, mint ezen a hideg reggelen. Én, aki imádom és élem a Szépet, félholtan támolyogtam ki az ember-állatoknak ebből a sertésóljából. Az éjjeli menedékhely apró bentlakosai még hetek múlva, Magyarországon is verseny gyaloglásokat tartottak fejem ritkás erdejében.

A pasingi rémes éjszaka letarolta minden kedvemet. Égett alattam a föld, menekülni akartam valahová, akárhová. Csoda, hogy megroncsolt alkotmányom bírta még a léte. Mondtam Aladárnak, menjünk tovább; nem jött a bolond, mert pénzt, vagy szerelmes levelet várt a müncheni postán. Jó, hát nem vagy gyermek, vigyázz magadra. Ott hagytam. Később keserves, nemi bajos német levélben átkozott meg hűtlenségemért. Őszi siránkozással siratózó ég alatt mentem Salzburgba még egyszer, az öreg Arany Szarvas fogadott roskatag karjaiba. Annyi vigasztalásom volt, hogy éppen az én utcámban, a fogadómtól nem messze áll a Mozart születési háza. A turista vendéglő folyosóján belém botlott egy ripacsos képű állat (osztrák volt a hülye); a Dirndel-jét leste-várta s talán vetélkedő társának nézett, mert rám mordult. Én meg visszamorogtam. Körülbelől ökörnek címeztük egymást, vasvilla szemekkel háromszázados gyűlöletet hánytunk egymásra s a lehető legmélyebb undorral távoztunk más-más csillag felé. A hotelben különben nagyon leszállt a becsületem, mert nem kezdettem ki a szobalánnyal. Kedvem, hitem, pénzem, mindenem fogytán; gyűlölni kezdtem a közömbös világot és visszasírtam az én bolondos szép Parisomat.

A kis Salzburg éppen a császárt ünnepelte.

XIX.

Salzburgból Bécsig szakadó esőben vágattam kelet felé, haj! kelet felé. Hadd sirassanak az egek, hiszen van rá okom, lesz rá okom. Végtelen bánat fogott el, mikor a császárváros alatt rám szakadt az éj. Színes lámpások vigyorogtak itt is a vágni való sötétségben; az osztrák megint örül, bizonyosan a mi rikatásunkra. Bérkocsiban keresztüinyargaitam a nagy, csendes városon és hazai gőzösre szálltam. Innen kezdve vége a jó világnak; a harmadik osztályon kerepelőtót asszonyok, köpködő magyarok juttatják eszembe, hogy szülőföldem dübörög alattam. Egy pesti kereskedő vigéc könyökeszakadtáig magasztalta Bécsset és ócsárolta Budapestet; nem volt, aki ellent mondjon, azért megittasult magamagától és álomba fecsegte társait. Aludtak körültem a gondtalan utasok, csak magam virrasztottam, meg a szomszédban egy szabadságolt katona, aki torkaszakadtából harsogtatta az éjszakába: „Fújjad szellő, fújjad, hazafelé fújjad. . .“

Fújt bennünket a szél hazafelé.

Kihasadt a reggel, mikor földet ért a lábam Budapesten. Egy kicsit szürkének, kisszerűnek, falusiasnak láttam körútját a nyugati nagy Ringek után. Sebaj, magyar ég borúri rám, ha füstös, ha fakó. S milyen szépen beszél ez a villamos kalauz magyarul, pedig nem is az alföldön ringatták a bölcsőjét. Éhesen szaladtam a Dunapartra; hiába, ennek nincs párja még Stájerben sem. A Bazilika márványa és aranya, piros és fehér tónusa, királyi pompája, óriási kupolája felrázza elalélt lelkemet s egészen neki lelkesedtem. Átcsapott belém Budapest fiatalága, nagyot akarása, önmagába vetett bizalma és örültem, hogy vagyunk. Ha építeni nem is tudunk úgy, mint a nagy nemzetek: van művészetünk, van irodalmunk, s ez maga a minden. Itt él Herczeg Ferenc, itt nőtt meg Ady Endre, itt sorakozik a Jövő zászlója alá egy

sajátságos csapat, amelyiknek nagy névtelenségéből bukkanak majd elő a holnap zászlócai. Mire bánkódom hát, én szomorú lelkelem? Hiszen a te álmodat is lesz, aki tovább álmodja.

Óh, nem fájna az én lelkelem, csak ez a megostorozott test ne volna átlyukgatva fájdalom nyilaitól. Arra vállalkoztam, hogy az eget viszem vállaimon s a magam nyomorúságának keresztje alatt is leroskadok. Ha nem volna bennem valami öröklött vad elszánás, ezóta nem is állana testemnek sátorra. De érzem magamban afajzatom tragikumát: dacolva élni a halál pitvarában! És állok, állok, állok. A birokra hívtott óriás Sors, ez az időtlen atlétája az örök Istennek, ropogatja csontjaimat, olyanokat szorít a szívemen, hogy ájulásig szédülök; de belemarok vaskezebe s nincs ideje korláthoz vágni. Újra összecsapunk, mint az Ariosto bömbölő hősei; nyár hevében, tél fagyában, éjszakák gyászában tart a nagy öklelődés. Mikor lesz vége — nem tudom. Majd ha mindkét vállam a földet éri. Addig öklöz, vág a Sors, hogy szakad rólam a vér és víz. De még állok. Még állok.

Pár napot töltöttem Pesten. Az utolsónak a reggelén, Seregek Ura az égből, kivel ütközöm össze a kapum alatt? Morcos társammal, rettentő Bodor Aladárral és megtépett tolatatú Loránd úrral. Jöttek Münchenből az árvák. Szemrehányások vizében fürösztötték meg fejemet, de azért örültünk egymásnak. Hallom, hogy Parisból való kiszakadásunkat észre sem vették! Az autóbuszok csak olyan örülten dorombolnak, az utcai kofák csak úgy acsarkodnak, az Eiffel csak áll, a Szajnaparti könyves gazda csak ül; a Mauguinban csak öt krajcár két csésze feketekávé. Hát érdemes volt ezért elbúcsúzni tőle? Bizony, bizony, jobb lett volna ott maradnunk.

Fölszedtem sátorfámat, elváltam a fiúktól s mentem még egy kicsit kelet felé. Arany János olyan kedvemre való szo-

morkásan mondja: „Keletre mint a berki szellő, mely a lombok közt rést talál, keletre mint az égi felhő, mely ott egy kedves sírra száll”. Napkeletre vándoroltam én is. A gőzös most az egyszer jobb ügyszó méltó hamarsággal rohant velem keresztül a nagy pusztán; mégis olyan hosszas szomorúság szállta meg a lelkemet. Pusztá, pusztá, te vagy az üresség képe, a szegénység képe. Idézlek, haladás szelleme, örök ürességeket betöltő Erő! Növessz e zöldbarna tengersík földből fehérvöves városokat, komoly palotákat, buzogtass új magyar vért az ő csontokból. Mert minden kor az elődjeit eszi a fölszántott, bevetett humuszból. Akiknek testéből a mi búzáink sarjadott, nyakvágó, keményhítű, toronydöntő magyarok voltak; együk magunkba vérüket, s lekötött vak erejüknek adjunk szemeket, hogy ne nyakat vágjon, hanem gazdag rendet a Boldogság országában, ne rossz istent féljen, hanem igazságot hirdessen, ne idegen tornyokat döntsön, hanem magyarokat emeljen. Ha elveszünk, így hősiiesen veszünk; ha pedig csodákat írt számunkra a Megfoghatatlan: tegyük a csodák fejére koronát.

Mikor beléptem lapos Debrecenbe, halálos idegenség meredt rám. Mindig, mindig ezt érzem, valahányszor hosszabb idő múlva visszahanyatlak bele. A csendes nem létei gunnyaszt a csonka kis tornyon; olyan alacsony minden, hogy csak az eget látom. Valami szürke zaj, álmos hánykolódás kapaszkodik el a fülemig. Csak a Nagytemplom áll eleven-komolyán, mint kétféjű gárdistája a lelkek Urának. Az öreg kollégiumból mély zsidóság morajlik ki; jól ismerem ezt a zajt: a nagy könyvtár tenger könyvének írotáborá isserahadázik elébem, megérették, hogy én jövök. Üdvözlégy ezerféjű Cézár, egy halni nem akaró köszönt.

Benyitok Kar-utcai kis házunkba. A szívem úgy ver, mint szerelmi találkozón. Vájjon ki ugrik legelőször elébem? Az udvaron senki. A szobában senki. Halálos, halálos csend

mindenütt. Teremtő Isten, hát ez az én hazám? Az asztalomon finom ócska por; a könyveimet kezdi beszőni két fiatal pók. Egy pár hervadt koszorú a falon. Hiszen ez koporsó! Eleven halottak koporsója. Bezárom üveges ajtaját, leomlok a sötétben és siratok hiján siratom, siratom szegény magamat.